

Друга республіканська
наукова конференція
з архівознавства
та інших спеціальних
ІСТОРИЧНИХ
дисциплін

Київ — 1965

АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ДРУГА РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
З АРХІВОЗНАВСТВА ТА ІНШИХ СПЕЦІАЛЬНИХ
ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

М а т е р і а л и

К и ї в - 1 9 6 5

ДРУГА СЕКЦІЯ

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ :

І.І.БУТИЧ, П.П.ГУДЗЕНКО, Л.В.ГУСЕВА,
А.М.КАТРЕНКО, Ф.П.ШЕВЧЕНКО

МІСЦЕ ТА РОЛЬ АРХІВОЗНАВСТВА СЕРЕД ІНШИХ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Ф.П.Ш е в ч е н к о

З самого початку цієї доповіді слід зазначити, що дуже важко визначити місце і роль конкретного явища без врахування загального. Мова йде про співвідношення двох протилежностей – загального і конкретного, що перебувають у діалектичній єдності. Стосується це й архівознавства, його місця і ролі в історичній науці та відношення до інших історичних дисциплін.

Кожний, хто цікавиться питаннями історії, стикається з різними її галузями та спеціальними дисциплінами. Однак це не означає, що поділ науки призводить, як вважають буржуазні вчені, до її відмирання, а залишаються лише методи для пізнання конкретних фактів, з яких не можна зробити узагальнень, бо історія нібито нічому не може навчити і не дає права на висновки.

Марксизм-ленінізм довів, що історична наука – цільне вчення з загальними поняттями про закономірний розвиток суспільства.

Відомо, що з найдавніших часів люди цінували значення історичних знань, робили численні спроби пояснити історичний процес, пізнати закони розвитку суспільства в усіх його проявах. І тільки марксизм перетворив історію в справжню науку, яка правдиво, на основі пізнання об'єктивних закономірностей, відображає історичні події та явища й допомагає суспільству прокладати шляхи у майбутнє. В.І.Ленін писав, що вчення К.Маркса освітлене глибоким філософським світоглядом і багатим знанням історії, п і д с у м у -

в а н н я м д о с в і д у ^{I/}. Підсумування досвіду - одне з основних завдань історичної науки. Саме історичним досвідом утверджується одне або відкидається інше. Тільки з врахуванням минулого можна шукати більш вірні і прямі шляхи розвитку.

Кожне нове явище, що сьогодні виникає і розвивається, своїм корінням виходить з минулого. І в наші дні, як і в кожному іншій історичній епоху, переплітаються елементи минулого, сучасного й майбутнього. Щоб збагнути всю велич подій, які відбуваються в наші дні, необхідна історична перспектива. Справжній історизм - це глибоке осмислення сучасності, як ланки в ланцюгу історії, водночас це сучасний погляд на минуле на основі досягнень науки про суспільство в усіх проявах розвитку.

Серед представників інших галузей науки ще інколи побу-тує скептичне ставлення до історії, до її можливостей. І це в той час, коли ні в якій галузі науки нічого не можна створити нового без використання попереднього, скажемо прямо, історичного досвіду. Кожен у своїй справі, коли до неї підходить серйозно, є своєрідним істориком, часто несвідомим, стихійним. Все це пояснюється не тим, що історія є наукою наук, а тим, що без історії будь-якої галузі науки не може бути і її сучасної теорії.

Значення марксистсько-ленінської історичної науки в тому, що вона не тільки розкриває закономірності розвитку суспільства, але й вчить використовувати їх, підводить до усвідомлення масами своєї активної ролі в історії, будівництві нового життя. Нехтуючи цим, історична наука втрачає будь-яке практичне значення. Використання історичного досвіду, свідомо дія всіх членів суспільства, що ґрунтується на нау-

I/В.І.Л е н і н, Твори, т.25, стор.368.

кових засадах, набирає особливого значення на новому етапі розвитку, коли відбувається перехід від соціалізму до комунізму.

Партія засудила зневажливе, високомірне ставлення до науки та некомпетентне втручання в її сферу з боку деяких керівників. Неприпустимі в науці, в теоретичній творчості є суб'єктивізм, зазнайство і самообман. Партія вимагає в теоретичній роботі принципової критики, колективного, конструктивного обговорення проблем. Відверте і сміливе висловлення своїх думок одержало в нас усі права громадянства. Історична наука відіграє важливу роль у розкритті законів розвитку суспільства.

Важливі і почесні завдання поставлено перед істориками в наш час. Радянський історик не тільки розповідає про діла давно минулі, не тільки реєструє сучасні факти, але й узагальнює історичний досвід і цим самим вносить свій вклад у розуміння сучасних подій. Для того, щоб успішно виконати поставлені завдання, історикам необхідно свою діяльність ще більше пов'язувати з життям, творчо підходити до вирішення назрілих проблем, постійно підвищувати свій ідейно-теоретичний рівень, звертати особливу увагу на удосконалення і покращання методів наукової роботи.

Довелося коротко, в загальних рисах спинитися на згаданих питаннях, бо, на нашу думку, вони стосуються як історичної науки в цілому, так і її окремих галузей та спеціальних дисциплін, а серед них і архівознавства.

Історія, як і кожна інша галузь науки, розвивається шляхом поглибленого вивчення об'єктивно існуючого світу, проникнення в його суть, в результаті відкриття нових сторін в явищах і подіях. Історія органічно зв'язана з іншими су-

спільними, гуманітарними науками. Визначення характеру цих зв'язків, їх значення для кожної з галузей, заслуговує на спеціальну увагу. Про деякі аспекти цієї справи згадаємо тільки коротко.

Взаємозв'язок і взаємовплив між суспільними науками завжди існував, незважаючи на специфіку кожної з них. Пояснюється це тим, що об'єктом їх дослідження є людське суспільство в усіх його діях і різнобічних проявах.

Наявність різних галузей суспільних наук є одним із проявів розвитку науки про суспільство взагалі. Такий поділ дає можливість глибше дослідити окремі специфічні сторони людського життя. В результаті розвитку цих наук виникли і їх конкретні завдання, предмет і своєрідна методика дослідження.

Як не можна розірвати на взаємовиключні частини людське життя, так не можуть бути ізольованими між собою і різні галузі суспільних наук. Удосконалення цих наук - явище взаємообумовлене. До того ж існує ряд стиків, в яких всі суспільні науки сходяться з історією. Так, наприклад, існує історія філософії, права, літератури, економіки, мови, технічних і природознавчих наук. Не вимагає особливого доказу те, що розвиток історичної науки в значній мірі залежить від стану розроблення багатьох проблем в інших галузях суспільних наук. Відомо також, що важливі відкриття часто робились саме на стиці та в тісній взаємодії різних галузей науки. Більше того, завдяки творчому контактові між суспільними науками, а також їх зв'язку з іншими галузями знань, появляються нові напрями в науці, нова методика у висвітленні фактів і навіть наукові дисципліни. Говориться про це все для того, що є ще багато недоліків в історичній науці та її галузях, в тому числі в архівознавстві, як результат

певної "ізоляції" їх від інших галузей знань.

В наш час у южній науці, в історичній також, діють дві тенденції. Про одну з них - тяга до єдності, цілосності і зв'язку - вже згадувалося. Друга теж прогресивна тенденція в науці - це виділення нових напрямів і навіть перетворення їх у спеціальні галузі знань, викликане поглибленням історичних знань, розширенням об'єкту вивчення, застосуванням різних методів у вивченні явищ.

Уже відзначалось, що історія ділиться на ряд галузей. Є історія громадянська, історія партії, воєнна історія. Є історія окремих країн, народів, загальна історія. Кожна з них ще ділиться на періоди. Існує ряд спеціальних історичних дисциплін. Деякі з цих дисциплін, такі як археологія й етнографія, стали спеціальними галузями історичних знань. На шляху до такого виділення, на мій погляд, зараз перебувають, наприклад, історіографія - історія історичної науки, історична географія, джерелознавство та архівознавство.

Говоримо про перетворення архівознавства у спеціальну галузь історичних знань, бо на це є ряд причин. У наш час не тільки інтенсивно зростає кількість архівних матеріалів, але й /що дуже важливо/ змінюється їх характер. Крім письмових пам'яток, в архівах з кожним днем зростає кількість фото, кіно і фонодокументів, а також матеріалів зв'язаних з проектуванням та конструюванням. Не тільки зросло коло джерел, які повинні історики використовувати, але відбуваються зміни і в методиці підходу до них, розширилися рамки архівного будівництва. Все це вимагає вирішення багатьох проблем у теоретичному і методичному відношеннях, розв'язання яких може спричинити виділення спеціальної галузі історичних знань - архівознавства. Можливо, що складовою частиною архівознавства стануть і деякі спеціальні /"допоміжні"/ історичні дисципліни.

Розвиток архівознавства, мені здається, має багато спільного з тим напрямом, яким у свій час проходила археологія. Але час та історична необхідність скажуть своє слово в цій справі. Не будуть осторонь від цього процесу люди, які працюють в архівах. А поки можемо твердо сказати, що маємо спеціальну історичну дисципліну - архівознавство, яка уже займає важливе місце, відіграє неабияку роль в історичній науці в цілому та серед інших історичних дисциплін. Про це і висловимо деякі думки і положення.

Незважаючи на розгалуженість історичної науки, вона, як уже зазначалося, становить єдину, цільну галузь людських знань. Існування кожної галузі історичної науки, кожної спеціальної дисципліни, як тих, що зараз існують, так і тих, які можуть ще виникнути, зумовлюється об'єктивним розвитком історичної науки, та завданнями, поставленими перед нею. Кожна історична дисципліна займає відповідне місце, відіграє свою роль у спільній справі і без кожної з них не було б єдиного цілого, в т.ч. і без архівознавства, історична наука може нормально розвиватися при умові, коли всі її галузі і напрями будуть розроблятися рівномірно і при відповідній увазі. Тим часом слід зазначити, що відсталом ділянкою історичного фронту є розробка спеціальних історичних дисциплін, а серед них архівознавства. Різні причини були для послаблення уваги, а то й ігнорування певний час цих дисциплін.

Відомо, що під час культу особи Сталіна особливо великої шкоди було завдано історичній науці. Обставини, які склалися на ідеологічному фронті у часи панування культу особи, сприяли появі таких негативних явищ в історичних працях, як догматизм і антиісторизм, начотництво і цитатництво. Складний історичний процес часто грубо спрощувався, підбирались факти під раз і назавжди встановлені схе-

ми, положення, а це означало не рахуватися з фактами, які заперечували ті чи інші твердження.

Нехтування фактами, використання вузького кола джерел призвело до того, що майже не приділялось уваги розробці спеціальних історичних дисциплін, серед них архівознавству. Можна було б навести безліч прикладів про шкоду, яка заподіяна розвитку спеціальних історичних дисциплін під час культу особи. Та обмежимося згадкою про те, що навіть були закриті друковані органи, в яких висвітлювались спеціальні історичні дисципліни. Більше 20 років не було такого друкованого органу і на Україні. Та не зважаючи на перешкоди, які були створені під час культу для розвитку історичної науки, вона розвивалась на марксистсько-ленінській основі і досягла певних успіхів.

Починаючи з ХХ з'їзду КПРС, підвищується творча активність в усіх галузях історичної науки, появляється новий підхід до вивчення проблем, відкидається ряд невірних тверджень.

Сталися зрушення в справі розробки спеціальних історичних дисциплін і на Україні. Про це свідчить поява ряду серйозних праць у різних галузях історичної науки. Питанням розробки спеціальних історичних дисциплін приділяється увага у фаховій періодичній пресі, зокрема в "Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР". Вийшов у світ перший випуск збірника - "Історичні джерела та їх використання".

Безперечні успіхи української радянської історичної науки надихають наших істориків на нові звершення. Заспокоєння на досягнутому не є характерним для діячів радянської науки, в тому числі історичної. "Нема нічого пошлішого за самовдоволений оптимізм", - писав шістьдесят років тому В.І.Ленін^{2/}. Партія вчить, що ніколи не можна зупиняти-
2/В.І.Л е н і н . Твори, т.8. стор.406.

тися на досягнутому, а потрібно тверезо оцінювати успіхи і недоліки. Тільки такий підхід дасть можливість вчасно помічати й успішно вирішувати назрілі проблеми, передбачувати і долати труднощі, що виникають, зосереджувати увагу на невирішених завданнях, щоб швидше, впевніше рухатися уперед.

Головним у суспільних науках, зокрема в історичній з усіма її галузями та дисциплінами, є не коментування існуючих тверджень і положень, а активне вторгнення у життя, вивчення його глибинних явищ, уміле пов'язання з практикою комуністичного будівництва. Партія, народ чекають від істориків не скороспілих відгуків на події, не поверхової описовості, а глибокого проникнення в суть явищ, теоретичних висновків, сміливої мислі.

Партія виступає проти позитивістського ставлення до суспільних наук, закликає покінчити з грубим утилітаризмом у науці, якими б високими фразами він не прикривався. Особливо це стосується спеціальних історичних дисциплін, в тому числі й архівознавства, по відношенні до яких це не перевелися погляди про їх другорядність, суугубу утилітарність, прикладний характер, а то й зайву розкіш в історичній проблематиці.

Як відомо, спеціальні /"допоміжні"/ історичні дисципліни займаються вивченням джерел, встановлюють їх автентичність і важливість, а також шляхи використання. Це має першочергове значення для глибокого і всебічного висвітлення подій та явищ на основі перевірених фактів.

Вживану і зараз назву "допоміжні" дисципліни беремо в лапки, бо вона досить-таки умовна, а значення цих дисциплін велике. Від їх розробки в значній мірі залежить якість наукової продукції, краще пізнання фактів, розуміння першоджерел. Це має пряме відношення до удосконалення методики

історичного дослідження. Історики-архівісти можуть і повинні внести в цю справу значний вклад.

Ще часті випадки, коли спеціальні /"допоміжні"/ дисципліни називають історичними науками. Від цього слід відмовитися, бо історична наука як така - єдина і може ділитися на ряд галузей і предметів - дисциплін. Самі по собі можливості історичних дисциплін обмежені, але у поєднанні з іншими історичними даними вони дають дуже цінні результати. Архівознавство не є в цьому винятком.

Розвиток науки можливий лише при умові пильної уваги до фактів. Не якісь внутрішні відчуття або інтуїції, а достовірні факти, їх співставлення і взаємозв'язок можуть бути критерієм для доведення істини. "Марксизм стоїть на ґрунті фактів, а не можливостей, - писав В.І.Ленін. - Марсисст повинен в послідки своєї політики ставити тільки точно і безспірно доведені факти." З/

Справжня наукова робота може будуватися лише на основі широкого кола першоджерел. "Дослідник", який ніколи не користувався першоджерелами, не може бути вченим, а залишиться копілятором і дилетантом. Широкі та невичерпні можливості розкриваються перед істориками-архівістами, що мають повсякденну справу з першоджерелами, з безмежним числом фактів, які це ждуть свого введення в обіг історичної науки.

Не повинен історик ігнорувати одні факти і сліпо схилитися перед іншими. Радянські історики, виходячи з марксистсько-ленінського вчення про пізнання об'єктивного світу, не опускають у розпачі руки перед суперечливістю фактів, не скочуються до їх фіксації. Хоч факти й можуть говорити самі за себе, але не можна обмежуватись фіксацією фактів. Вузкий практицизм неминуче призводить до застою

З/В.І.Л е н і н . Твори, т.35, стор.198.

в науці, до втрати перспективи в дослідженні. Авторитет фактів стає ще переконливішим, коли вони науково узагальнені.

Звертаємо увагу на це, бо історики-архівісти, архівознавці стикаються з безліччю фактів, розробляють проблеми, пов'язані з спеціальними історичними дисциплінами, перед якими поставлено завдання розкрити закономірність появи та природу факту і цим самим створити міцну основу для історичних досліджень. Від розробки спеціальних історичних дисциплін, зокрема від архівознавства, дуже багато залежить у розвитку історичної науки.

Спеціальні історичні дисципліни відіграють важливу роль у висвітленні всіх періодів історії, не менш вони необхідні при вивченні соціалістичного суспільства. Та слід відзначити, що більшість спеціальних дисциплін, поки що у своєму діапазоні не виходить за рамки дорадянських часів що, безумовно, обмежує їх застосування до новішого періоду. Зараз, коли велика увага приділяється вивченню історії новітньої доби, є невідкладна потреба посиленої розробки спеціальних історичних дисциплін стосовно до завдань, які ставляться в наш час перед історичною наукою.

Важливі і складні завдання стоять перед архівознавством, яке має розробляти питання зв'язані з комплектуванням, зберіганням, обробкою і використанням архівних матеріалів. Цим у значній мірі визначається важливе місце та значна роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін.

У літературі існує тенденція обмежити архівознавство лише питаннями збирання джерел.^{4/} Не можна з цим погодись. Вже саме збереження історичних першоджерел не може бути самоціллю. Саме поняття збереження джерел визначається ста-

^{4/}Див. М.П.Г у б е н к о , Б.Г.Л и т в а к , Конкретное ист-
точниковедение истории советского общества.- Журн. "Вопросы
истории", 1965, № 1. стор.3.

ном, вимогами поставленими перед історичною наукою. Вже згадувалось про те, як підбір та збереження архівних матеріалів впливає на стан, можливість і історичної науки, на її перспективи розвитку. Не може бути такого поділу, що одні зберігають джерела, а інші їх використовують. Напевно, цей поділ, розрив між одним і другим, що існував довгий час, та й продовжує ще існувати, і призвів до негативних наслідків. Не можна це вважати звичайним поділом, спеціалізацією в історичній науці. Слід рішуче покінчити з усіма залишками негативного ставлення до джерельної бази. Марксистсько-ленінська історична наука будуватиме свої висновки, виходячи тільки з фактів.

Питання про збереження джерел тісно пов'язане з проблемою, що зберігати, тобто з комплектуванням архівів. Відомо, що керування т.зв. "перечнями", а не завданнями і перспективами розвитку історичної науки призвело до збіднення джерельної бази. Це негативно відбилося на розробці багатьох проблем в історичній науці, на їх глибокому і всебічному висвітленні. Про це досить переконливо сказано в указаній статті М.П. Губенко та Б.Г. Литвака.

Комплектування та зберігання історичних джерел тісно зв'язане з не менш важливою справою, якою є обробка матеріалів, що зберігаються в архівах. Не буду про це поширюватись, оскільки присутнім відомі і значення, і складність цього виду роботи. Зазначу тільки, що в усіх галузях науки приділяється особлива увага створенню бази для наукового експерименту. Архіви теж є своєрідною експериментальною базою, бо тут ведеться важлива робота по відборі фактів для майбутніх висновків і тверджень. На превеликий жаль ця експериментальна база історичної науки у наш вік високого технічного прогресу по-суті не має технічного оснащення. В цій технічній відсталості не тільки проявилася

відсутність відповідних коштів, але й інертність мислі. І одне і друге слід подолати.

Можна ще почути різні твердження щодо участі архівістів у науковому використанні архівних матеріалів. Давня це суперечка, але така, яку можна і потрібно скоріше розв'язати. Досягнути цього можна при умові, що основна маса архівних працівників не тільки суше свідомо важливості їх ролі у розвиткові історіографії, але й самі активно включаються у розроблення цих проблем; є також в архівістів засоби для активізації використання матеріалів.

Мова йде не тільки про своєчасну видачу справ через читальний зал і різні засоби популяризації архівних матеріалів. Йдеться про активну участь архівістів у виборі теми історичних досліджень. Відомо, що актуальними є теми поставлені самим життям, теми, які розширюють наше пізнання світу, відкривають у ньому нові сторони, показують їх різноманітність і взаємообумовленність, сприяють рухові суспільства вперед.

Вибір теми дослідження в наших умовах справа колективна і в ній архівісти повинні взяти найактивнішу участь. Адже ще є випадки, коли в архів приходять з темами надуманими у кабінетній тиші і потім підбирають під створену схему відповідні факти, часто другорядні. Ось чому буває, що на перший план висовуються не магістральні питання в науці. Це трапляється тоді, коли при виборі теми виходять не з фактів і реальної діяльності. Архівісти могли б зробити багато для того, щоб уникнути цих недоліків. Кому як не їм відомі факти. І як не дивно, а створилось таке становище, що над деякими фондами працюють десятки науковців, а інші фонди десятиліттями ніким не використовуються.

З цього можна зробити висновок, що для архівіста мало знати факти, йому треба вміти зацікавити ними інших, до-

помогти їх використати. Для того, щоб це робити, необхідно досконало знати завдання історичної науки, постійно слідувати за її розвитком, підвищувати свій науково-теоретичний рівень. Та не можна говорити лише про обов'язки архівістів. У недоліках, які ще є в архівознавстві у неменшій мірі винні працівники всього історичного фронту. Не перевелось й дуже живуче нахлібницьке, іншим словом не назвеш, ставлення до архівів з боку науковців та викладачів. Вони користуються архівами для написання своїх праць, але мало думають про архівну справу, її удосконалення і посуті не беруть безпосередньої участі в розробленні архівознавства. Багато причин для такого, можна сказати, ненаукового, сайдужого ставлення до джерельної бази. В інших галузях науки вже покінчено з таким станом або борються з будь-якими його залишками і проявами.

Архівісти не повинні миритися з тим, що над архівними матеріалами в читальних залах працюють люди, які зовсім не знають або мають дуже неясну уяву про спеціальні історичні дисципліни, архівознавство зокрема. Мова йде про людей, які зміють тільки читати документи, а не науково використовувати їх. Правда, є й архівісти, в яких теж небагато знань із згаданих дисциплін. Необхідно зробити все можливе, щоб ліквідувати ті недоліки, які ще мають місце в справі оволодіння спеціальними історичними дисциплінами, а серед них архівознавством. Від цього в значній мірі залежатиме розвиток багатьох спеціальних історичних дисциплін та історичної науки в цілому. І в цій справі повинні взяти найактивнішу участь архівісти, вишукуючи для цього різні засоби і методи.

Про архіви, архівну справу говорили і писали давно. Було для цього багато причин у різний час. А все ж архівознавство досить молода наука історична дисципліна. вона

ровесниця радянської історичної науки, що ґрунтується на марксистсько-ленінській методології. Як і вся радянська історична наука, її складова частина - архівознавство переживала період становлення і різні етапи свого розвитку. Як і для інших спеціальних історичних дисциплін, історичної науки в цілому, для архівознавства характерні ті ж періоди розвитку, і, що на жаль, навіть ті самі недоліки.

Одним із недоліків історичної науки, архівознавства в тому числі, є те що ще дуже мало робиться висновків, узагальнень.

Відомо, що створення нового в науці, відкриття ширших горизонтів можна досягнути не шляхом нагизування фактів, навіть найцікавіших, яскравих і виключно нових, а лише шляхом узагальнень, висновків, відкриттям закономірностей, нового підходу до вирішення проблеми. Без теорії не може бути ні однієї справжньої галузі і спеціальної дисципліни історичної науки. Набір фактів, навіть досить кваліфіковано підібраних, ще не є наукою. Не можна вважати достатнім висловлення критичних зауважень або окремих пропозицій без широких узагальнень і теоретичних висновків нормальним станом в архівознавстві.

Можемо з певністю сказати, що поряд з збиранням та систематизацією матеріалів будуть робитися більш широкі теоретичні узагальнення. Постійна і глибока увага до розроблення питань методології та методики архівознавства буде сприяти більш глибокому і творчому обговоренню ряду проблем.

Необхідні умови для розквіту всіх галузей суспільних наук створено. Успіхи різних галузей радянської історичної науки визначені, але не можна зупинятися на досягнутому. Життя постійно висуває нові проблеми, перед архівознавством теж, які можна вирішити лише при подоланні труднощів і недоліків, що мають місце шляхом розгортання фундамен-

тальних досліджень, все більшого наближення науки до завдань комуністичного будівництва. Для виконання цих завдань слід і далі створювати необхідні умови, що сприятимуть розвитку науки. Серед цих умов значна роль належить дискусії. У Програмі КПРС зазначається, що "неодмінною умовою розвитку науки є вільні товариські дискусії, що сприяють творчому розв'язуванню назрілих проблем". 5/

Дискусії, творчі обговорення в науці - це конче необхідний захід, що диктується об'єктивним ходом розвитку суспільства, а значить і науки. Можна багато говорити про значення дискусій для розвитку всіх галузей історичної науки. Але зазначимо тільки одне. Дискусії не відбуваються з приводу окремих фактів або їх групи, а точаться навколо оцінки фактів та висновків зроблених на їх основі. Розгортання дискусій майже цілком залежить від рівня наукових досліджень, стану теоретичної думки. Низький теоретичний рівень у розробці питань не викликає потреби в дискусіях. Дискусії таким чином є одним із свідчень теоретичного рівня даної галузі науки. Та одночасно з цим хід дискусій, обмін думками з приводу назрілих, важливих питань сприятимуть розвитку методологічних, теоретично-ідеологічних основ кожної з галузей історичної науки, підніматиме їх на вищий щабель розвитку. В ході дискусій і творчих обговорень можна буде більш конкретно визначити місце і роль архівознавства серед інших історичних дисциплін. В цьому мають відіграти важливу роль "Науково-інформаційний бюлетень" та "Український історичний журнал".

Догматизм - ворог пізнання істини, бо це косність думки, схематизм, вузькість і однобокість у розумінні явищ і процесів. Догматизм - це безглузде повторення заученої

5/Програма Комуністичної партії Радянського Союзу /прийнята XXII з'їздом КПРС/. К., 1961. стор.113.

формули, "мумії істини", як говорив В.І. Ленін, замість вивчення своєрідності живої практики. Але немає місця догматизмові там, де єдиним критерієм наукового висновку ставиться його співвідношення з дійсним процесом, який щоденно відбувається в практичній діяльності. Одним із дійових засобів боротьби з догматизмом, педантизмом і схематизмом в історичній науці, в усіх її галузях, архівознавстві в тому числі, є дискусія, творчі обговорення проблем. Тільки шляхом дискусії можна розкрити і показати шкоду, яку завдає науці застій думки, нескінчене повторення давно відомого.

Потрібно зазначити, що дискусія не є самоціллю. Її варто проводити тоді, коли вона може принести користь справі розвитку науки. Дискусія виникає, коли піднімаються нові проблеми, коли навірла необхідність переглянути існуючі положення. Дискусія потрібна, щоб звернути увагу на розробку певного питання.

Можна було б на цьому так детально і не спинятися, коли б не одна обставина, характерна і для архівознавства. Відомо, що багато видів роботи в архівах проводиться згідно інструкцій, різних положень, правил тощо. Все це потрібна справа. Але хочу сказати, що багато із згаданих документів, діючих в архівознавстві, вироблено та існують без врахування всього фронту історичної науки. І в цьому їх недолік. Поряд тим, як виробити якусь інструкцію чи інший документ, слід було б всебічно обговорити питання, врахувавши різні думки і тільки після цього приступати до їх складання. Та поки що створюється враження, що більшість інструкцій було складено без творчого обговорення, без дискусії з учасню широкою науковою громадськістю. Архівознавство-історична дисципліна і хотілось би, щоб обговорення його проблем проводилось з участю представників інших галузей історичної науки. Одночасно слід зазна-

чити, що архівісти можуть і повинні брати активну участь у дискусіях, які провадяться на інших ділянках історичної науки. Архівісти, знавці фактичного матеріалу, могли б внести в дискусію багато конструктивного.

Навіть після того, як інструкція прийнята і вводиться в дію не можна сліпо йти за нею, а потрібно дуже уважно враховувати практику життя, яке може підказати багато нового, не обхідного. Інструкція не повинна стримувати ініціативи людей, а сприяти її розвитку. Процеси розвитку кожної справи, архівної зокрема, настільки багаті у своїй різноманітності, що не буває законів без винятку, бо "закони мають на увазі лише типові" - зазначав В.І.Ленін.^{6/} Те що стало винятком, "поза законом", не може ігноруватися наукою, його слід враховувати, пояснювати і робити відповідні висновки. Без цього не може розвиватися історична наука та її складова частина архівознавство.

Спеціальної уваги заслуговує тема про колективні методи праці в науковій роботі. Значна це проблема в наш час і в цій короткій доповіді доведеться зупинитися лише на підкресленні її важливості. Колективні методи праці викликані до життя самим розвитком науки. Настав час, коли межі важливих наукових проблем переростають можливості однієї людини. Різні форми колективної праці дозволяють вирішувати великі і складні проблеми, прискорюють їх вирішення. Важливу роль в колективних методах праці відіграють планування і координація, творча співдружність, обмін досвідом, задумами і результатами своїх досліджень. Та при цьому всьому слід відзначити, що колективні методи ще не зайняли належного місця в історичній науці, зокрема в архівознавстві. Над таким станом слід задуматися і внести кардинальні зміни. Від цього залежатиме розвиток усіх галузей історичної науки.

Не можна не вказати це на одне. В історичній науці, як ні в одній іншій, дуже мало приділяється уваги підготовці наукових кадрів в усіх напрямках. Адже відомо, що 6/ В.І.Л е н і н .Твори, т.28, стор.213.

ряд історичних дисциплін, зокрема спеціальних, майже не розробляється зараз на Україні. І пояснюється це не тим, що немає потреби в розробці цих дисциплін, а тим, що не готуються відповідні кадри. Є надія, що питання підготовки кадрів з різних галузей історичної науки будуть підняті на сторінках преси, займуть відповідне місце під час дискусій, обговорень.

Зараз все більше й більше звертається увага на удосконалення методики наукового дослідження, застосуванню математичних і кіборнетичних засобів в історичній науці. Необхідно, щоб це стосувалося всіх галузей науки, бо тільки при цій умові нові методи можна буде застосувати і вони дадуть відповідний ефект. Я скажу, що застосування нових методів, заснованих на досягненнях науки і техніки, внесе дуже багато нового і полегшить роботу в найбільш гromіздкій і складній галузі історичної науки - архівознавстві. І знову стає завдання про розроблення відповідних заходів, про підготовку і перекваліфікацію кадрів, що працюють в архівах.

Архівісти становлять великий загін істориків, які вносять значний вклад у розвиток радянської історичної науки, добре розуміють свої завдання. Саме тому, в доповіді можливо було забагато агітації на тему про важливість архівознавства. Але зроблено це свідомо, бо й серед архівістів ще є працівники, які не приділяють достатньої уваги науковій розробці багатьох важливих питань архівознавства і цим самим це не вклучилися в той процес, який зараз переживає радянська історична наука. —

Безумовним є те, що в цій доповіді обійдено ряд важливих питань, пов'язаних з місцем і роллю архівознавства серед інших історичних дисциплін. Та сталося це головним чином з тієї причини, що в одній доповіді про все не можна сказати. Можливо, що не все сказане витримує критику, а ряд положень є дискусійними. Але для того і робляться доповіді, щоб відбувся обмін думками в справі, яка може і повинна хвилювати великий колектив.

СТАН ТА ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

М.М.Ткаченко

Названа тема охоплює широке коло проблем теоретичного і практичного характеру. Ми спинимося тільки на кількох загальних нитаннях.

Пролетарська революція, перебудова усіх сторін суспільного життя в Радянській країні після ліквідації панування буржуазії та поміщиків, будівництво соціалізму і комунізму – все це дало змогу по-новому глянути на вже відомі джерела, а разом з тим викликало до життя нові джерела, які потребують специфічного підходу і дослідження.

Значні успіхи в галузі джерелознавства досягнуті після XX з'їзду КПРС, на якому було викрито і засуджено культ особи Сталіна. Наслідком цього було знесення всього того, що перешкоджало всебічному використанню джерел та породжувало зневажливе ставлення до них.

Про досягнення в період від XX до XXII з'їздів КПРС в галузі історичної науки і джерелознавства зокрема свідчить чимала кількість нових опублікованих документальних збірників. Ці збірники стали різноманітнішими щодо тематики, розширилися хронологічні межі виданих документальних матеріалів. З 1956 по 1961 р. опубліковані джерела, які по науковій значимості перевершують публікації попередніх двадцяти років. Це більше розширилися джерелознавчі дослідження після XXII з'їзду КПРС, який прийняв Програму побудови комунізму.

Видання ряду путівників по державних архівах дозволи-

ло багатьом дослідникам ознайомитися з документальними матеріалами, що переховуються у фондах архівів України. Цінні інформації про джерела і підбірки документів подає "Науково-інформаційний бюлетень" Архівного управління УРСР". Усе це сприяло посиленню публікацій документів й історичних дослідів. Особливо багато їх з'явилося по одній з основних проблем - "Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни". Нещодавно вийшли у світ пожиточні бібліографічні покажчики документальних публікацій з історії Великого Жовтня та громадянської війни під ред. Е.Н.Гордецького.

Розгорнулася підготовка і видання збірників з основних проблем історії робітничого класу, а також колективізації сільського господарства України.

Належна увага приділена виданню збірників документів з історії Великої Вітчизняної війни.

Велике значення має публікація Ленінських збірників, зокрема "Ленін про Україну".

Досі недостатньо освітлена в документальних збірниках проблема культурної революції, хоч дещо уже і зроблено в цьому напрямі /видано збірник "Культурне будівництво в Українській РСР" в двох томах, в яких уміщені найважливіші рішення Комуністичної партії та Радянського уряду /1917-1960/; опубліковано монографії І.Д.Золотоверхого "Становлення української радянської культури /1917-1920/" /К,1961/, Г.Шевчука "Культурне будівництво на Україні в 1920-1925 рр." /К,1963/ та інші праці/. Проте в них ще недостатньо розкрита творча діяльність народних мас в створенні нової соціалістичної культури.

Занедбанною ділянкою є вивчення історії культури на Україні. Помітна бідність у документальних збірниках про розвиток дожовтневої і радянської культури на Україні, про

ті умови, в яких за царату доводилося прокладати доріжку українській "недержавній" культурі. Тут не показана творча діяльність мас, їх роль в українському культурному процесі.

Особливої ваги набирає питання про висвітлення ролі народних мас в історії та їх діяльності в різні історичні епохи. Цій темі приділяється увага під час вивчення історії радянського суспільства. А от роль народних мас за феодалізму та капіталізму розкрита недостатньо.

Опубліковано дуже мало документальних збірок з історії селянства та класової боротьби феодальної доби на Україні. У післявоєнний час надруковано лише дві збірки "Ус-тим Кармалюк" та "Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст."

Останнім часом у загальносоюзному масштабі розгорнулася цікава робота по підготовці та публікації документів з історії селянства в XIX ст. Уже вийшло 5 фундаментальних збірників під загальною редакцією акад. М.М.Дружиніна. Ця тема не знайшла ще належного розроблення в українському джерелознавстві.

Ряд окремих документів з історії селян вміщено у збірниках "Україна перед визвольною війною під керівництвом Богдана Хмельницького", "Воссоединение Украины с Россией" та "Документи Богдана Хмельницького". Досі не висвітлено життя селянства на Україні на різних етапах його історії, детально не розкрито особливостей класової боротьби.

Ми не маємо жодного збірника документів з історії найбільш бідних верств міського населення, чи плебса, як його називав Ф.Енгельс. Ця проблема взагалі мало розроблена. Дослідження її важливе для всебічного показу особливостей класової боротьби міста, яка не раз на Україні тісно поєднувалася з боротьбою селян проти соціального та національного гніту.

Слабо відбито у документальних збірниках розвиток ремесла, мануфактури, зростання елементів капіталізму. Знання цих процесів необхідне для характеристики нових явищ у соціально-економічних відносинах ХУП-ХУІІІ ст. та в історії селянства.

Мало що зроблено для висвітлення Коліївщини. Правильно відзначає М.Ф.Сиротюк, автор дослідження "Український радянський історичний роман" /К., 1962/ : "Написано про неї, правда, не так уже й мало, але те, що вже є, задовольнити аж ніяк не може". /стор.215/. Досі немає документальних збірок та монографій, в яких би на основі марксистсько-ленінської методології було зроблено належний аналіз цього визначного народного повстання. Оскільки в 1968 р. минає 200 років з часу цього повстання, треба обов'язково підготувати і видати документальний збірник на цю тему.

Щодо капіталізму, то тут, безперечно, є значно більше досягнень у науково-дослідній роботі. У статтях та монографіях приділена велика увага історії робітничого класу на Україні. Вперше в українській історіографії зроблена цікава спроба відобразити історію пролетаріату в період капіталізму та імперіалізму. Широким та докладним використанням документальних матеріалів відзначається монографія Й.Т.Щербини. Однак, не все ще досліджено. Порівняно мало висвітлена проблема інтернаціональних зв'язків українського пролетаріату. Історикам і громадськості потрібні нові публікації з історії фабрик і заводів, міст республіки. Немає ще документальних збірок, в яких була б всебічно показана історія робітничого класу в дожовтневий період на Україні. / Видано поки що збірник документів "Робітничий рух на Україні в роки революційного піднесення 1910-1914 рр."/.

Недостатньо представлена в окремих публікаціях історія селян у період капіталізму й імперіалізму.

Багато документів про революційну боротьбу робітників і селянства на Україні вміщено у збірниках з історії революції 1905-1907 рр. З окремих видань назвемо збірник про селянський рух на Полтавщині та Харківщині у 1902 р. Вперше ці матеріали видано в 1923 р., у значно доповненому вигляді опубліковані вони в 1961 р. Проте це лише початок роботи у цьому напрямі.

Ми коротко спинилися на одній лише проблемі - висвітлення ролі народних мас в історичному процесі України. Як бачимо в українській джерелознавстві в документальних збірниках, присвячених періодам феодалізму та капіталізму, ця проблема висвітлена недостатньо. Тому доцільно було б розробити план підготовки та видання документальних збірників з історії народних мас на різних історичних етапах.

Треба зібрати документи про діяльність посланців робітничого класу та Комуністичної партії в українських селах, розкрити їх роль в політичному, економічному, культурному розвитку села. Це дасть цікаві відомості про союз робітників та селян на різних етапах історії радянського суспільства.

Видання документальних збірників з різних актуальних питань сприятиме введенню в науковий обіг багато цікавого матеріалу та порушенню ряду важливих питань теоретичного і практичного характеру.

Успіхи історичної науки сприяють поглибленню аналізу документів, критики їх, встановленню достовірності та фактичної цінності джерел. Справедливо вказано на необхідність спеціального дослідження окремих видів джерел.

Останнім часом появилось чимало цікавих статей. В них зроблені інтересні спроби критичного аналізу окремих видів документів, порушено ряд важливих питань загального джерелознавства. Є спроби встановити основні принципи науко-

вої критики джерел. Тут слід назвати книгу В.І.Стрельського "Основные принципы научной критики источников по истории СССР" /К., 1961/. Ця праця була використана для обговорення шляхом дискусії питань теоретичного характеру /"Исторический журнал", 1962, № 4/. Під час обговорення висувались думки про необхідність розглядати джерелознавство у тісному зв'язку з історіографією, з розвитком історичної науки.

Буржуазні історики розглядали проблеми джерелознавства у відриві від розвитку історичної науки і цілий ряд явищ пояснювали з позицій ідеалізму. Вони не розкрили закономірностей історичного процесу. Ігнорування закономірностей історичного процесу позначалось і на критичній оцінці джерел.

Буржуазні вчені розробили основи критики джерел-зовнішньої та внутрішньої, але вони відривали першу від другої, затушковували їх зв'язок, формально підходили до критики джерел, ігноруючи класові особливості джерела. Партийність вимагає політичної гостроти та відповідної кваліфікації при критичній оцінці джерел, з яких береться фактична основа історичного дослідження. Ленін писав, що "Об'єктивіст, доводячи необхідність даного ряду фактів, завжди ризикує збитися на точку зору апологета цих фактів; матеріаліст розкриває класові суперечності і тим самим визначає свою точку погляду" /В.І.Ленін. Твори, т.І, стор.364/.

У нашій радянській літературі вже висловлювалися проти користування термінами буржуазної науки - "зовнішня" та "внутрішня" критика. В перший період розвитку радянської історичної науки робилися спроби ліквідувати відрив "зовнішньої" від "внутрішньої" критики. Дослідники бачили, що схема буржуазної критики джерел має істотні хиби. Непридатність її особливо проявилася при аналізі джерел радянської епохи.

Історики В.П.Данилов та С.І.Якубовська вважають, що буде методологічно правильним критичний аналіз провадити по двох стадіях, які тісно між собою пов'язані. На першій стадії необхідно встановити автентичність джерела, з'ясувати його походження, час, місце його створення. Тут слід також показати зв'язок джерела з епохою, проаналізувати класові, ідейно-політичні позиції авторів даного джерела. На другій стадії науковий аналіз джерела зводиться до розгляду його відомостей для встановлення достовірності. Тут принагідно зауважити, що поняття достовірності в марксистсько-ленінському тлумаченні ширше, ніж в буржуазному. Воно не обмежується встановленням правильності окремих фактів, поданих у документі, а включає також і з'ясування вірогідності інтерпретації джерелом певних фактів чи явищ./ В.П.Данилов, С.И.Якубовская, Источниковедение и изучение истории советского общества . - "Вопросы истории", 1961, № 5, стор.9-10/.

Нові вимоги, висунуті радянським джерелознавством, все ширше обговорення теоретичних питань показують, що недоцільно слідувати за старою схемою поділу критики на зовнішню та внутрішню, якої дехто ще й зараз дотримується. Потрібно вводити нові принципи критики джерел, встановлені на основі марксистсько-ленінської методології.

На розвиток історичної науки культ особи мав негативний вплив у тому відношенні, що призводив до догматичного тлумачення одної групи джерел та ігнорування іншої і не сприяв теоретичному розробленню питань. Він сприяв поширенню невірного твердження, ніби джерела радянської епохи не підлягають науковій критиці.

Після XX з'їзду КПРС було доведено безпідставність такого твердження. Науковій критиці підлягають джерела як дожовтневого періоду, так і радянської епохи.

Історична дійсність після Великого Жовтня по-новому

визначила ставлення до відомих джерел дожовтневого періоду, сприяла глибшому, всебічнішому їх дослідженню. Однак, треба ще докласти багато зусиль до вивчення теоретичних питань джерелознавства історії радянської епохи. Тут появилось чимало нових видів документів, які потребують спеціального дослідження.

Зараз повстало багато питань у зв'язку з швидким зростанням документальних публікацій з історії радянського суспільства і появою нових видів масових документів. Різноманітність та велика кількість джерел значно ускладнили завдання джерелознавства. Тому важливе місце повинно зайняти вивчення конкретних документів. Дослідження окремих видів документів дасть можливість створити методику і теорію радянського джерелознавства.

Для розроблення нових питань джерелознавства велике значення мають праці Маркса, Енгельса, Леніна, в яких сформульовані основні принципи наукового аналізу джерел, показано безпосередній зв'язок методики дослідження з методологією, підкреслено необхідність розглядати кожне джерело в органічному зв'язку з епохою, виявляти класове походження та класовий зміст джерела. Пізнання дійсності не може спиратися на односторонній аналіз ізольованих фактів. В основі має бути аналіз сукупності історичних відомостей.

З приводу джерелознавства в літературі вже зазначалось, що наукове розроблення тієї чи іншої проблеми потребує від дослідника вивчення всього комплексу джерел, що стосується її. Ця вимога, на жаль, часто порушується в працях як з історії радянського суспільства, так і з історії дожовтневого періоду. В дальшій роботі в галузі джерелознавства треба повести боротьбу з одностороннім використанням документів. Слід завжди пам'ятати вказівки В.І.Леніна про те, що треба брати не окремі факти, а всю сукупність, фактів, які стосуються до даного питання без єдиного винятку,

не забуваючи їх історичного зв'язку.

Поява великої кількості документальних збірників /здебільшого з історії радянського суспільства/ сприяла накопиченню значного практичного досвіду по їх виданню. На жаль, ще мало з'явилося статей та розвідок, в яких би були зроблені спроби узагальнити теоретично цей досвід.

В.П.Данилов та С.І.Якубовська в статті "Источниковедение и изучение истории советского общества" /"Вопросы истории", 1961, № 5/ висловили ряд цікавих уваг щодо типу видання збірників. Автори цілком справедливо зазначають, що тематичні збірники, які займають зараз домінуюче місце, де в чому грішать. По-перше, в них неповно розкривається тема, по-друге, позначається певний суб'єктивізм в доборі джерел. При підготовці таких збірників треба провадити велику сумлінну науково-дослідну роботи. У вступі чи в додатках мусить бути висвітлена бібліографія питання. Треба також вказати, де знаходяться інші документи з даної теми, вмістити описи фондів, з яких взяті документи для публікації, дати аналіз їх походження, спинитися на їх достовірності, визначити місце серед інших джерел. Взагалі, по-можливості, освітити всі основні питання стосовно теми. Це зорієнтує дослідника, якщо в нього виникне потреба шукати в інших фондах необхідні матеріали.

З цього боку заслуговує на увагу документальний збірник "Крестьянское движение в России в 1857- мае 1861 г" з серії збірників по історії селянства в Росії в XIX та на початку XX ст. В збірнику чітко позначено, які фонди використані і які не використано, далі сказано, що поза увагою укладачів залишилися архівні фонди союзних республік, оскільки там збірники уже вийшли з друку чи готуються до друку.

У передмові стисло охарактеризовано документи і пода-

но обширну бібліографію. У додатках є список використаної літератури. Ці відомості дають можливість дослідникові глибше ознайомитися з піднятою темою. Привертають увагу і додатки. Їх багато. Документи надруковані на 516 сторінках. Додатки займають понад 350 сторінок і дають багато відомостей для дослідника.

Досвід видання цього збірника треба запозичити укладачам й інших збірників. Поліпшення тематичних збірників, на нашу думку, можна досягти шляхом емнішого подання документів та усунення елементів суб"ективізму. А для цього потрібні колективні обговорення основних питань на певних стадіях підготовки збірника.

Існує й інша форма публікації документів – по видових ознаках /наприклад, "Декрети Октябрьской революции", "Документы внешней политики"/. До цієї форми близькі такі збірники як "Культурне будівництво в Українській РСР". В науковому відношенні вони кращі; тут менше позначається суб"ективізм та повніше подаються документи.

Добір документів, складання збірників повинні йти в тісному взаємозв'язку з розробленням теоретичних питань джерелознавства і з використанням здобутків української радянської історичної науки.

Одним з актуальних завдань сучасного українського радянського джерелознавства є видання книг на тему "Джерелознавство історії УРСР". Назріла потреба дати узагальнюючу характеристику джерел з історії України.

Останнім часом у цьому напрямі зроблені певні кроки. Зокрема, у 1962 р. вийшла з друку праця І.П.Крин"якевича "Джерела з історії Галичини періоду феодалізму /до 1772 р./". Однак – тут ще широке поле для дослідів, пошуків, узагальнень. Особливо велику підготовчу науково-дослідну роботу треба провести по вивченню окремих видів джерел, висвітленню

ряду важливих теоретичних питань, для того, щоб дати підсумовуючу характеристику джерельної бази в історії радянського суспільства на Україні.

"Джерелознавство історії УРСР" зможе створити колектив авторів, озброєний теоретично і практично, знайомих з цією галуззю історичної науки. Для написання такої праці, мабуть, доцільно створити бригади по окремих періодах - феодалізму, капіталізму, по історії радянської епохи, розробити попередній проєкт плану цього важливого видання.

Ми спинилися лише на кількох питаннях з джерелознавства України, поминувши інші, які також потребують належного розроблення.

1. Тут було звернуто увагу на те, щоб при підготовці нових документальних збірників приділялось більше уваги вивченню життя народних мас України на різних етапах їх історії.

2. Ми хотіли також підкреслити, що докладнішого висвітлення потребує проблема культурної революції після Жовтня.

Більше уваги слід приділити вивченню історії української культури в дожовтневий час, не забуваючи при цьому, що вона тоді заборонялася, переслідувалася, була "недержавною".

3. Слід ширше розгорнути роботу над теоретичними питаннями джерелознавства. Радянські джерела підлягають науковій критиці так само як і джерела інших періодів; тут, використовуючи досвід публікацій, треба вирішити ряд складних теоретичних питань.

4. Треба піднести на вищій щабель підготовку та опрацювання документальних збірників, використавши і узагальнивши той великий досвід, що накопичився у зв'язку з числен-

ними публікаціями документів та з досягненнями радянського джерелознавства, зокрема українського.

5. Стан українського радянського джерелознавства дозволяє порушити питання про створення книги на тему "Джерелознавство історії УРСР".

ВИСТУПИ ПЕРЕДОВИКІВ ВИРОБНИЦТВА ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

А.В.С а н ц е в и ч

У період розгорнутого будівництва комунізму великого значення набирає розгортання творчої ініціативи народних мас, про що особливо наголошувалося на жовтневому та листопадовому пленумах ЦК КПРС /1964 р./. У зв'язку з цим важливо вивчати яскраві прояви та узагальнення народної ініціативи, які знайшли, зокрема, широке відображення у виступах передовиків виробництва.

У радянських архівах частково відклались матеріали особистого характеру, включаючи й такі, що належали передовикам праці. Так, у 1963 р. до київського обласного державного архіву з облсільгоспуправління було передано папери сектору підготовки до Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Серед них є матеріали кращих людей сільськогосподарського виробництва С.Виштак, О.Хобти, Ф.Швицької.^{1/}

Думки, прагнення, побажання передових радянських трудівників зафіксовані також у стенограмах різних нарад і зльотів, у звітах, що зберігаються в архівах. Всі ці матеріали особливо цінні як безпосередні свідчення учасників історичних подій, тоді як офіційні документи складаються переважно сторонніми особами.

Виступи передовиків виробництва /ударників комуністичної праці, передових бригадирів, керівників підприємств, кол-

Журн. "Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР", 1963, № 3, стор.86.

госпів, радгоспів та ін./, зафіксовані в документальних матеріалах разом з їх книгами про своє життя, брошурами з досвіду роботи, їх статтями в різноманітних газетах і журналах становлять важливе джерело для історика.^{2/} Вийшли також спеціальні збірники таких виступів.^{3/}

Свідчення передових трудящих носять комбінований джерельно-літературний характер. Як джерело вони проявляються в мемуарній частині. Автори цих матеріалів докладно описують своє життя, приділяючи велику увагу власному виробничому досвіду, тепло і сердечно висловлюються про своїх товаришів, колег по роботі.

2/ П.А н г е л и н а, Люди колхозных полей, Литературная запись А.Славутского. Сталино-Донбасс, 1959, 294 с.; Н.М а м а й, Слово коммуниста, М., 1959, 64 с.; його ж, Комунізм і праця - невіддільні. К., 1963, 56 с.; А.А.К о л ь ч и к, О тоннах и рублях. М., 1959, 63 с.; Ю.М.К у ц и й, Працюємо по-комуністичному. К., 1958, 32 с.; Є.Д о л и н ю к, Ми - покоління щасливих. К., 1964, 34 с.; Н.Г.З а г л а д а, Життя. Праця. Роздуми. К., 1962, 108 с.; І.Б о н д а р, 90 тонн надпланового вугілля щодоби. Львів, 1961, 16 с.; К.Л и с а к, Мої товариші. Львів, 1961, 40 с.; В.Ф.К р ы ж а н о в с к и й, Час - богатырь. Одесса, 1963, 43 с.; В.О д е с с к и й, Единой семьей, 1962, 20 с.; А.С о к о л о в а, Первая коммунистическая. Симферополь, 1960, 46 с.; А.А н і к е е в, В цеху комуністичної праці. Львів, 1961, 16 с.; Г.Б р а ц и л о, Запевали коммунистического цеха. Запорожье, 1962, 31 с.

3/ Л ю д и к о м м у н и с т и ч е с к о г о т р у д а. Рассказывают руководители бригад коммунистического труда. Симферополь, 1959, 166 с.; Ж и в е м о , п р а ц ю е м о по - к о м у н і с т и ч н о м у. Львів, 1961, 100 с.; У д а р н и к и в е л и к о й с е м и л е т к и /виступи учасників першого зльоту молодих робітників Донецька, що борються за звання "ударник комуністичної праці"/. Сталино, 1959, 22 с.; В о н и в и п е р е д - ж а ю т ь ч а с /матеріали першого обласного зльоту будівників комунізму 6.Ш.1963 р./.. Полтава, 1963, 63 с. та ін.

Однак, вони не обмежуються цим, часто вдаються до найрізноманітніших сторонніх джерел і літератури, роблячи цікаві історичні екскурси. Так, керівник бригади комуністичної праці на одеському заводі "Кінап" В.Крижанівський у своїй брошурі не обмежується висвітленням досвіду своєї бригади. З знанням справи він пише про передові починання на миколаївському заводі ім.Носенка, одеському заводі радіально-свердлильних верстатів тощо.^{4/} М.Мамай від трудових подвигів на рихтуваннях комунізму перекидає місток в недалеке буремне минуле свого краю, згадуючи героїчних молодогвардійців.^{5/} Та особливо широким тематичним охопленням відзначається книга передових бригадирів-гірників І.Бридька /Донбас/ та Я.Чекмарьова /Кузбас/ про творчу співдружність шахтарів Донбасу і Кузбасу.^{6/} Автори мало пишуть про самих себе, проте яскраво зображають традиційне змагання трудівників двох басейнів, уміло порівнюють умови праці шахтарів у дореволюційний час і за радянської влади, відзначають величезний прогрес в усіх галузях життя в умовах соціалізму і комунізму. Основний лейтмотив книги – непорушність і священність дружби братніх народів СРСР. І.Бридько та Я.Чекмарьов створили книгу, яка стоїть на грані ґрунтовної публіцистики і наукового дослідження.

Важливо те, що передовики виробництва пишуть свої праці не через багато років після зображуваних подій, а в процесі своєї активної трудової і громадської діяльності. Від цих творів віє гарячим подихом нашого часу. Вони написа-

4 / В.К р ы ж а н о в с к и й, назв.праця, стор.13-16, 16-18.

5 / Н.М а м а й, Слово комуніста, стор.4.

6 / И.Б р и д ь к о, Я.Ч е к м а р е в, Творческое содружество горняков Донбасса и Кузбасса. К., 1954. 184 с.

ні на високому ідейно-теоретичному рівні. Отже праці передовиків виробництва мають безперечну історіографічну цінність і становлять прекрасне джерело для історичного дослідження.

У даному повідомленні використано виступи передовиків промислового і сільськогосподарського виробництва Української РСР. Однак і вони дають можливість цілком певно сказати про велике значення даних матеріалів.

У центрі уваги передовиків виробництва стоїть радянська людина, гармонійне поєднання інтересів особи і колективу, всієї радянської країни. Це відобразилося навіть у заголовках брошур, а не тільки в самому їх змісті. К.Лисак називає свою працю "Мої товариші", Ю.М.Куций - "Працюємо по-комуністичному". У тепло написаній передмові до книги Паші Ангеліної відомий радянський письменник Ф.Панфьоров зазначив, що ця книга "з розповіді про власну долю переросла в широку повість про долю радянського селянства".⁷⁷ Це стосується і переважної більшості інших подібних праць, в яких автори із знанням справи, доброзичливо описують діла не тільки людей свого колективу, а й колег по праці з різних куточків нашої Вітчизни і навіть з-за кордону.

Цілком закономірно, що в книгах найбільша увага приділяється виробничим питанням. Проте, оскільки виробнича діяльність подається в розвитку, конкретно, з широким показом трудових подвигів людей, цей матеріал дуже корисний для історика-дослідника. Передовики виробництва знаходять засоби зацікавити читача, а також і самого виробничника в здійсненні передових починів. Розповідаючи про "українську годину", тобто змагання за виконання денних завдань на одну годину раніше, В.Крижанівський наводить такі відомості: кожна втра-

⁷⁷ П.А н г е л и н а, назв.праця, стор.4.

чена хвилина в масштабах Чорноморського раднаргоспу дорівнює втраті продукції вартістю в II тис.крб. А зозміна економія однієї години в тих самих межах відповідає додатковій продукції на суму 430 млн.крб., за які можна побудувати 160 тис.нових квартир.^{8/} Так сухі цифри, що фіксують наслідки виробничої діяльності, набирають переконливої конкретності, переводяться на категорії близькі кожному трудівникові. Власний досвід автор узагальнює в дохідливій таблиці, в якій розглядає економію часу по бригаді і на людину за рахунок поліпшення техніки, модернізації, раціоналізації, кращої організації виробництва.^{9/} Отже, застосування найрізноманітніших засобів для більш дохідливого і цікавого викладу виробничих питань є характерним для передовиків праці.

Автори як у житті, так і в своїх виступах не приховують виробничих "секретів", все роблять для того, щоб вони стали надбанням якнайширших кіл трудящих. Ю.Куций, наприклад, докладно описує, як в його бригаді комуністичної праці слюсарів-складальників організована обробка корпусів гідророзподільника. За членами бригади не закріплюються певні місця: кожний може виконувати різні операції, робити необхідний поточний ремонт. Всі члени бригади однаково завантажені, постійно вчать ся, повністю ліквідовано брак, працюють без відділу технічного контролю. Змінні завдання виконуються приблизно на 300%.^{10/} Так пишуть про свої трудові справи й інші передовики виробництва.

В цілому автори літератури, що розглядається, діляться досвідом, яким чином можна підняти трудову дисципліну, добитися використання усієї потужності обладнання, активно проводити раціоналізаторську роботу тощо.

^{9/} В.К р ы ж а н о в с к и й, назв.праця, стор.10.

^{10/} Ю.М.К у ц и й, назв.праця, стор.11-13.

^{8/} В.К р ы ж а н о в с к и й, назв.праця, стор.5.

Передові трудівники яскраво і конкретно показують керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в питаннях виробництва та інших сферах життя. М.Мамай пише, що, коли він висунув ініціативу, щоб кожний забійник систематично давав норму, його рішуче підтримало бюро Луганського обкому партії. Подібних прикладів наводиться багато і в інших виступах передовиків. Герої праці тепло пишуть про піклування про них з боку партійних і радянських керівників.

Показовим є і те, що секретарі партійних організацій передових колективів самі пишуть про досягнення своїх товаришів, керівну роль парторганізацій в цій справі. Зразками такої літератури можуть бути брошури секретаря парторганізації доменного цеху заводу "Запоріжсталь" Г.Брацила "запевалы коммунистического цеха" і секретаря парторганізації другого пошивного цеху львівської швейної фабрики № 2 А.Анікеева "В цеху комуністичної праці". Передовики праці переконливо показують авангардну роль комуністів на виробництві.

Всі без винятку автори докладно розкривають велику виховну роль колективу, в якому вони працюють. От як пише про бригаду комуністичної праці із заводу "Трудовой Октябрь" її керівник М.Ткачук після присвоєння їй високого звання: "Люди змінились, вони почали ставитись до всього по-новому і на роботі, і вдома, і на вулиці".^{11/} Особливо цікавим і повчальним є матеріал про перевиховання окремих членів колективу. Так, передовий бригадир львівської взуттєвої фабрики № 3 К.Лисак докладно розповідає, як товариші успішно перевиховали свою подругу Раю Долгополову, переконали її в необхідності повернутись до навчання.^{12/}

^{11/} Люди коммунистического труда, стор.21.

^{12/} К.Л и с а к, назв.праця, стор.19-21.

Безмежно закохані в свою професію, передовики виробництва схвильованою розповіддю прищеплюють й іншим навички сумлінної праці. Поетично, піднесено пише про свій труд Герой Соціалістичної Праці бригадир садівницької бригади радгоспу ім.Чкалова в Криму Н.Г.Гржибовський: "Сад - це дитя, за яким потрібний любовний догляд. З холодною душею і каміним серцем яблуні не виростиш".^{13/} Тепло ставляться до свого фаху й інші передовики. Особливо велике виховне значення має прищеплення поваги до фізичної праці. Щодо цього яскравий вислів належить М.Мамаю: "Без фізичної праці, творчої і радісної, праці, яка зміцнює організм, підсилює його життєві функції, немислими й гармонійний розвиток людини."^{14/} Шахтар слушно зауважує, що фізична праця матиме значення і при комунізмі. Подібні висловлювання передовиків виробництва про фізичну працю, наведені істориком, вплинуть на читача більше, ніж найпатетичніші докази самого автора історичного твору.

Велика увага у виступах передовиків виробництва приділяється питанням виховання підростаючого покоління. Так, П.Ангеліна багато сторінок своєї книги приділила своїм рідним дітям, молодим трактористкам, яких вона виховувала, готуючи до трудових подвигів. Н.Заглада докладно розповіла, як передає досвід молоді. Герой Соціалістичної Праці Н.Музика - бригадир штукатурів будівельного управління 42 тресту "Севастопольбуд" описав, як очолюваний ним колектив комуністичної праці перевиховав хлопчика, колишнього дрібного злодія Вітю В., зробив його чесним трудівником.^{15/}

Для всіх авторів характерною є велика повага, любов

^{13/} Люди коммунистического труда, стор.ІІІ.

^{14/} М.Мамаю, Комунізм і праця - невіддільні, стор.33.

^{15/} Люди коммунистического труда, стор.50.

до товариша, колеги по праці. "Одверто кажучи, - пише М.Мамай,- мені важко з 53 членів бригади виділити кращих".^{16/} Він тепло згадує про свого учня М.Куксу, друга-бригадира змінників Польщикова: "Успіхи бригади Польщикова радували всіх ще й тому, що в нас спільні цілі та інтереси. І ми, і вони боліємо за те, щоб наша четверта дільниця займала перше місце на шахті".^{17/} Це стосується усіх без винятку передовиків праці, які пишуть про життя свого колективу. Таке ставлення до товариша впливає не лише з вимог записаного в Програмі КПРС морального кодексу будівника комунізму, а й з усього складу життя Радянської країни, де творча співдружність трудівників робить чудеса.

Передовики виробництва докладно показують переборення труднощів, розкривають причини недоліків в роботі та житті. Н.Заглада образно розповіла про свій виступ у відстаючому колгоспі "Авангард". Вона предметно викрила недоліки у веденні господарства.^{18/} М.Мамай реалістично змальовує труднощі, з якими зустрілась його передова бригада через те, що погіршилися геологічні умови виробок - йшло багато породи і мало вугілля. Однак це не знизило трудового піднесення розвідників майбутнього.

Висвітлюючи недоліки та труднощі, автори називають конкретні прізвиська, вказують шляхи виправлення людини, що схилнула. Це становить великий інтерес для історика-дослідника, оскільки в нашій історіографії недоліки і хиби часто показуються лише декларативно.

В обширніших працях передовиків виробництва висвіт-

^{16/} М.Мамай, Комунізм і праця - невіддільні, стор.26.

^{17/} Н.Мамай, Слово комуніста, стор.8-9, 14,22.

^{18/} Н.Заглада, назв.праця, стор.76

люється увесь життєвий шлях і трудова діяльність автора. Прикладом можуть бути згадані вище праці П.Ангеліної, М.Мамає, Н.Заглади.

З сторінок книги П.Ангеліної, першої трактористки нашої країни, постає образ чудової жінки, яка протягом 26 років працювала бригадиром тракторної бригади, яка не раз виступала ініціатором великих патріотичних починань – соціалістичного змагання механізаторів за високі врожаї, високопродуктивне використання техніки, зниження собівартості тракторних робіт.

Дуже показовий життєвий шлях, пройдений Ангеліною. Працюючи бригадиром трактористів, вона своєю сумлінною працею заслужила велике довіря і любов народу: обиралась членом ЦК КП України, депутатом Верховної Ради СРСР, двічі було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, неодноразово нагороджувалась орденами і медалями. Це образ, гідний наслідування.

Дещо коротший життєвий і трудовий шлях М.Мамає, але й на ньому виявлено багато трудового героїзму. В брошурі "Слово комуніста" він описує згуртування колективу бригади на шахті № 2 "Північна" тресту "Краснодонвугілля", боротьбу за видачу понад план кожним вибійником по 1 тонні вугілля. У другій брошурі "Комунізм і праця – невіддільні" М.Мамає розповідає про самовіддану творчу працю очолюваної ним комплексної бригади на шахті "Суходольська – І" того ж самого тресту. Перед нами творчий молодий радянський робітник, який досяг своїх блискучих успіхів уже в післявоєнний період. Його брошури – добре джерело для дослідження сучасного етапу історії нашого народу.

В брошурі "Життя. Праця. Роздуми" Н.Заглада з народним гумором і дотепами розповідає про своє довге, нелегке, але цікаве життя. За царського ладу вона зазнала поневірян у наймах. З часу створення колгоспу чесно трудилася для за-

гального добра. Довгі роки очолювала ланки в колгоспі, вчила молодь сумлінній праці. У недорідному 1962 р. Н.Заглада виступила із зверненням до трудівників полів: "Дорожіть честю хлібороба". Цей заклик знайшов широкий відгук серед радянської громадськості. Будучи чесною трудящою людиною, Н.Заглада з обуренням пише про нероб, дармоїдів, людей, „які прагнуть вершки знімати!"^{19/} Проте її помисли зайняті не ними, а нашими чудовими сучасниками, які успішно будують комунізм: "Колись люди згадають: були такі на світі - прості трудівники, сучасники останніх нероб і перших космонавтів".^{20/}

Подібні праці, що висвітлюють увесь життєвий шлях передовика виробництва, дають можливість прослідкувати процес становлення героя праці. Вони важливі для історика тому, що сприяють висвітленню діяльності видатних людей нашої Вітчизни на різних етапах історичного розвитку, розкриттю тих сприятливих умов, які існують в нас, для успіхів трудящої, творчої людини.

Важливою прикметою виступів передових трудівників є те, що вони просякнуті ідеями радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Автори їх завжди почувать себе невідривною часткою радянського народу. В розмові з американськими журналістами П.Ангеліна говорила: "Адже моє життя - це життя і діяння мого народу; моє життя - моєї любимої Вітчизни. Я зростала разом з моєю країною, піднялась разом з моїм народом".^{21/}

^{19/} Н.Г.Заглада, назв.праця, стор.75.

^{20/} Там же, стор.106.

^{21/} П.Ангеліна, назв.праця, стор.186.

Передовики праці згадують також про своє дружнє листування, зустрічі з трудящими народів СРСР та зарубіжних країн, обмін досвідом, про відвідання закордону і гідне представлення там рідної країни, про викриття буржуазних фальсифікацій радянської дійсності. В Бразилії один інтелігент запитав М.Мамай:

- Що змушує вас, містер Мамай, працювати краще інших: прагнення заробити, нажити капітал чи інші міркування?

- Ідеї комунізму. Комунізм - реальна мрія всіх радянських людей. Ми будуємо його і побудуємо.^{22/} - відповів знатний шахтар.

Такий матеріал сприяє вихованню радянських людей в дусі гордості за свою Вітчизну, в дусі радянського патріотизму.

Відвідуючи зарубіжні країни, передовики праці нашої країни несуть туди правду про наш лад і переваги соціалістичної системи перед капіталістичною. К.Лисак розповіла про такий випадок, який трапився з її подругою Ольгою Кіях в Голландії. Ольга входила до складу радянської делегації, яка відвідала взуттєву фабрику. Адміністрація намагалась не допустити встановлення контакту радянських людей з голландськими робітниками. І от О.Кіях побачила знайому машину, на якій не дуже вправно працювала голландська робітниця. Ольга стала на її місце і показала зразок відмінної роботи.^{23/} Це справило величезне враження на зарубіжних взуттєвиків і було найкращою предметною агітацією за країну соціалізму.

Наші передовики виробництва часто зустрічаються з представниками зарубіжних країн, які відвідують СРСР. П.Ангеліна, наприклад, мала зустрічі з селянськими делегаціями

^{22/}

М.М а м а й, Комунізм і праця - невіддільні, стор.34.

^{23/}

К.Л и с а к, назв.праця, стор.14-17.

з Польщі, Чехословаччини, Болгарії у післявоєнні роки.^{24/} Прославлена трактористка передавала свій досвід роботи оратам з соціалістичних країн.

Надзвичайно тепло пишуть передовики виробництва Української РСР про своїх товаришів з інших союзних республік, з якими змагаються, постійно листуються. Для істориків цей матеріал служить добрим джерелом для розкриття важливої проблеми дружби народів СРСР. Н.Заглада з приємністю згадує свою роботу в роки війни на ланах Узбекистану,^{25/} а П.Ангеліна – серед казахських братів.^{26/} Українські передовики сільськогосподарського виробництва по-дружньому передавали свій багатий досвід товаришам з братніх республік.

Яскраво говорять вони також про шефство міста над селом. К.Лисак пише про те, що її львівська взуттєва фабрика № 3 шефствує над колгоспом ім.ХХІ з'їзду КПРС, Глинянського району. Робітники фабрики допомогли колгоспові сьосарним інструментом і в ремонті сільськогосподарського реманенту. Жіночий вокальний ансамбль фабрики неодноразово виїжджав у село з концертами. Разом з колгоспними друзями дивились спектаклі в львівському театрі ім.Марії Заньковецької.^{27/} Так в щоденних ділах виявляється дружба трудівників міста і села. Про неї багато може довідатись історик з праць передовиків виробництва.

Як уже зазначалося, на трудові подвиги, на кращі відносини в житті радянських людей запалюють зореносні ідеї комунізму, світлі ленінські заповіді. І не випадково, що

^{24/} П.А н г е л и н а, назв.праця, стор.222-224.

^{25/} Н.З а г л а д а, назв.праця, стор.34-35.

^{26/} П.А н г е л и н а, назв.праця, стор.85-93.

^{27/} К.Л и с а к, назв.праця, стор.27-30.

К.Лисак, коли їй вручали орден Леніна, думала: "Жити і працювати, як Ілліч". 28/

Величезна література передовиків виробництва досить рівномірно відображає трудові подвиги як в галузі виробництва засобів виробництва, так і засобів споживання, тоді як в історіографії більше висвітлюються перші. Таким чином, виступи передовиків виробництва дають добрий матеріал для всебічного розкриття історичного процесу. Переваги згаданої літератури пояснюються принаймні двома причинами: великою творчою активністю передовиків на всіх ділянках життя, в тому числі і в літературній діяльності; правильною видавничою політикою, справжньою увагою до питань висвітлення досвіду передовиків.

Для історика певне значення має і форма викладу в працях передовиків виробництва. Книги, брошури, статті, матеріали написані, здебільшого, цікаво, образно. Це пояснюється, передусім, високим освітнім рівнем цих людей, їх великою любов'ю до своєї праці, до зваривів. Певною мірою, звичайно, автори мають також завдячувати складачам літературного запису їх розповідей. Кращим, на наш погляд, зразком такого запису є робота М.Б.Акименка над спогадами Н.Заглади. Книга написана соковитою мовою, з широким застосуванням народної творчості. В загалом добрий літзапис спогадів П.Ангеліної А.Славутський, так би мовити, "передав мову". Майже вся книга складається з діалогів, що в читача викликає почуття неприродності.

Проте деяким передовикам, очевидно, видавництво не надало належної допомоги, внаслідок чого їх брошури вийшли сухими і не дуже цікавими. До них належать названі праці Ю.Куцого і І.Бондаря. Ці автори пишуть про діла своїх колек-

тивів із зайвим "техніцизмом". Через це дуже скорочується коло читачів, які не посвячені в секрети вузького фаху. Певною мірою утруднене і використання таких праць.

Переважає більшість авторів праць, що розглядаються, — учасники руху за комуністичну працю. Вони яскраво зображують трудове піднесення в змаганні розвідників майбутнього, що дає цінний матеріал для істориків. Та особливо корисним для них є емоціональне розкриття взаємовідносин між людьми в процесі цього змагання, навчання, побуті, показ відпочинку ударників комуністичної праці. Саме ця сторона найвеличшого руху сучасності дуже слабо, поверхово, неконкретно розкривається в нашій історіографії.

Архівісти концентрують документи переважно з установ і зовсім в невеликій кількості одержують безпосередні свідчення передовиків соціалістичного виробництва. Треба ширше розгорнути також збирання до архівів документальних матеріалів окремих осіб. Для цього архівістам потрібні спеціальні знання, вміння заохочувати передових людей праці висловлювати свої думки, ділитись багатим життєвим та виробничим досвідом.

Створення в архівах спеціальних фондів документів передовиків виробництва допоможе історикам краще висвітлювати найрізноманітніші питання вітчизняної історії радянського періоду. Швидке, систематичне і постійне надходження таких документів значною мірою сприятиме вивченню питань сучасності.

На закінчення можна зробити такі підсумки про цінність виступів передовиків виробництва як джерела історичного дослідження.

Автори цих документів — обдаровані, здібні люди, для яких Комуністична партія і Радянський уряд створили найсприятливіші умови. Внаслідок цього передові грудівники не лише показують зразки самовідданої відмінної праці, ви-

сокої комуністичної моралі, а й успішно передають свій позитивний досвід як усним словом, конкретним показом, так і в письмовій формі, зокрема у різного виду виданнях. Важливою позитивною якістю виступів передовиків є те, що в них безпосередньо відображається наша сучасність, яскраво і вірогідно передається колорит епохи.

Ці документи наскрізь просякнуті комуністичною ідейністю. В центрі уваги авторів – радянська людина в труді, навчанні, відпочинку, особистому житті. Переконаливо виступає єдність інтересів особи автора і колективу, до якого він належить, а також всієї радянської Вітчизни. Передовики праці на конкретних прикладах показують велику виховну роль колективу в нашому житті.

І старі, і молоді передовики праці велику увагу звертають на питання виховання підростаючого покоління.

Найбільшу увагу передовики приділяють виробничим питанням, які вони розкривають у розвитку, конкретно, тому становлять великий інтерес для історика-дослідника. Значне місце відводять емоціонально піднесеній розповіді про трудову честь.

Виступи передовиків виробництва містять багато матеріалу для виховання трудящих в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Аналіз сучасної історіографії свідчить, що в ній ще слабо використовуються виступи передовиків праці. Ширше введення їх в наукові дослідження сприятиме дальшим успіхам радянської історичної науки.

ПАРТИЗАНСЬКА ПРЕСА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

/На матеріалах Ровенщини/

З.Ф.С у м а р е в а

Партизанська преса - яскраве і цінне джерело. Вивчення її дає можливість розкрити все нові й нові сторінки боротьби нашого народу проти німецьких загарбників.

Ровенська обласна газета "Червоний прапор" почала видаватися в 1939 р.. Вона має багату і цікаву історію. В роки німецько-фашистського нашестя, коли гітлерівський фашизм встановив на Україні жорстокий окупаційний режим, а м.Ровно було оголошено "столицею" загарбаної України, в глибокому тилу, в лісах Ровенщини, в партизанському з'єднанні генерал-майора В.А.Бегми відновився випуск обласної газети, яка стала органом підпільного Ровенського обкому КПУ і обласного штабу партизанського руху. На початку 1943 р., зразу ж після відновлення видання, газету редагували В.А.Бегма та Л.Є.Кизя. У березні 1943 р. за путівкою ЦК КПУ в партизанський загін прибули Г.І.Безкромний, який став на чолі редакції, та наборщиця В.Д.Євсеева, пізніше секретар газети. До складу редакції входив наборщик Л.Н.Долінко та Ф.Бокальчук, який приймав радіозведення та робив переклади.

У зв'язку з організацією в складі партизанського з'єднання великих польських партизанських загонів ім.Костюшко і ім.Ванди Василевської, а також враховуючи наявність великої кількості польського населення в тилу ворога одночасно з газетою "Червоний прапор" за рішенням Ровенського підпільного бюро обкому партії стала видаватися газета на польській мові "Червоний штандар".

Встановлена періодичність виходу кожної газети - три рази на місяць /іноді, залежно від обставин - 4 рази, але бувало й так, що за місяць видавався тільки один номер/. Частина екземплярів газет видавалася без зазначення номера /з невідомих причин/. Встановити точну кількість номерів, виданих партизанською підпільною редакцією, газети "Червоний прапор" дуже важко через відсутність повного комплекту газети на державному зберіганні. Виходячи з побічних відомостей, можна припустити, що за увесь період видання її в німецькому тилу було видано близько тридцяти номерів.

Кожний день підпільники друкували також зведення Радінформбюро.

Окрім видання обласних підпільних газет "Червоний прапор" та "Червоний штандарт" і зведення Радінформбюро, підпільна друкарня випустила близько 100 назв листівок, звернень, відозв на українській, російській, польській та німецькій мовах. Тираж листівок досягав двох-трьох, іноді п'яти, навіть десяти тисяч екземплярів.

Просуваючись разом з партизанським загonom по районах Ровенської області, підпільна друкарня вела, як правило, випускала і районні газети: "Більшовицька правда" - орган Рокитнянського загону ім. Дзержинського, "Кармелюк" - орган Володимирецького підпільного РК КП/б/У і партизанського загону ім. Кармелюка, "Червона Зірка" - орган Морочнівського підпільного РК КП/б/У і партизанського загону ім. Богдана Хмельницького, "Червоний шлях" - орган Сарненського підпільного РК КП/б/У і партизанського загону ім. Котовського, "Ворошиловець" - орган Висоцького підпільного РК КП/б/У і партизанського загону ім. Ворошилова та ін.

Рішенням бюро обкому було ухвалено видання літературного журналу "Народний мститель" /видавався в з'єднанні № 2, командир О.Ф. ФЕДОРОВ, комісар Л.Є. КИЗЯ/.

тираж кожного номера журналу - 4 екземпляри.

Матеріали його друкувались на машинці, заголовки та малюнки робились кольоровими олівцями. Встановити кількість виданих номерів не вдалося. Однак, можна припустити, що їх було не менше шести, тому що найпізніший номер журналу, який зберігається в партійному архіві Ровенського обкому КП України, має порядковий номер 6 і виданий у березні 1944 р. Всього на державному зберіганні в Ровенській області є два номери " Народного мстителя". Журнал видавався російською мовою.

Великий інтерес становлять також бойові листки - стінгазети, які випускались у кожному партизанському загоні, перед боєм, на марші, під час відпочинку силами бійців.

В усій своїй практичній роботі редакція обласної газети керувалась вказівками Ровенського підпільного обкому КП/б/У і його секретаря генерал-майора В.А.БЕГМІ.

Крім інформацій про перемоги Червоної Армії газета "Червоний шлях" друкувала замітки про діяльність партизан в області, викрила ^{са} брехливу пропаганду фашистських загарбників; в газетах і листівках вміщувались акти про злочини, вчинені німецько-фашистськими окупантами та їх націоналістичними лакеями.

Особливий інтерес являє собою вміщений в газеті матеріал, що доставлявся місцевим населенням. Кореспондентами були мешканці окупованих міст і сіл Ровенської області. Вони держали редакцію в курсі усіх подій, що відбувалися в області. Так, зокрема за їх повідомленням друкували розповідді очевидців про німецько-фашистські звірства та розповіді втікачів з німецької каторги.

Партизанська газета виходила в тилу німецько-фашистських окупантів в Ровенській області близько півтора року.

і була дійсним пропагандистом, агітатором, колективним організатором. Вона багато сприяла тому, що партизанський рух на Ровенщині набув великого розмаху.

За півтора року редакція випустила 150 тис. екземплярів районних газет, листівок, зведень, приказів, відозв і звернень, які поширювались партизанами серед населення. Друковане слово було другою зброєю партизан. Фашисти розуміли це, тому вони робили оголошення про нагородження 200 тис. крб. того, хто доставить чи допоможе захопити друкарню партизанської газети. Окремі номери цих матеріалів зберігаються в Ровенському обласному музеї, партархіві при Ровенському обкомі партії, партархіві Інституту історії партії ЦК КП України, районних музеях Ровенської області та в приватних збірках учасників партизанського руху на Ровенщині.

Необхідно відмітити, що така розірваність по суті єдиного комплексу матеріалів дуже утруднює використання їх. До того ж деякі документальні матеріали знаходяться у приватних збірках, що також утруднює, а інколи абсолютно виключає можливість використання згаданих джерел.

Газета "Червоний прапор", як і більшість районних партизанських газет, видавалась форматом приблизно рівному стандартному аркушеві друкарської машинки. Деякі номери газет містили тільки зведення Радінформбюро і друкувались на аркушах ще меншого формату.

Обласна газета не мала сталих розділів. Постійно друкувались зведення Радінформбюро, накази Верховного Головнокомандуючого, повідомлення про нові перемоги Радянської Армії. Передові статті, як правило, присвячувались самим важливим подіям.

Більш-менш постійними були рубрики "За кордоном" та "Славні діла партизанські". Часто друкувались в газеті

матеріали про бойові дії білоруських партизан.

Бюлетені газети "Червоний прапор"^{№1} видавались під таким же заголовком /але без номера газети/, як правило, мали розділи - "Вісті з Радянської Батьківщини", "За кордоном".

Листівки та відозви присвячувались, в основному, якому-небудь одному питанню.

Надзвичайно цікавим історичним джерелом є рукописна партизанська преса - стінні газети та журнали, які видавались майже в усіх партизанських загонах. Згідно з доповіддю підпільного обкому КП/б/У і обласного штабу про керівництво партизанським рухом в Ровенській області, партизанські стінні газети - бойові листки, виходили 8 рази на місяць, їх нараховувалося близько 47 назв, за весь період було випущено 679 різних номерів. ^{1/}

На жаль, зараз на державному зберіганні знаходиться невелика кількість зразків партизанської стінної преси. Однак і те, що потрапило до державних сховищ, свідчить про багатоту рукописної преси партизан Ровенщини, про її цікаву, цілепрямовану тематику.

Тематика бойових листків така - героїзм Радянської Армії, аналіз бойових операцій, обмін досвідом партизанської боротьби, питання дисципліни, пильності, партизанської кмітливості та доцільності, подвиги партизан; також вірші, пісні та інші види партизанської творчості.

Своєрідним джерелом є літературно-політичний журнал, який видавався в з'єднанні № 2. Повна назва його така: "Народный мотиль, иллюстрированный ежемесечный исторический литературно-художественный и военно-политический журнал Ровенского подпольного обкома КП/б/У и соединения №2 партизанских отрядов Ровенской области". Журнал видавався

^{1/}Партиархів Ровенського обкому КП України,
Ф.1, оп.1, спр.15, арк.146-147.

редколегією на чолі з Л.Є.Кизем і був додатком до газети "Червоний прапор". На державному зберіганні є два номери журналу "Народный мститель" № 3 за 1943 р.^{2/}, № 3 за 1944 р.^{3/}.

Маючи тільки два номери журналу, важко зробити остаточні висновки про його структуру і дати вичерпну характеристику його змісту. Журнал, певно, мав приблизно таку структуру: перший розділ - передова стаття, присвячена найважливішій події останніх днів; другий - присвячений бойовому і політичному життю партизан, до цього розділу відноситься хроніка бойового життя партизан та статті з описом гітлерівського режиму, звірств німецько-фашистських окупантів; третій - літературний /оповідання, вірші, пісні, написані партизанами, гумор, сатира, кросворди, шари/.

х

х

х

Коло джерел з історії партизанського руху на Ровенщині представлено такими основними групами: документальні матеріали, партизанська преса та мемуарна література. Оскільки значна частина документальних матеріалів та партизанських видань досі ще не повністю сконцентрована в державних сховищах першоджерелами для дослідників іноді бувають сучасні газетні статті, нариси, спогади, написані учасниками партизанського руху на базі особистих архівів.

Необхідно відмітити, що не можна вважати нормальним таке становище, коли на державному збережанні в Ровенській області є близько двох десятків номерів партизанської ^{обласної} газети, а в особистих архівах деяких членів колишньої редак-

2/Ровенський обласний музей.

3/Партархів Ровенського об'єму КШ України.

ційної колегії є ціла підшивка газети за весь період її видання в німецько-фашистському тилу, до яких немає доступу широкому заgonу дослідників.

Кількість документальних матеріалів, створених безпосередньо в партизанських загонах, дуже невелика. Партизани не могли створювати будь-які архіви в умовах безперервного руху, при постійній загрозі захоплення партизанських документів ворогом. Найбільш повно розповідають про героїчну боротьбу народних месників Ровенщини являються складені після звільнення області звіти керівників підпільних організацій, партизанських з'єднань та партійних і комсомольських організацій. Однак, узагальнюючи увесь досвід народної боротьби на Ровенщині, автори цих документів у більшості випадків опускають деякі характерні та цікаві деталі з партизанського життя та боротьби, які відображені в партизанській пресі, не називають імена багатьох героїв, які загинули у боротьбі за свободу Вітчизни. Списки тих, хто загинув та списки нагороджених також не розкривають подробиць багатьох подвигів партизан.

Багатими щодо змісту документами є зведення, які надсилались командуванням партизанських загонів в Український штаб партизанського руху. У зведеннях, які складались майже кожного дня, повідомляється про бойові дії партизан, називаються прізвиська партизан, які відзначились при виконанні операцій. Проте мова зведень дуже лаконічна, повідомлення викладені в них скупі.

Останнім часом опубліковано багато мемуарів учасників підпільного та партизанського руху на Ровенщині. Основні з них - "Сильные духом" Медведева, "Шляхами нескорених" Кизи і Бегми, "Подвиг" Стружського, "Лесная правда" и "Огненный лес" Безскромного та ін. Вони є багатим джерелом, але далеко не всі епізоди з партизанського життя відображені

в них. У зв'язку з тим, що спогади написані через багато років після закінчення війни, деякі одні і ті ж події, факти подаються по-різному.

Найбільш точним і яскравим джерелом є партизанська преса. Вона відбиває багато сторін партизанського життя і боротьби, зокрема і ті, що зовсім не висвітлювались в інших джерелах.

Спинимось на тематиці партизанських газет.

Провідною темою газети "Червоний прапор" є боротьба партизан Ровенщини. В окремих статтях і замітках зображені диверсійна діяльність партизан, окремі подвиги партизан. Особливо яскраві приклади героїчної боротьби подані в газеті під рубрикою "Славні діла партизанів Ровенщини". Так, наприклад, в № 9/582/ від 18 липня 1943 р. в замітці Петра Оксаєнка "З поля бою" описано епізод 30-годинної битви за містечко Г. "Городно-З.С.". Під час бою партизанами було відбито підкріплення німців, що прибуло на чотирьох машинах. "Партизани загону ім.Кутузова перестріляли їх. 2 автомашини з боеприпасами і кулеметом згоріли, а на останніх ледве встигла втекти покалічена частина німецького підкріплення". У цьому ж номері газети викладені факти диверсій груп партизан під командуванням Санкова і Орлова. Підсумки операцій такі: першої - розбито паровоз і 6 вагонів, другої - розбито паровоз і 4 вагони.

У № 16/539/ від 1 вересня 1943 р. у статті "В серпневу ніч" Карпенком описаний випадок вибуху ешелону внаслідок чого було убито 200 гітлерівців. Цікаві факти подані в замітці "В подарунок Жовтню" /№ 18/541/, 1943 р./. У ній розповідається про вдачу партизанську диверсію "В подарунок жовтневих свят група підривників обласного штабу партизан Ровенщини під командуванням командира т.Петра Г/Талаха-З.С./ проникла в розташування противника і пустила під укіс 4 німецьких ешелони з живою силою і технікою... Рух поїз-

дів припинено на кілька діб". Ці факти знайшли відображення також в оперативних зведеннях, надісланих командуванням партизанських загонів Ровенщини УШПР. При порівнянні двох указаних джерел розходжень у фактичному матеріалі не виявлено. Зведення допомагають розкрити прізвиська партизан, які даються в газеті зашифровано /як правило, подавалось ім"я та перша літера прізвиська/, зашифровались також в газеті ^{ВУ} місце події.

Дуже яскравими і часто оригінальними є розповіді про подвиги і бойові заслуги окремих партизан. Наприклад в газеті "Червоний прапор", № 2/525/ від 1 травня 1943 р., у замітці "З презирством до смерті" описано епізод з життя сміливої партизанки – санітарки Дусі Володько: "На групу бійців, серед яких була і Дуся, напали гітлерівці. Як шакали оточили фашистські розбійники купку відважних партизанів і відкрили вогонь з кулеметів... В бою Дусю поранило... Поруч упав боець. Незважаючи на шалений свист куль і на те, що сама вже була поранена, Дуся кинулась на допомогу партизану. Але він був мертвий. Тоді безстрашна санітарка схопила його автомат і вогнем проклала собі дорогу до лісу. Партизани вийшли з оточення". В журналі "Народный мститель", № 3, 1944 р. є дві статті "Кузьменко" та "Сама Сисоев", присвячені героїчним подвигам партизан. Обидві ці статті являються своєрідними некрологами.

У статті "Кузьменко" дається коротка біографія героя та описання бою під селом Храпин 8-9 лютого 1943 р., де загинув командир відділення розвідки Володимир Кузьменко. "Молодший командир був одним з найактивніших учасників в цьому бою ... Мерзотникам вдалося оточити партизан. Володя був поранений в обидві руки. Бійці підняли його, щоб унести з-під обстрілу, але фашисти не припиняли вогонь і Кузьменко був убитий." Автором статті був друг Кузьменка, що знав його ще з довоєнних років. Біллю за смерть друга та ненавистю до фашистських палачів пронизана ця стаття.

В нарисі "Саша Сисоев" в художній формі описано подвиг молодого підричника. Йому було дано завдання замінувати залізницю і підірвати ешелон ворога. Міна підкладена. Наближається ворожий ешелон. Раптом Сисоев помітив, що обірвався бікфордів шнур. Він швидко підповз до полотна залізниці і смикнув за короткий кінець шнура. Саша Сисоев загинув.

У бойовому листові, № 25 від 25 грудня 1943 р.^{4/}, партизанського загону ім.Суворова вміщена замітка. "Басстраш-ные герои", яка присвячена пам'яті героя партизана - підричника Петра Кашпарова. Кашпаров пустив під укіс чимало ворожих військових ешелонів з живою силою та технікою.

Виконуючи бойові завдання, він не раз проявляв партизанську кмітливість та винахідливість. Одного разу під час виконання бойового завдання будинок, де знаходились підричники, був оточений гітлерівцями. Ризикуючи своїм життям, Кашпаров вирвався з будинку з трьома своїми товаришами і вибив німців з села. Пізніше Петро Кашпаров загинув. Підводячи підсумки бойовим заслугам загиблого товариша, автор замітки ставить його діяльність як високий зразок служінню Батьківщині.

У ряді номерів газети "Червоний прапор" повідомляється про нагородження партизан урядовими нагородами. Наприклад, в статтях "Висока нагорода" ^{5/}, "Кращих представлено до нагороди" ^{6/}, "Урядова нагорода" ^{7/} подаються списки партизан, нагорожених орденами та медалями Радянського Союзу. Ці ж самі дані знаходимо в списках нагороджених партизан, складених підпільним обкомом партії.

У партизанських газетах та журналах знайшла відображення ідеологічна робота, яка проводилась в загонах. Так, у статті "Авангардна роль комуністів", надрукованій в "Бойовому листку", № 24 від 15 грудня 1943 р., партизанського

4/Ровенський обласний державний музей, 2056/20/282
 5/ № 18/541/від 7 листопада 1943р.
 6/ № 2/525/ від 1 травня 1943 р.
 7/ № 12/535 від 10 серпня 1943 р.

загону ім.Суворова, говориться зокрема, що авангардна роль комуністів в глибокім тилу ворога одна з найважливіших основ партизанського життя.

Особливо багато уваги питанню ідеологічної роботи приділяє журнал "Народный мститель". У №2 за 1943 р. є стаття секретаря партійного комітету капітана Бельського "Делом приема в партию нужно руководить", у якій аналізується політична робота в загоні.

В другій статті "Партійно-комсомольська робота серед населення Ровенської області" підводяться підсумки пропагандистсько-агітаційної діяльності партизан: тільки за два місяці, серпень та вересень, було проведено 5850 політичних бесід та зборів з мешканцями в радіусі партизанських дій, якими було охоплено понад 72 тис. чоловік.

Крім указаних статей джерелом для вивчення питань постановки ідеологічної роботи в партизанських загонах може бути зведення підпільного обкому партії.^{8/} Однак у зведенні в обмежені вказані цифри та факти ідеологічної роботи по всьому з'єднанню, тоді як статті, розміщені в газетах і журналах, дозволяють глибше вивчити це питання, висвітлити деякі деталі ідеологічної роботи в окремих загонах.

Цінним матеріалом для дослідників є статті та листівки, які розповідають про звірячий режим, встановлений гітлерівськими загарбниками на окупованій Україні. Деякі з цих статей побудовані на порівняннях. В них розповідається про розквіт народного господарства за роки Радянської влади та руйнування, які завдали йому загарбники.

У зверненні депутата Верховної Ради СРСР В.А.Бегми до виборців Ровенської області говориться про успіхи, яких досягло довоєнне народне господарство Ровенщини. Наводяться цифри і факти. Депутат розповідає про звірства, які вчинили на території Ровенщини загарбники.

^{8/}Партархів Ровенського обкому партії.

"Зникли квітучі села, на їх місці чорніють руїни. Погляньте, що сталося з Морочно, Володимирцем, Деражне та іншими селами - їх спалили фашисти і їх наймити - українські націоналісти. Недавно гітлерівці і націоналісти вирізали населення і спалили Гуту-Степангородську, Вірку, Гали, Тур, Воробни та ін.

Тисячі людей замордовано і розстріляно, десятки тисяч братів і сестер, жінок і дітей завойовники погнали до Німеччини на каторгу. Зрадники українського народу -бандеровці - в с.Глинівці зарубали 18 поляків. У с.Пендики розстріляли 150 поляків, а малих дітей брали за ніжки і розбивали об стовбури дерев. Жахлива картина".

Аналогічна за змістом стаття секретаря Рокитнянського підпільного райкому партії Коваленка "Наслідники німецького господарювання", яка була надрукована в газеті "Більшовицька правда" /орган Рокитнянського підпільного РК КП/б/У і партизанського загону ім.Дзержинського/.^{9/}

Деякі цифри та факти про "господарювання" фашистів на Ровенщині, подані в статтях газет та листівках, відображені також в актах державних комісій про розслідування злочинів німців на території районів Ровенської області.

Іноді партизани самі складали акти-листівки, в яких розповідали населенню про катування німецьких загарбників над мирним населенням і закликали до боротьби. Так, 18 липня 1943 р. партизани випустили листівку, в якій був надрукований акт про звірячу розправу гітлерівців у Старому Селі над мирним населенням. Партизани звертались до населення Дубровицького, Марненського, Клесівського та Рокитнівського районів з закликом до помсти: "Прочитайте цього акта, що ми дружуємо сьогодні. Перед вами документ про трагедію українського села Старе Село. Прочитайте і розкажіть своїм товаришам. Хай ще сильніше закиплять ваші серця не-
9/Газ. "Більшовицька правда", № 1, від 21 листопада 1943 р.

навистю до заклятого фашиста.

Восени 1942 р. згряя гітлерівських собак загону "СС" вдерлися в Старе Село і скоїла розправу над мирним, ні в чому не винним населенням. Оточивши село кулеметами, оскаженілі фашисти загнали в хати і хліви жінок, стариків, дітей і почали розстрілювати з кулеметів і автоматів. Забитих і живих кидали у вогонь. В цей день кати спалили 560 чоловік. Решту погнали до Німеччини. Тепер на місці села лежать одні руїни" ІО/

Зараз Архівний відділ Ровенського облвиконкому проводить роботу по збору документальних матеріалів з власних збірок. Встановлений зв'язок з деякими учасниками партизанського руху на Ровенщині, які мають власні архіви. По домовленню з ними проводиться мікрофільмування партизанських газет і листівок. Надалі, при наявності повного комплекту партизанських газет і листівок, буде можливість провести більш ґрунтовніший аналіз партизанської преси як історичного джерела.

ІО/Партархів Інституту історії партії при ЦК КПУ, Ф.56, оп.І, спр.І08І. Друкована листівка.

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ СІЛЬСЬКИХ
ЛІТОПИСІВ

І.В.Г а р н а г а

Одним з основних завдань Комуністичної партії на сучасному етапі є виховання радянських людей в дусі наукового комунізму. В Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу вказано, що в умовах соціалізму і будівництва комуністичного суспільства "першочергового значення набуває формування наукового світогляду в усіх трудівників радянського суспільства на основі марксизму-ленінізму, як цільної і стрункої системи філософських, економічних і соціальне-політичних поглядів".^{1/}

Велика роль у формуванні соціально-політичного світогляду будівників комуністичного суспільства належить історичній науці. Історичні дослідження, в яких висвітлюється процес будівництва соціалізму і комунізму, ґрунтуються на використанні в основному письмових джерел. Це й зрозуміло, адже в наш час переважна більшість явищ, подій, фактів фіксується саме в письмових джерелах - документальних матеріалах, газетах, журналах тощо. Певну цінність становлять й інші історичні джерела, що виникають у зв'язку з розвитком нової техніки - документальні кінофільми, магнітофонні і телевізійні записи, фотодокументи. Безумовно ці матеріали все в більшій мірі будуть поступати в науковий обіг.

Останнім часом у зв'язку з прискореним розвитком радянської історичної науки, з поглибленим вивченням сучасного історичного процесу в цілому і дослідженням так

^{1/}Программа Коммунистической партии Советского Союза
Госполитиздат, М., 1962, стор. 118.

званих локальних тем, історикам-краєзнавцям, фахівцям у галузі спеціальних історичних дисциплін /джерелознавцям, історикам-архівістам/ доводиться все частіше звертатися до питання про ступінь повноти відображення суспільних явищ в історичних документах.

Цілком зрозуміло, що дослідники, які займаються вивченням широких тем з історії соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні, республіці, чи в окремих районах республіки, не мають підстави скаржитися на неповноту відображення того процесу, який їх цікавить. У розпорядженні державних архівів і відповідних установ є численні матеріали державної статистики, в яких з достатньою повнотою відбита кількісна і якісна сторона масових суспільних явищ. Ілюстративних матеріалів, які потрібні для досліджень такого роду, в державних і відомчих архівах тепер є також чимало.

Справа ускладнюється тоді, коли досліднику доводиться вивчати історію окремих невеликих населених пунктів, колгоспів, радгоспів, підприємств, організацій, установ.

Основними джерелами для вивчення історії села чи колгоспу /радгоспу/ є документальні матеріали сільських і районних установ і місцеві газети. Виробнича діяльність колгоспників відбивається в основному в матеріалах сільськогосподарських артілей. Як правило, в цих матеріалах переважають статистичні і фінансові документи /книги бухгалтерського обліку, річні звіти, оперативні зведення/. Ці документи, безумовно, є важливими джерелами. Однак вони фіксують лише кількісну сторону виробничого процесу. В матеріалах сільськогосподарських артілей рідко зустрічаються докладні відомості про організацію роботи в господарстві, про політичну і трудову активність колгоспників, про підвищення виробничої кваліфікації, про використання досвіду передовиків сільськогосподарського виробництва і досягнень науки.

В окремих матеріалах сільськогосподарської артілі можна знайти підсумкові дані про результати роботи передовиків виробництва, але даремно шукати відомості про те, які організаційні, агротехнічні чи зоотехнічні заходи були здійснені для досягнення високих показників. Про трудовий пафос, героїку праці можна прочитати лише в газетах і мікрофонних матеріалах місцевих комітетів радіоінформації. Звичайно, газетні й мікрофонні матеріали дослідник може використати, але вся справа в тому, що відомості про трудову діяльність колгоспників переважної більшості колгоспів з'являються в газетах і передаються по радіо дуже рідко, спорадично.

Останніми роками в селах інтенсивно ведеться житлове будівництво. Однак дослідників не може задоволити та інформація, яку подають сільські і районні установи з цього питання. Історик на підставі документів сільськогосподарської артілі не може скласти чіткого уявлення про ріст матеріального добробуту колгоспників, оскільки органи державної статистики вивчення бюджету сімей колгоспників в кожному колгоспі не ведуть.

Збір матеріалів для написання історії сіл показав, що в архівних документах не завжди можна знайти відомості, які з достатньою повнотою відображали б ріст культурного рівня сільських трудівників. Діяльність сільських культурно-освітніх установ у документальних матеріалах відображається поверхово, схематично. Ряд важливих явищ у сфері культурного життя зовсім не фіксується в документах /наприклад, створення особистих бібліотек, придбання жителями даного села товарів культурно-побутового призначення-електроприладів, пральних машин, велосипедів, мотоциклів, легкових автомобілів, телевізорів, радіоприймачів, магнітофонів, музикальних інструментів/.

З цього можна зробити висновок, що радянським істо-

рикам і насамперед історикам-архівістам і джерелознавцям потрібно обговорити і розв'язати питання про організацію джерел, які доповнювали б створені в установах, організаціях і підприємствах документальні матеріали.

Серед таких джерел, на нашу думку, важливе місце можуть посісти сільські літописи. Пропозиції про необхідність ведення літописів населених пунктів у нашій області були висунуті в період підготовки до написання нарисів з історії міст і сіл. Про це ж йшлося і на нараді краєзнавців, яка відбулася в Кам'янець-Подільському в червні 1962 р. Хоч тоді ця ідея всім сподобалася, проте деякий час ніхто не наважувався розпочати цю важливу і цікаву роботу. Зараз ми можемо констатувати, що перші кроки у створенні сільських літописів Хмельницької області зроблені. Почали вести літописи вчителі Жванця, Сокола й інших сіл Кам'янець-Подільського району. З істориками цих сіл методичний кабінет нашого архіву встановив і підтримує тісний зв'язок. Методист-консультант архіву написав статтю про цінну ініціативу вчителів вказаних сіл. Вона була опублікована в обласній газеті 14 листопада 1964 р. Коротке повідомлення про ініціативу вчителів Кам'янець-Подільського району було надруковано в газеті "Правда України" від 2 грудня 1964 р., передано по республіканському радіо. Ми маємо намір підготувати для сільських літописів методичний посібник.

Про нашу роботу ми поінформуємо Хмельницький обком КП України та обласний відділ народної освіти. Сподіваємось, що в цих установах ми одержимо підтримку.

У процесі літописання доводиться виконувати різні за своїм характером роботи. Найголовнішими з них є: 1/ збір відомостей про події, факти, 2/ відбір фактів для запису відомостей про них у літописі, 3/ літературне опрацювання матеріалу і 4/ ведення записів в літописі.

У Жванецькій середній школі, де ця робота ведеться

найуспішніше, відбір фактів і ведення записів доручено вчителю історії Борису Михайловичу Кушніру - відомому на Поділлі краєзнавцю. У збиранні відомостей про події активну участь беруть учні старших класів - члени історичного гуртка. Таку організацію роботи слід вважати правильною, оскільки одній людині не під силу зібрати дані про всі події, які відбуваються в населеному пункті. Ми радили жванецьким історикам разом з працівниками установ села організувати групу сприяння літописанню. В групу, крім вчителів і учнів школи, можуть увійти працівник бухгалтерії колгоспу, агроном, зоотехнік, завідуючий клубом, медичний працівник та ін.

Важливою ланкою в роботі по створенню літопису є відбір явищ, подій для запису відомостей про них. Відомо, що одні явища суспільного життя тісно пов'язані з ходом історичного процесу, інші випадкові або не характерні для цієї чи іншої епохи. Ми радимо історикам фіксувати лише ті явища, які розкривають зміст нашого часу і цікаві з точки зору радянської історичної науки, а не характерні /випадкова загибель жителів села, порушення громадського порядку та ін./ - не згадувати.

Нема потреби, на нашу думку, фіксувати кожне окреме явище, яке відноситься до категорії масових /весілля, народження дітей, демонстрація кінофільмів тощо/.

Якщо літописець ставить собі за мету висвітлювати діяльність жителів села в усіх основних сферах виробництва і культури, то він, на наш погляд, повинен фіксувати приблизно такі суспільні явища:

І. Громадсько - політичне життя

І. Найважливіші відомості про діяльність партійної

організації населеного пункту:

а/ керівництво господарським і культурним будівництвом;

б/ агітація і пропаганда;

в/ робота семінарів і гуртків партійної освіти.

2. Ініціатива, нове в діяльності профспілкових, комсомольських, піонерських й інших громадських організацій.

3. Радянський патріотизм, героїзм.

а/ підтримка жителями села партійних та урядових рішень;

б/ патріотичні починання жителів села;

в/ соціалістичне змагання /організація, хід змагання, підсумки/;

г/ змагання за звання ударників, бригад і колективів комуністичної праці;

д/ трудові подвиги робітників і колгоспників;

е/ обмін передовим досвідом;

ж/ присвоєння почесних звань, народження орденами, медалями, почесними грамотами теперішніх і колишніх жителів села;

з/ героїчні подвиги жителів села, здійснені при охороні громадського порядку, в боротьбі з стихійним лихом та інших випадках.

П. Р а д я н с ь к е б у д і в н и ц т в о

1. Вибори до Рад депутатів трудящих.

2. Обговорення проєктів законів СРСР і УРСР.

3. Робота сільської Ради і депутатських комісій по виконанню найважливіших постанов вищестоящих органів і рішень сесій сільради.

4. Зміни в адміністративному підпорядкуванні населеного пункту. Перейменування села, найменування і перейменування вулиць і площ.

Ш. Капітальне будівництво і електрифікація

1. Будівництво підприємств, виробничих приміщень /ферм, ремонтних майстерень/, складів, силосних башт, гаражів, ставків, артезіанських колодязів, приміщень для школи, клубу, лікарні, фельдшерсько-акушерського пункту, магазинів, відділення зв'язку й інших сільських установ/.

2. Електрифікація виробництва, приміщень культурно-побутового призначення, житлових будинків.

ІУ. Сільське господарство

1. Обговорення і прийняття нового статуту сільсько-господарської артілі.

2. Укрупнення, розукрупнення, перейменування колгоспу.

3. Перетворення колгоспу в державне господарство.

4. Зміни в спеціалізації колгоспу /радгоспу/.

5. Шефська допомога міських підприємств і установ колгоспу /радгоспу/.

6. Основні відомості про звітно-виборні збори колгоспу.

7. Оснащення господарства артілі тракторами, комбайнами, сівалками, жатками та іншими сільськогосподарськими машинами, електродвигунами, транспортними засобами.

8. Створення і діяльність державних і колгоспних

ремонтно-тракторних станцій.

9. Відкриття і діяльність агрохімічних, зоотехнічних та інших лабораторій, метеопостів.

10. Найважливіші роботи в галузі землеробства:

а/ зрошення і осушення земель, боротьба з ерозією ґрунтів;

б/ впровадження нової сівозміни;

в/ вирощування нових сільськогосподарських культур;

г/ нове в організації польових робіт, впровадження нових методів підготовки насіння до сівби, обробітку і удобрення ґрунту, сівби, боротьби з п'якниками сільськогосподарських культур, збирання, використання сільськогосподарської техніки;

д/ боротьба з стихійним лихом /повіддю, заморозками, ураганом, градобоєм, затяжними дощами, засухою, пожегою тощо/.

е/ підсумки року в галузі землеробства.

11. Розвиток садівництва.

12. Найважливіші роботи в галузі тваринництва:

а/ створення нових ферм продуктивної худоби і птиці;

б/ поліпшення породності худоби /виведення нових порід, завезення племінної худоби/;

в/ механізація робіт на фермах;

г/ виробництво і заготівля кормів;

д/ впровадження нових методів годівлі і утримання худоби;

е/ підсумки року в галузі тваринництва.

13. Розвиток рибництва, бджільництва, шовківництва й інших галузей господарства.

У. П р о м и с л о в і с т ь

1. Введення в дію нових підприємств.
2. Перехід підприємства на випуск нової продукції.
3. Реконструкція підприємств, розширення виробничої площі, механізація і автоматизація виробництва, впровадження раціоналізаторських пропозицій і винаходів, поліпшення якості продукції.
4. Річні підсумки роботи підприємств.

УІ. Ж и т л о в е б у д і в н и ц т в о , б л а г о у с т р і й , п о б у т о в е о б с л у г о в у в а н н я

1. Житлове будівництво /організація житлового будівництва, допомога колгоспу /радгоспу/ індивідуальним забудовникам, використання нових будівельних матеріалів, будівництво багатопверхових житлових будинків, зовнішній і внутрішній вигляд будинків/.
2. Водопостачання населення.
3. Благоустрій населеного пункту /замощування і асфальтування вулиць, будівництво гребель, мостів, закладка парків, скверів, озеленення села тощо/.
4. Створення і діяльність підприємств і установ побутового обслуговування /лазні, перукарень, ательє, ремонтних майстерень/.

УП. Ш л я х о в е б у д і в н и ц т в о , т р а н с п о р т і з в " я з о к

1. Будівництво і ремонт шляхів.
2. Здійснення заходів для поліпшення залізничного,

автобусного і авіаційного зв'язку населеного пункту з адміністративним і економічним центрами.

3. Відкриття відділення зв'язку, телефонної станції, телефонізація господарства села.

УШ. Т о р г і в л я

1. Відкриття магазинів, їдалень, буфетів, ларків, кіосків й інших торговельних точок.

2. Нове в організації торгівлі.

3. Попит жителів села на продовольчі і промислові товари та його задоволення.

4. Ріст товарообігу.

5. Збут продукції сільського господарства на місцевому ринку.

ІХ. Н а р о д н а о с в і т а

1. Відкриття учбових закладів, курсів, дитячих садків.

2. Перетворення початкових шкіл у неповні середні, неповних середніх - у середні.

3. Нове в організації учбового процесу і виховної роботи в учбових закладах.

4. Виробниче навчання в учбових закладах.

5. Виробниче навчання в колгоспі /радгоспі/.

6. Створення і діяльність в учбових закладах навчальних кабінетів, лабораторій.

7. Створення та діяльність в школах учнівських гуртків по позакласній роботі.

8. Виробниче навчання в школах, діяльність учнівських /колгоспних/ навчально-виробничих бригад.

9. Підсумки випускних іспитів, організація випускного вечора.

Ю. Навчання жителів населеного пункту у вузах, спеціальних середніх учбових закладах.

Х. К у л ь т у р н о - о с в і т н я
р о б о т а

1. Відкриття і діяльність культурно-освітніх установ /Палацу культури, клубу, бібліотек, музею та ін./.

2. Діяльність установ культури, що працюють на громадських засадах.

3. Нове в роботі культурно-освітніх установ.

4. Радіофікація села.

5. Діяльність сільської групи членів товариства "Знання", редакції колгоспного радіовузла.

6. Атеїстична робота і її результати.

7. Краєзнавча робота школи і місцевих краєзнавців. Знахідки знарядь праці і зброї давніх епох.

8. Створення і діяльність колгоспних /радгоспних/ і шкільних гуртків художньої самодіяльності.

9. Участь гуртків художньої самодіяльності в районних, обласних і республіканських олімпіадах і оглядах.

10. Спектаклі обласного театру й інших творчих колективів у сільському будинку культури, клубі.

11. Відзначення ювілейних дат, святкування революційних і міжнародних свят.

12. Організація екскурсій.

13. Видання колгоспних багатотиражок.

14. Передплата жителями населеного пункту періодичної літератури /газет, журналів/.

15. Купівля жителями села товарів культурного призначення /телевізорів, радіоприймачів, радіо, музикальних інструментів та ін./.

16. Створення особистих бібліотек.

17. Перебування в населеному пункті партійних і державних діячів, учених, письменників, художників й інших видатних діячів, листування з ними.

ХІ. О х о р о н а з д о р о в " я

1. Відкриття установ охорони здоров'я /лікарні, поліклініки, фельдшерсько-акушерських пунктів, дитячих ясел, аптек/.

2. Створення нових відділів і кабінетів у поліклініках і лікарнях, збільшення кількості ліжок у лікарнях.

3. Забезпечення установ охорони здоров'я новою апаратурою та інструментами.

4. Лікувально-профілактичні заходи, здійснювані установами охорони здоров'я.

5. Складні хірургічні операції, здійснені лікарями села.

6. Випадки народження близнят і догляд за ними.

7. Випадки довголіття /80 і більше років/.

ХІІ. Ф і з к у л ь т у р а і с п о р т

1. Створення і діяльність спортивних колективів, секцій у колгоспі, на підприємствах, в учбових закладах.

2. Будівництво спортивних споруд.

3. Забезпечення спортивних колективів спортивним інвентарем.

4. Спортивні змагання в населеному пункті.

5. Участь сільських спортсменів у районних, обласних і республіканських спортивних змаганнях.

6. Спортивні досягнення, присвоєння спортивних розрядів.

ХІІІ. З р о с т а н н я м а т е р і а л ь н о г о д о б р о б у т у . П о б у т .

1. Основна оплата праці колгоспників, додаткова оплата.

2. Соціальне забезпечення жителів села.

3. Купівля жителями села одягу, взуття, мебелі, легкових автомашин, мотоциклів, велосипедів, холодильників, пральних машин й інших товарів.

4. Місцеві обряди /весілля та ін./ і звичаї, національний одяг.

5. Нові обряди /весілля, щедрівки, реєстрація шлюбів, народжень, проводи призовників до Радянської Армії, громадянські панахиди та ін./.

6. Святкування нових сільських свят /свята урожаю та ін./.

Вважаємо, що в літопис треба включити відомості про явища природи. Очевидно нема потреби у фіксуванні кожного дня температури, повітря, стану погоди, можна обмежитися лише даними про перший сніг, перший мороз /замерзання річки/, сильні снігопади, сильні морози, інтенсивне танення снігу весною, повідь, сильні грози, бурі, спеку, а також підсумковими відомостями про погоду за певний період /за місяць, весну, літо, осінь, зиму/.

Важливо правильно вирішити питання про метод опрацювання і запису відомостей про явища, події, факти. Ми можемо умовно назвати два основні способи фіксування історичних /суспільних/ явищ - хронікальний і підсумковий. Під хронікальним записом розуміється запис про окремий факт, наприклад про початок будівництва нової школи, про спектакль, поставлений сільським драматичним гуртком, про нагородження орденами групи передовиків колгоспу. Джерелом для фіксування окремих фактів можуть бути власні спосте-

реження літописця, свідчення інших осіб чи відповідні документи й матеріали. Якщо запис про факт може бути зроблений лише на підставі інформації жителя села, необхідно перевірити достовірність її шляхом опиту кількох очевидців.

Підсумкові записи ведуться у тих випадках, коли потрібно висвітлити процес діяльності людей, який відбувається протягом тривалого часу. Ці записи залежно від характеру процесу можуть робитися один раз за певний період /місяць, квартал, рік, п'ятирічку/ або зразу після завершення його /наприклад, після закінчення сівби чи збирання сільськогосподарських культур, будівництва споруд/. При такому методі ведення записів відпадає необхідність у фіксуванні окремих подій, які періодично повторюються /читання лекцій, демонстрування кінофільмів тощо/. Про факти, кожен з яких не має свого самостійного значення, краще вести річні підсумкові записи в кінці даного чи на початку наступного року. Джерелами для такого роду записів можуть служити лише документи і замітки.

Сільські літописці при бажанні могли б внести свій вклад у справу етнографічного дослідження населених пунктів. Особливу увагу слід було б звернути на фіксування нових явищ, які виникають в побуті в результаті успішного будівництва комуністичного суспільства. Записи про нові звичаї, обряди, свята очевидно треба вести в період їх виникнення чи розповсюдження.

Виникає питання, чи доцільно в літописі робити екскурс у минуле даного села? На наш погляд, екскурс у минуле можна робити з метою порівняння досягнень трудівників села з даними минулого часу.

Ось як це роблять літописці с.Жванця:

" 2 4 г р у д н я І 9 6 3 р . Сьогодні о
16-ій годині урочисто відкрито новий продовольчий магазин.

Мітинг колгоспників відкрив голова сільради Ф.К.Литвинюк. Після закінчення мітингу чотири відділи магазину розпочали торгівлю. В цей день продавець продав товарів на 1100 крб., це в 3 рази більше денної виручки старого магазину. Продавці магазину борються за звання бригади комуністичної праці.

Відкриття магазину збіглося з 40-річчям Жванецького сільського споживчого товариства. Ось цифри росту товарообігу: якщо в 1924 р. річний товарообіг ССТ становив 9600 крб., то в 1963 р. - 1,6 млн.крб."

"8 с е р п н я 1 9 6 4 р . У Жванці свято, так справжнє свято. Сьогодні було відкрито нове приміщення поліклініки. На відкриття лікувального закладу прибули медичні працівники навколишніх сіл, прийшли місцеві жителі.

Настрій у всіх піднесений. Та як не радіти, адже приміщення поліклініки збудовано методом народної будови. У його спорудженні брали участь колгоспники Жванця, Гринчука, Руди, Ластовець та інших сіл, які буде обслуговувати поліклініка. Велику допомогу в будівництві медичної установи подала держава.

Жванецька поліклініка - одна з найбільших в районі. Тут будуть працювати терапевтичний, хірургічний, гінекологічний, дитячий, зуболікарський, рентгенівський, електрокардіографічний та інші кабінети.

Які різкі зміни відбулися у Жванці в галузі охорони здоров'я за роки Радянської влади! До Жовтневої революції в селі був лише один фельдшер, який приймав хворих Жванця і багатьох навколишніх сіл у старенькому непристосованому приміщенні, а тепер тут два лікувальні заклади - лікарня і поліклініка, в яких працює 12 медичних працівників".

Кожному запису в літописі передують дата - число, місяць і рік. Деякі краєзнавці пропонують вказувати рік пе-

ред першим січевим записом і у верхній частині кожної сторінки, а записи датувати лише числом і місяцем. Вважаємо, що цю пропозицію можна прийняти. На відміну від хроніки, в якій подаються дати подій, у літописі на початку вказується дата запису. Події, про які йдеться в записах, повинні також точно датуватися. Якщо дата запису і події збігаються, в тексті вказується - "сьогодні", Літописцям треба прагнути, щоб інтервал між датами запису і подій був невеликим. Це має важливе значення, оскільки достовірність поданих відомостей зменшується із збільшенням інтервалу між цими датами.

Літописець повинен дотримуватися певного літературного стилю. На наш погляд, записи повинні бути лаконічними, насиченими достовірними фактичними даними, мова - простою, зрозумілою.

Товариші, які беруть участь у створенні літописів сіл Кам'янець-Подільського району, цікавляться питанням про ілюстрування літописних відомостей фотографіями. Вони пропонують у відповідних місцях літопису вклеювати фотографії вулиць, площ, будинків, різних виробничих процесів, подій з культурного життя, передовиків виробництва тощо. Ми підтримали ідею про виготовлення фотографій, але радили товаришам створити з них спеціальний альбом. Рекомендували також до кожної фотографії скласти анотації з покликом на відповідні сторінки літопису.

Кілька слів про технічну сторону ведення літопису. Літописи створюються з розрахунком на постійне зберігання. Тому якість паперу повинна бути бездоганною, справа - міцною, текст писатися стійким чорнилом /тушшю/, розбірливо і грамотно. Вважаємо, що для ведення записів можна користуватися і друкарською машинкою.

Перший крок у створенні сільських літописів у нашій області зроблений. Треба сподіватися, що ініціатори літописання знайдуть своїх послідовників.

АКТОВІ КНИГИ ЦДІА УРСР У м.КИЄВІ ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ

Л.А.Проценко

Серед числених скарбів відділу давніх актів ЦДІА УРСР у м.Києві чи не найдорожчим є зібрання актових книг судових установ Волині і Поділля XVI-XVIII ст.

Вперше звернула увагу на актові книги, як на дорогоцінне для науки джерело, Київська археографічна комісія, яка й порушила питання про зібрання їх в одне сховище, щоб запобігти дальшій загибелі. Комісія почала свою діяльність у 1843 р., а в 1846 р. активний член її проф.Іванішев видає ряд документів з історії Малоросії 1650-1651 рр., виявлених в актових книгах, і вміщує їх у другому томі "Памятников". Пізніше, в 1852 р. Чехович продовжив цей початок у третьому томі "Памятников". У 1849 р. Іванішев видає двохтомну збірку "Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни", в якій публікує документи з 117 книг Луцьких і Володимирських судів /1560-1606рр./ і 39 книг Кременецьких /1542- 1599 рр./. Цікаво відзначити, що готуючи це видання, Іванішев виїздив безпосередньо на місця і працював в архівах судів. Зокрема він переглянув і "полуистлевшие остатки 39 актовых книг уряда Кременецкого" I/. Таким чином, уперше актові книги побачили світ за 6 років до створення Центрального архіву при Київському університеті. Після створення архіву актові книги стали основним джерелом для видання Комісією "Архива Юго-Западной России". Однак, не в усіх томах /37/ АЮЗР використані документи актових книг. Так, в частині першій -т.т. 2, 3,5,7,8,10,11,12, в частині третій -т.6, в частині восьмій-т.5 немає жодного документу з цього зібрання. Решта 26 томів також не цілком I/"Жизнь князя Курбского". передмова.

побудована на матеріалах актових книг /крім них тут є матеріали Литовської метрики, Коронної метрики в Варшаві, Московського архіву давніх актів, а також колекції документів при Комісії і приватних зібрань/.

Як відомо, документи вносились до актових книг по мірі надходження їх до суду, тобто хронологічно. У "Архиве Юго-Западной России" цей матеріал розміщено по темах, певних історичних проблемах. Таких основних розділів-частин було вісім: 1/Акти, що відносяться до історії православної церкви, 2/Постанови шляхетських провінціальних сеймиків, 3/Акти про козаків, 4/Акти про походження шляхетських родів, 5/Акти про міста, 6/Акти про економічне й юридичне становище селян у XVI-XVIII ст., 7/Акти про заселення Правобережної України, 8/Матеріали до історії місцевого управління у зв'язку з історією станової організації, акти Барського староства.

На перший погляд здається, що лише матеріали п'ятої частини безпосередньо стосуються порушеної нами теми. Але ж ні. В кожній частині є той чи інший факт, який стає у пригоді при висвітленні історії міст і сіл. Не менш цікаві й важливі акти включені до інших тематичних частин.

Шість документів з чотирьох актових книг Комісія вмістила у "Сборнике материалов, для истории топографии Киева" /1874/.

Відбираючи документи для друку, Комісія переглянула понад 814 книг. З використаних Комісією книг не збереглось до наших часів 342.^{2/} Ось чому навіть і поодинокі опубліковані документи загиблих книг для нас зараз цінні.

^{2/}Про кількість і характеристику актових книг див. статтю Л.А.Проценко "Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних джерел". -36. "Історичні джерела та їх використання". Випуск перший. К., Наукова думка", 1964.

Документи актових книг, у яких є відомості про міста і села, використовувались не тільки для видань, окремі документи ввійшли і до праць майже усіх відомих дореволюційних істориків. Вони використовувались і радянськими істориками для видання збірників, для написання докторських і кандидатських дисертацій. Найбільш широко матеріал актових книг з історії міст і сіл використали О.С.Комлан /"Міста України в другій половини ХУІ ст."/, І.Д.Бойком /"Селянство України в другій половини ХУІ перш. пол. ХУІ ст."/, В.Р.Григор"яном /"Вірменська колонія Кам"янець-Подільська"/ та ін.

Всі актові книги, що зберігаються у відділі давніх актів, стосуються Київського, Брацлавського і Подільського воєводств. Акти, які стосуються висвітлюваної нами теми, писані здебільшого українською, польською, а також латинською і вірменською/кипчацькою/ мовами. Вони охоплюють період з другої половини ХУІ ст. і до кінця ХУІІІ ст. Однак, в окремих актах ми зустрічаємо записи листів польських королів за ХІУ-ХУ ст.

Чи всі актові книги містять необхідні дані для вивчення історії міст і сіл? Звичайно, географічні назви зустрічаються в усіх актових книгах, але щодо повноти даних то тут є різниця.

Перше місце по насиченості матеріалами з цього питання посідають актові книги міських магістратів і ратуш: Луцька, Кременця, Кам"янець-Подільська, Житомира, Вінниці, Вишви, Ратно, Турійська, Мілянова. Матеріали цих установ відображають життя тогочасних міст, особливо побут міщан, купців. Серед актів є численні боргові зобов"язання, скарги про порушення контрактів, про збір мит, продаж будинків, найм робітників, торговельні справи, а також шлюбні контракти і заповіти. Особливий інтерес становлять

актові книги Кам"янець-Подільського магістрату, що містять багато цікавих відомостей про економічну, правову, побутову сторону життя вірменської колонії.^{3/}

Друге і основне за обсягом і щодо кола висвітлених питань місце займають актові книги гродських, земських, підкоморських, каптуровських, конфедератських судів і Скарбу коронного. Про матеріали саме цієї групи і піде далі мова.

До третьої групи належать актові матеріали Головного трибунальського суду скарбових справ Болинського воєводства, Комісарського суду, Подільського воєводства, Київської прикордонної комісії, Цивільно-військово-прикордонних комісій, в яких зафіксовано багато важливих історичних моментів, але населені пункти тільки згадуються у зв'язку з розглядом того чи іншого питання. Ця група актових книг не становить особливого інтересу для вивчення історії міст і сіл.

Цінним джерелом з історії міст і сіл є актові книги підкоморських судів. На жаль, їх збереглося лише три /відносяться до Луцька і Київщини, XVI-XVIII ст/. Підкоморські суди, як відомо, займалися земельними розмежуваннями в населених пунктах. Зазначення кордонів тих чи інших земель дає нам уявлення про межі певного населеного пункту, про назви річок, боліт, гір, лісів, що їх оточували. Однак, не всі документи підкоморських судів мають суттєве для вивчення міст і сіл. Так, якщо акт про обстеження підкоморієм маєтоків, міст, сіл, або свідчення підкоморого про відмову осіб розділяти маєтки, декрет підкоморський, дияліція большое справи, позволене дияліції большое справи, апеляція, дияліція хвороби тощо подають потрібні відомості, то такі документи, як зиск контроверсій, позов до суду й інші

^{3/36} доповідей "Исторические связи и дружба украинского и армянского народов", Ереван, 1961, стор. 263.

мають лише згадки населеного пункту. Оригінальним видом акту тут є "справи", які подають детальні відомості про межі маєтків/в основному Обухова і Трипілля/. Крім того, в описаннях меж можна зустріти важливі дані про заснування населених пунктів, як, наприклад, : "посажене під час держання їх воеводою киевским на ктрунте Обуховском местечко Красное, село Перегонов, Васильков, Деремезное." 4/

Усі три актові книги скарбу коронного цінні тим, що містять інвентарі населених пунктів. Перша книга-люстрація Богуслава і Богуславського староства за 1789 р. Друга про доходи з королівських маєтків з 1563по 1592 р. /є матеріали про українські воеводства -Подільське, Волинське, Руське тощо/. У третій книзі зібрані інвентарі м.Ковеля і сіл та містечок, що до нього належали, за 1556, 1590, 1609 рр. Наприклад, в описі Ковеля читаємо: "паркансколо него будований, чотири вежи вездних з боронами, части кгонтами, части дранцами побитих, около паркану ров дилеваний деревом."

Дві третини всіх актових книг становлять книги гродських і земських судів. За характером матеріалу до них можна приєднати і невеличку групу книг конфедератських та каптурових судів, хоч серед останніх є книги рішень суду, з коротким переліком справ та реєстрами справ конфедерацій.

В актових книгах зосереджені, в основному, матеріали судового характеру. Тому в них немає цільного, послідовного викладу історії того чи іншого села, міста протягом тривалого часу. Однак, серед актів різних судів можна відшукати матеріали про певний населений пункт і, порівнюючи дані, зробити відповідні висновки. Так, наприклад, у доку-

менті за 1596 р. згадується про "посажене места Базалії"^{5/}, а далі в книгах іншого суду за 1601 і 1619 р. знаходимо дані про цілковите спустошення цього села татарами.^{6/}

В актових книгах подаються матеріали не обов'язково за той рік, за який заведено книгу в суді. При розгляді справи згадувались події, які мали безпосереднє відношення до теми, за раніші роки /не кажучи вже про внесення спеціальних документів за попередні століття і роки/.

Актова книга не дає вичерпаних даних з історії населеного пункту. Особливістю їх як джерела до історії міст і сіл є те, що цей матеріал губиться серед багатослівної форми документів зовсім іншого питання. Такий матеріал треба старанно вишукувати, виявляти.

За обсягом відомостей з історії населених пунктів акти можна розділити на такі групи: 1/документи, які повністю відносяться до населеного/них/ пунктів-інвентарі; 2/акти, які не цілком присвячені населеному пункту, але містять багато цінних, обширних відомостей. Наприклад "староста житомирський Конст. Ів.Вишневецький року прошлого 1573 місяца апреля 30 дня подле нив села войского Денисовки напервей мощно крвалтом волю вкопал, три ізби поставил, потом людьми осадил и назвал туя осаду Бережинцами". У 1582 р. там уже було "людей тяглых димов сто десят" і його називали селом. Все це викладено на фоні тяганини Чолганських і Сенют за землі в цьому селі;^{7/3/} акти, що містять відомості з кількох питань про один населений пункт; так, у зізнанні возного говориться, що хорунжий Гулевич побудував пором через річку Стир і збудував шинок у передмісті Луцька;^{7-а/} 4/акти, в яких є одні і ті ж або різні відомо-

5/Т а м же , ф.22, кн.9, арк.602.

6/Т а м же , ф.25, кн.62, арк.793 зв.; кн.111, арк.456.

7/Т а м же , ф.22, кн.8, арк.517, 518.

7-а/Т а м же , ф.25, кн.2044, арк.201 зв.

мости про кілька населених пунктів. Наприклад, "село Вариводи всю спалення і внивець /татарами/ обернено, село Сивки... суть не спалення, але людей мало, также стада кони бидла всі маєтності забрано, село Куриянки, Калитинце і ... знесення і спалення, в селі Юровце халуп спалено і внивець обернено, село Тимковце... Жизниковце внивець обернено і людей побрани, Калитинце Длуские і Дзвонки в оних людей мало, маєтність рухому забрано, село Корнещу ізнесено, село Жемелинце і Денисовку... суть не спалення, але люди в них стада, коні, бидло, маєтність рухому, поданих тамошних забрано" ^{8/}; 5/серійні акти, тобто різні акти з одного питання, які йдуть майже один за одним в книзі за певний рік. Так юраменти за 1659 р. розкривають повну картину знищення сіл під час війни 1648-54рр. на Волині. Книги Кременецького городського суду: 1595 р. - за грудень має понад 100 актів, вересень-понад 75; за квітень 1594 р. понад 95 актів про втечі підданих з певних населених пунктів, зв'язані, очевидно, з рухом Наливайка; 6/ акти, які містять поодинокі, другорядні відомості про населений пункт; 7/акти, в яких є просто згадка про той чи інший населений пункт; 8/акти, які не містять зовсім назв населених пунктів, але в них йдеться про певну територію, а тому можуть бути віднесені до кожного населеного пункту, що розташований на цій території. До цих актів відносяться королівські універсали про складання податків, про посполите рушення в воєводствах тощо.

Які ж види документів актових книг містять найбільше фактів з історії міст і сіл?

Передусім до них належать листи польських королів, заповіти, дарчі, купчі, заставні записи, закладні записи на маєтки, в яких подається докладний перелік усіх будов, усього господарства населеного пункту, опис його географіч-

8/Т а м . ж е , ф.21, кн.162Ір., арк.197.

ного положення. Такі документи зустрічаються дуже часто в актових книгах/здебільшого в книгах земських судів/.

Що ж до скарг, протестанцій, апеляцій, позовів, то кількість наявного в них матеріалу з історії населених пунктів залежить від питання, яке в них порушується. Найбільше його містять скарги подані шляхтою у зв'язку з наїздами, з порушенням заставного запису, захопленням землі. Скарги ж про побиття підданих, вбивство, пограбування тощо такого матеріалу не містять. Те ж саме стосується і до такої форми документів, як зізнання або свідчення возних: якщо це свідчення про введення у володіння маєтками, то тут є вказані матеріали, а якщо зізнання про вручення позову /без викладання справи/, то їх немає.

Є окремі зведені матеріали, які майже повністю стосуються історії міст і сіл. Таким, наприклад, є складена на 30 аркушах польською мовою ревізія мостів і гребель та всіх переправ у Київському, Житомирському воєводствах та Овруцькому повіті за 1775 р. Мости, греблі вказані окремо по кожному населеному пункту, що траплялися на шляхах.^{9/}

Проте такий розподіл матеріалів, що стосуються історії міст і сіл, залежно від виду документів, носить дещо формальний характер. Виводити закономірність про цінність їх в основному з виду документів не можна, бо цікаві дані з історії населених пунктів можна відшукати в документах різних видів і інколи в самому несподіваному контексті.

Які ж саме питання з історії міст і сіл дають можливість досліджувати актові книги городських і земських судів?

Передусім, інтерес викликають матеріали про заснування нових сіл, містечок, міст, хоч їх в актових книгах і небагато. Деякі з них торкаються кількох сіл. Наприклад, у скарзі Федора Сенюти Ляховецького на кн.Костянтина Остро-

9/Т а м же , ф.ІІ, кн.І75, арк.500 зв.

з'юго розповідається, що в 1578р. князь на незаконно відбраному ґрунті його маєтків Велчківського і Кошелівського "осадил села, то ест напервей село Третинки, село Борщовку, Теплий Гай, Боронки, Лазучин Великий і другий Лазучин Малий, село Котуржинци Великие і другое село Котуржинци Малие, село Строковци і другое село Строковци і інших сел немало на том дей ґрунте моем осадил, називаючи їх розними прозвискими." ^{10/}

Є документи, в яких одноразово подається і детальна історія заснування села чи міста. Так, у простестації Фридриха Тишкевича на кн. Януша Острозького розповідається: "іж дей року тепер ідучого 1611 м-ца октябрю 18 дня, наславши квалтовним обичаєм староств своїх з мест українх з многими людьми татаров, чемерисов і посполитого человека о килка тисячей... з оружем до бою належачим, на власний старожитний ґрунт спокойное уживане его м-ти пана Фридриха Тишкевича через шлях, которий делит воеводство Браславское з воеводством Киевским і имена ґрунтов до них належачих на врочище, прозиваемое Кремний Пят, над рекою Пятом лежачий, туж неподалеку под местом замку і места его м-ти Махновки будучое, которие то люди, привезши з собою з места Глинска водлуг науки его м-ти пана своего, халуп килка на одном местцу на волю закликавши поставили" і назвали це село Новим Пиковим. ^{11/} І хоч метою цих документів був не показ заснування того чи іншого села, міста, а скарга про захоплення земель, однак це не знижує наукової цінності відомостей про населені пункти.

У документах часто вказується географічне положення населених пунктів: коронний підканцлер Томаш Замойський у 1631 р. заснував слободу Ямпіль у гирлі впадіння р. Русави в Дністер, ^{12/} с. Сквирка знаходиться в місці впадіння р. Сквиру в Рось ^{13/} тощо.

10/Т а м ж е , ф.22, кн.6, арк.23, Б, зв.
11/Т а м ж е , ф.11, кн.6, арк.322 зв., 323.
12/Т а м ж е , ф.22, кн.1631 р., серпень, арк.490.
13/Т а м ж е , ф.11, кн.175, арк.291.

Поширено в актових книгах подано перейменування населених пунктів. Наприклад, до 1631 р. м.Тулечин називається Нестервар, ^{14/} м.Перенятин у 1632 р. перейменовано у Краснопіля ^{15/} м.Радзивіллів у 1631 р. стало називатись Новий Лосятин. ^{16/}

В актові книги вносились численні привілеї польських королів про надання магдебурзького права містам: привілей Казимира III м.Смотричу, 1440 р., м.Володимру, 1509р., та ін. Є ціла низка привілеїв про звільнення міщан Києва, Луцька й інших міст від торговельних мит, від повинностей тощо. Наприклад, м.Беховщина було звільнено ще перед Унією від деяких повинностей замку Овруцького в 1590 р. ^{17/}

Поряд з цим трапляються поодинокі акти про позбавлення міст привілеїв, як-то в 1595 р. у м.Брацлаві були "всі права і вольности перочоних мешан, яко бунтовників знесені і внивеч обернени" ^{18/} /зв"язано з рухом Наливайка/. Інвентарі внесені в актові книги не є першоджерелом. /Ми маємо велику кількість їх у родових фондах польських поміщиків/. Однак, і тут вони трапляються не поодинокі. Частина з них надрукована в АЮЗР.

Зате елементів інвентарів, щодо повинностей, роботи підданих тощо, тут є багато у кожному купчому, дарчому, заставному, закладному записі на маєтки, так як і описів усіх будівель, озер, річок, сіножатей, що належали до певного маєтку.

Актові книги є джерелом скрупульозно-енциклопедичних відомостей про належність того чи іншого населеного пункту певному власникові. Кожний населений пункт має тут свою повну біографію щодо змін своїх господарів. Перед нами проходить безліч більш і менш відомих імен власників,

14/Т а м ж е , ф.21, кн.1631р., серпень, арк. 482.
 15/Т а м ж е , ф.21, кн.1631 р., серпень, арк.421.
 16/Т а м ж е , ф.22, кн.1631 р., серпень, арк. 130.
 17/Т а м ж е , ф.2, кн.4, арк.126-зв.
 18/Т а м ж е , ф.21, кн.1599 р., червень, арк.199.

які закладали, продавали, дарували з рук в руки одні і ті ж чи різні маєтки. Щодо кількості таких даних актові книги - унікальне джерело. Виходячи з того, що саме в такого роду документах робилися підробки, при дослідженні до них треба підходити дуже обережно.

Актові книги гродських і земських судів дають чітку картину про сплату населеними пунктами різних податків /чопового, подимного тощо/. Тут є багатючий серійний матеріал за певні роки стосовно певної території. Так по Кременецькому повіті такі серійні матеріали /близько 100 актів, а значить і про близько 100 населених пунктів/ є за 1596, 1616, 1620, 1629, 1630, 1659 й ін. роки - це присяга підданих і службових осіб про кількість димів і розмір податків зособна по кожному населеному пункту.

Цікавими з точки зору історії міст і сіл є матеріали про пусті селища, які занепали з різних причин. Інколи в акті подається перелік занепалих населених пунктів. Так, у 1718 р. в Київському воеводстві, в Житомирському повіті перераховуються такі пусті селища - Ситури, Кодня, Вертиківка, Ляхівці, Мушківці, Никонанівка, Галчинці, Шумаки, Салинці, Солотвин, Бидгощ, Червоне, Низгурці Малі та Великі, Іванківці, Терехове, Полеченці, Обухівці, Маркуші та ін. 19/

Викликає інтерес з цього боку документ за 1569 р., в якому розповідається про спустошення під час Визвольної війни /1648-1654 рр./ сс.Поляхове і Соснівки "же жадного диму, а ні халупи не зостало ... потим в року 1650 в селє Поляховском подданих 2, а в селє Сосновце так же 2 в село било, але і тие за наступенем знову прудко неприятеля, того ж року зараз дощенту сут знесеніє, а подданіє од голоду померли, а другіє в Україну пошли, где і до тих час

19/Т а м ж е , ф.2, кн.17, арк.44.

по всі лета жадного диму а ні пустки в менованих селах обудву не било.^{20/}

Актові книги вказаних судів охоплюють близько трьох століть. У документах їх знайшли своєрідне відображення усі відомі повстання /під керівництвом Наливайка, Тараса Трясила та ін./ . Правда, усі ці документи зв'язані з протестаціями власників маєтків про шкоди, які були завдані під час повстань, тому кожна подія, зв'язана з конкретним населеним пунктом. Привертає увагу яскравий документ про Тараса Трясила, в якому подана ціла низка населених пунктів: "... Іж року тепер ідучого 1630, місяци і днєв, кгда некий Тарас козак, который учинившись гетманом або старшим над Войском Запорожским, зобравши о кілька десят тисячей розного при себе гультайства і козаков, свовольне противко его м-ти пана гетмана коронного войну бил зачал". Він зайняв м.Бориспіль і Барисів і села біля них, частину населення взяв у своє військо, а потім закріпився в м.Переяславі. Польські війська знищили ці маєтки, спалили їх, особливо сс. Рудник, Іванків, Глибоке, Селище, Старе Гостролуччя. Після цього під час епідемії помирали ті люди, що залишились тут, і таким чином "гге маєтности фундutus ест знищони".^{21/}

Акти про Визвольну війну 1648-1654 рр. подають дані і про "побунтування підданих" міст або сіл у зв'язку з наближенням козацьких військ. Таким чином і політичне життя населених пунктів знайшло тут відображення, хоч і в меншій мірі, ніж економічне. Так, протестація на котельницьких міщан, Житомирського повіту, в основному ремісників, розповідає, що в 1648 р. після Корсунської битви Котельницька шлях-

20/Т а м ж е , ф.21, кн.1659р., січень, арк.31.

21/Т а м ж е , ф. II, кн.8 , арк.460. 837 зв.838.

та сховала свої коштовності в костьолі. При наближенні козацьких військ до міста, котельницькі міщани розбили скрині, все шляхетське майно поділили між собою. ^{22/}

Актіві книги становлять собою унікальне джерело про татарські навали і наскоки. Ми не маємо більше подібного архівного джерела, в якому б протягом двох з половиною століть рік за роком численими актами розкривалась картина знищення населених пунктів України і страждання їх населення під час татарщини. Ось, наприклад, "в року прошлом 1577 в місяци марцу поганци татарове, вторгнувши в панствє е.к.м. в коруне Польської і в землю Волинскую в селах е.к.м. у волости Кременяцкое, то ест в селах у Цеценевцах, у Вили, в Титилковцах, у Шпиколосех, у Рудце, у дворцу в Дунаеве, в Пляшовце, в Сапанове, в Подлесцах, в Жалобе великое спустошене вчинили, самих людей в неволю і маєтності їх побрали, дома, гумна і іншую всякую маєтність їх попалили" ^{23/}

Не менш яскравими і цікавими з точки зору історії населених пунктів є акти про взаємні наїзди шляхти на маєтки, руйнування їх, переселення населення тощо. Такі акти становлять чи не основну групу документів гродських судів. Ось як виглядали за інвентарем після чергового наїзду в 1706 р. сс. Хаїчі, Вельки, Бондарі, Збранки, Норинсьюї волості: замок зруйнований, комори підданих і двори знищені, чинші всі вибрані, риба в ставках виловлена, гребля зруйнована тощо. ^{24/}

Надзвичайно цікавими і, до речі, мало дослідженими є численні матеріали про втечі і переселення підданих з одного населеного пункту в другий. Вони дуже необхідні для написання історії міст і сіл, бо дають можливість прослідкувати становлення складу того чи іншого населеного пункту.

22/Т а м ж е , ф.ІІ, кн.ІЗ, арк.460.

23/Т а м ж е , ф.22, кн.7, арк.100.

24/Т а м ж е , ф.2, кн.І0, арк.224.

Зовсім мадо відомостей є в актових книгах про культурно-освітні заклади на Україні. Це, ймовірно, пояснюється особливістю установ, які відклали актові книги. Якщо і зустрічаються та чи інша назва, то тільки як згадка.

Монастирі і колегії католицькі, унітські, православні фігурують в актах щодо певних населених пунктів також в документах про земельні суперечки. Крім згадок про їх в актах інколи подаються відомості про заснування або зруйнування монастирів у населених пунктах.

В актових книгах є кілька документів з історії друкарства на Україні, зв'язані з ім'ям І.Федорова і м.Острогом, які опубліковані в АЮЗР.

З актових книг можна довідатись, де і в якому році були ярмарки, а інколи і які товари там продавали, а також з яких міст прибували на ярмарок купці.

Актові книги дають змогу встановити чи були греблі, поташні, розробки селітри, рудні, млини в тому чи іншому селі, щоправда такі відомості пов'язані більше з руйнуванням їх під час наїздів, але є дані і про оренду, будівництво їх.

Багатий матеріал дають актові книги про пожежі в містах і селах, в яких вони набирали серйозних розмірів, з них можна довідатись про причини перебудування міст і про ті будівлі, які були конкретно в певному році. У цих матеріалах досить повно описується стихійне лихо. Так, м.Кременець у 1585 р. все "с костелом і церквами, с парканом і з броню мескою, щастю передместия от Вишневца із Запотоцем і фольварками от подлесец з доми і зо всіми маетностями їх згорило", а в 1599 р. в м.Костянтинові "згорело домов 209, домов местских, а парканих домов вличили есмо і видели

Їх згорело домов 58, солодовен згорелих видних єсмо 6 і броваров 3 до кгрунру погорело".^{25/}

З актових книг можна довідатись і про те, які збитки завдавали епідемії XVII-XVIII ст. жителям населених пунктів - у 1572 і 1588 рр. в Кременці, в 1623 р. - у Володимирі, в 1566 р. - Луцьку та ін.

Звичайно в одному повідомленні важко оповісти про всі питання, які стосуються історії міст і сіл і які знайшли відображення в такому невичерпному архівному джерелі як актові книги.

Ще в 1929 р. О.М. Андріяшев писав: "Чимало актів надруковано в багатьох скромніших розміром збірках та в окремих працях, проте багач^ю їх далеко не вичерпано й майбутнім дослідникам української старовини лишається ще безліч матеріалу абсолютно свіжого й незайманого".^{26/} Те ж саме ми можемо повторити і зараз.

^{25/}Т р м ж е , ф.25, кя.459, арк.38, зв.кн.8, арк.403 зв.
^{26/}"Центральний архів стародавніх актів у Києві", К., 1929, стор. 70, 71.

ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСКИЕ ЛЕТОПИСИ XIX ст. -
НАЧАЛА XX ст. - ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ДЛЯ
ИЗУЧЕНИЯ МЕСТНОЙ ИСТОРИИ

/По материалам Житомирского областного госу-
дарственного архива/

Е.З.Шехтман

В конце 1893 г. в Житомире было создано Волынское церковно-археологическое общество. Официальное открытие его состоялось 2 января 1894 г.^{1/} Как значилось в уставе общества, оно было основано с целью "приведения в известность и сбережения исторических памятников древней Волыни и ученой их разработки".^{2/}

Общество имело свое древнехранилище и историческую библиотеку, в которых сосредотачивались различные письменные и печатные памятники старины по истории Волыни - исторические, географические, этнографические.

Распорядительный комитет общества уже в начале своей деятельности обратился с воззванием к настоятелям и настоятельницам монастырей, к священникам, сельским учителям - ко всем, кто имел постоянное и непосредственное соприкосновение с народом, с просьбой сообщить об имеющихся у них древних памятниках и пожертвовать эти памятники в епархиальное хранилище, а также сообщить разного рода этнографические сведения.

1/ "Волынский историко-археологический сборник", выпуск I.
Почаев, 1896, стр.4.

2/ Там же, стр.12.

В отчете церковно-археологического общества за 1895 г. отмечалось, что материалом для изысканий служили также церковно-приходские летописи, первая часть которых представляла собой обстоятельное историко-статистическое описание прихода. Но, к сожалению, летописи поступали в древнехранилище не вполне исправно и не все из них были достаточно обстоятельными.

Трудно сейчас сказать, сколько всего было тогда собрано летописей. До нас дошло всего 427 церковно-статистических описаний приходов. Они касаются, в основном, приходов Заславского уезда /89 летописей/, Старо-Константиновского /85/, Острожского /84/, Дубенского /67/, Новоград-Волинского /49/, Ровенского /17/, Кременецкого /15/, Луцкого /12/ и Житомирского /8/. К сожалению, не сохранилось ни одной летописи Владимир-Волинского, Ковельского и Овручского уездов.

Большая часть летописей была составлена в канун основания церковно-археологического общества / 1891-1893 гг. / и в первые годы его деятельности /1894-1897 гг. /. Отдельные летописи относятся к середине XIX ст., а также к 1900-1915 гг.

Далеко не все летописи имеют одинаковую ценность.

Некоторые из них дают только отрывочные, весьма поверхностные отдельные сведения о приходах. Они обычно и написаны на 3-6 листах. Другие представляют собой довольно обширные описания на 100 и более листах и содержат ценные сведения географического, исторического, социального и этнографического характера.

На полноте, достоверности и объективности описаний, в первую очередь, безусловно, сказывались мировоззрение,

эрудиция, грамотность и добросовестность самих авторов летописей – священников приходов. И несмотря на все усилия священников показать прихожан как безропотных, покорных слуг бога, царя и помещика, они не могли скрыть фактов бесчеловечной эксплуатации, фактов классовой борьбы против угнетателей. Поэтому, если с летописей отбросить их реакционные, религиозные толкования, то фактический материал, особенно при сопоставлении его с другими источниками, представляет большой интерес для изучения истории отдельных населенных пунктов и Волыни в целом.

Все летописи хорошо сохранились, большинство из них написаны каллиграфическим почерком, черной тушью, имеют научный аппарат в виде подстрочных примечаний, некоторые содержат и иллюстрации – главным образом с изображением храмов, икон, изб, одежды прихожан, планов церковной земли и т.д.

Единой, строго определенной схемы построения летописи, очевидно, не было. Но большинство летописей в основном включает следующие разделы: I. Приход. II. Приходский храм. III. Притч церковный. IV. Прихожане. V. Церковно-приходские учреждения.

В первом разделе даются преимущественно географические сведения о населенном пункте: точное наименование, какой волости и уезда, благочинного округа и мирового участка, где расположен, на какой долготе и широте, в каком расстоянии от губернского города, уездного, от ближайшей почтовой, почтово-телеграфной и железнодорожной станций; границы села, поверхность, растительный мир, животный, особенности почвы, ее недра, грунтовые дороги, реки и озера, климат, размещение изб и улиц и т.п.

Все эти сведения, бесспорно, представляют и научный, и практический интерес, тем более, что описания, порой, даются не только по состоянию на день составления летописи,

но и в сопоставлении с прошлыми временами. Описания отдельных географических моментов зачастую носят исторический и социальный характер.

Так, к примеру, в первом разделе летописи с.Малой Романовки, Новоград-Вольнского уезда, значит, что некогда село с трех сторон было окружено дремучими лесами, а с юга - топкими болотами, которые в народе назывались "безднами". Именно здесь находили себе приют те "несчастные", которых "панская воля" отдавала в рекруты. "Так, як піде бідний рекрут, - рассказывали старожилы, - скакати по кочках, тільки його і бачили ...". Человеку же, незнакомому с топографией этих топких болот, - читаем далее в летописи, - нечего было и думать о таком отважном путешествии, не рискуя быть заживо погребенным в болотной пучине... Теперь ... нет и помина от дремучих лесов, о которых старожилы говорили, что "и до скончання віку не вирубати лісу". Дремучие леса вырубил "паны", нуждаясь в деньгах для поездки за границу... Болота же повисыхали и ныне плуг да борона свободно гуляют по прежним непроходимым дебрям".^{3/}

В летописи с.Васьковцы, Заславского уезда, сказано, что село расположено на левом берегу реки Горынь, которая, излучаясь в этом месте, омывает село с трех сторон. "Кругом вода, а посередині біда", - говорят про себя васьковчане".^{4/}

О. с. Столпино, Ровенского уезда, сказано, что оно представляло собой "вид разбросанных построек, воздвигнутых без всякой симметрии и без всяких определенных улиц". Отдельные части села носили в народе довольно характерные названия: "Гольшивка", "улиця под провальем", "улиця на грудку" и др.^{5/}

^{3/}Житомирский облгосархив, ф.159, Вольнское церковно-археологическое общество /далее - там же /, д.205, л.1 об.

^{4/}Там же, д.84, л.2.

^{5/}Там же, д.240, л.2 об.

Сведения о наличии полезных ископаемых, о строении почвы, о климатических условиях, о выращивании тех или иных культур и т.п., несомненно, могут и сейчас использоваться в народнохозяйственных целях. Характерно, например, что большинство данных о недрах земли в отдельных населенных пунктах /наличии гранита, лабрадорита, кварцитов, фарфоровых глин, полевого шпата, угля, торфа и др./ подтверждается и другими источниками, в частности такими печатными работами, как "Геолого-геогностический очерк Волинской губернии", Житомир, типолитография И.Н. Санковича, 1867 г.; Труды "Общества исследователей Волинии", изд. 1902-1915 гг. "Военно-статистическое обозрение Волинской губернии", часть I-я, Киев, типография штаба Киевского военного округа, 1887 г.; "Геологічні дослідження на Волині 1928-1929 рр.", Житомир, 1930 г.; многими архивными документами фондов Волинского губсовнархоза, губместхоза, Волинского окрместхоза, окрместпрома и др.

Первый раздел летописи обычно содержит изложение и самой истории села: сведения об основании его, о происхождении наименования, о первых поселенцах, об основных исторических событиях, в том числе о событиях времен татарского нашествия, о борьбе народных масс против социального, национального и иноземного гнета, об антифеодальной борьбе и крестьянских выступлениях после отмены крепостного права, о польских восстаниях 1830-1831 гг. и 1863 гг. и т.д.

Многие толкования наименований населенных пунктов не лишены социального и исторического смысла.

О происхождении наименования г.Заславля имеются в летописи такие объяснения: "... город Заславль назван так в честь своего князя Изяслава, владевшего им и положившего ему основание. Народ объясняет происхождение города Заславля следующим образом: так как почва в г.Заславле очень скуд-

ная, то жить в г.Заславле значит все равно, что быть сосланным куда-либо на жительство".^{6/}

О происхождении наименования Судилокова, Изяславского уезда, в летописи сказано следующее: "В давно прошедшее время всякий помщик имел право жизни и смерти над своими подданными и таким образом был их верховным судьей. Но... и среди вотчинных владельцев могли возникнуть разные споры и тяжбы... Для производства суда должно было назначено определенное место, и таким местом, по всей вероятности, и было местечко Судилоков... Предание гласит, что на том месте стояло три постоянных дома, куда съезжались соседние владельцы для суда и решения своих спорных дел..."^{7/}

Наименования отдельных частей населенных пунктов - урочищ также часто связываются с определенными событиями.

К западу от с. Мяколовици, Новоград-Волынского уезда, на болоте было два острова под названием "Злый дуб" и "Оздених". Автор летописи объясняет эти названия так: Во времена татарского нашествия шайка татар совершила набег на село, но жители его заблаговременно переместились через болото на ближайший остров. Татары заметили недалеко от села громадный дуб и около него дым /жители разожгли костер, чтобы спастись от комаров/. Татары направились туда, устроили страшную резню около дуба /с тех пор он стал называться Злым/, а девушек и молодых женщин забрали в плен. Но несколькими десяткам мужчин удалось спастись, и когда татары с добычей возвращались в село, спасенные, захватив ножи, с криками "Озде ніж" погнались за татарами и всех их перебили. Место, где переняли татар, стало называться "Переймына".^{8/}

6/Т а м ж е , д.79, л.2 об.

7/Т а м ж е , д.71, л.1.

8/Т а м ж е , д.213, лл.1 об., 2.

Однако, в летописях иногда встречаются и весьма сомнительные маловероятные объяснения происхождения наименований населенных пунктов.

Во многих летописях можно найти сведения о том, когда впервые упоминается в тех или иных актах данный населенный пункт. Так, м.Грицев, Заславского уезда, согласно летописям, ведет свое основание с XI в.^{9/}, м.Перемышье, Дубенского уезда, впервые упоминается в акте за 1098 г.^{10/} и т.д.

В ряде летописей находим упоминания о пребывании войск Богдана Хмельницкого, о стремлении украинского народа к воссоединению с великим братским русским народом /летописи с.Ляховцы, г.Шепетовки и др. - дд. 8, 24/.

Нельзя без волнения читать описание страшной расправы над участниками гайдамацкого восстания 1768 г. в м.Кодне, Житомирского уезда. Экзекуцией руководил свирепый польский помещик Стемпковский. "Он выгнал их, рубил им головы, обливал смолой и зажигал несчастных. Так, по его суду, в Кодне клали гайдамаков на колоду над глубокой ямой и рубили им головы и трупы бросали в яму. Когда яма уже наполнялась, остальные осужденные засыпали ее и копали новую для себя. На трех виселицах было повешено около 200 казаков. В юго-западном углу Кодни засыпано 114 обезглавленных. По его же суду в с.Сербы, Новоград-Волынского уезда, казнен и Гонта, предводитель гайдамаков. Палач в течение нескольких дней сдирал с него полосками кожу до пояса и отрубивал то руку, то ногу, наконец облупил ему голову, натер кожу солью и снова на череп натянул."^{11/}

Второй и третий разделы летописей /"Приходской храм" и „Причт церковный"/ обычно занимают основное место в ле-

9/Т а м же , д. 25, л.2.

10/Т а м же , д.405, л.1.

11/Т а м же , д.36, л.5.

тописи. В летописи с.Васьковцы, Заславского уезда, состоящей из 109 листов, 68 листов отведено этим двум разделам; в летописи с.Столпин, Ровенского уезда, - 31 лист из 65-ти и т.д.

Эти разделы также заслуживают внимания исследователей. Подробное описание храмов, их наружного и внутреннего вида, расписей стен, икон, хоругвей, утвари, одежды, несомненно, могут обогатить знания изучающих историю архитектуры, живописи, памятников старины.

В перечне книг церковных библиотек и материалов церковных архивов можно найти названия редчайших книг издания ХVII и первой половины ХVIII вв. и ценных исторических документов.

Из описания церковного причта видно не только кто и когда служил священником, псаломщиком, пономарем, церковным старостой, но и какими угодьями и средствами располагала церковь для содержания причта: сколько было земли, леса, пасек, каким другим недвижимым имуществом располагали, какова была плата за требоисполнения, как духовенство относилось к прихожанам, к помещикам, к иповерцам. Отсюда становится еще более понятным, почему священники так рьяно поддерживали царское самодержавие и помещиков, как они сами бесчеловечно грабили народ, себе создавали рай на земле, а прихожанам сулили за все муки рай небесный.

Указанные данные летописей, как и аналогичного характера документы Волынской духовной консистории, Луцко-Житомирской римско-католической духовной консистории, дают богатый материал для атеистической пропаганды.

Очень важен по своему содержанию раздел "Прихожане". Обычно он имеет следующие подразделы: Народнонаселение. Внешний быт прихожан. Экономический быт прихожан. Социально-юридический быт прихожан. Умственное развитие прихожан. Народная медицина.

В начале этого раздела дается общая характеристика прихожан. Показательно, что во многих летописях подчеркивается:

"... пережив тяжелое время польского владычества и постыдной латино-польской унии, прихожане сохранили все-таки типичные черты своей малорусской, народности как в языке, так и во внешнем быту".^{12/}

Сведения о населении, его национальном составе, по возрасту и полу часто даются не только на день составления летописей, но и за прошлые годы. Приводятся таблицы о числе родившихся, вступивших в брак, умерших за последние 100-150 лет - по десятилетиям. Эти данные убедительно свидетельствуют о невероятно тяжелых условиях жизни трудящихся масс при царизме. Рождаемость едва превышала смертность, а иногда была даже ниже. Холера, оспа, корь, скарлатина так и косили людей, особенно детей.

Вот некоторые данные по с. Васьювцы, Изяславского уезда:

Годы	Родившихся	Умерших	Примечание
1831-1840	269	305	31-холера, 37-понос, 40-корь.
1841-1850	331	340	42-корь, 43-оспа, 48-холера, 49-скарлатина
1881-1890	434	427	81-оспа, 84-корь, 86-скарлатина

Сведения о количестве населения примерно соответствуют официальным статистическим данным, которые, в частности, можно найти в "Списках населенных мест Волынской губернии".^{14/}

^{12/}Т а м же , д.205, л.36 об.

^{13/}Т а м же , д. 84, л.90

^{14/}Т а м же , см."Список..." издания 1899 г.

Описывая внешний быт крестьян, авторы летописей рассказывают, из какого материала строились избы, каков был их наружный и внутренний вид, как располагались отдельные части избы и хозяйственных пристроек, как обставлялась сама изба, чем украшались стены и т.д.

Дается подробное описание одежды—мужской и женской, зимней и летней, будничной и праздничной. Основная одежда производилась самими крестьянами, без обращения к городу, к рынку. Тут и лапти, и соломенные шляпы, рубахи и штаны из домотканного сурового полотна или грубого сукна, тулупы и свитки из овчины и др.

Из описания экономического и социально-юридического быта крестьян можно узнать, каковы были размеры крестьянского землевладения, каким рабочим скотом и инвентарем они владели, какие повинности выполняли, чем характеризовалось положение крестьян до и после реформы 1861 г., как росло и ширилось крестьянское движение против экономического гнета и политического бесправия.

Вот одна из многочисленных картин положения крепостных крестьян: "Крестьяне почти все дни недели проводили на барщине. Домашнее хозяйство кое-как поддерживалось самими хозяйками. И беда была тому, у кого хозяйка умирала. Хозяйство крестьянина тогда распадалось совершенно, так как хозяин, постоянно работавший у "пана", не имел возможности помочь беде. Хата стояла по целым дням нетопленной. Несчастные дети, оставаясь без всякого присмотра, или просили милостыню под окнами или же сидели внутри кухонной печи, греясь там, питаясь одним черствым хлебом и дожидаясь позднего возвращения своего отца. Положение отчаянное. Большинство крестьян не выносили своего тяжкого горя, начинали пьянствовать и совершенно бросали свое родное село,

бросали в чужие руки своих детей и свой участок земли и уходили подальше от беды.

В Малой Романовке всегда находилось 8-10 "пусток" - хат, брошенных своими хозяевами. Беда и нищета царили страшные".^{15/} Аналогичное описание находим в летописи Перемышльского прихода, Дубенского уезда: "Помещик требовал от крепостных ужасных трудов. Мужик не знал, когда у него праздник, а проштрафился - "на конюшню его!". Побои, истязания, пытки даже, ужасная жизнь, лишение права воли, голоса и отсутствия справедливости - вот что окружало тогдашнего крепостного, да и вообще мужика".^{16/}

Описывая таким образом крайнее тяжелое положение крепостных крестьян, священники с особым благоговением говорят об отмене крепостного права, славят "доброе" царя - батюшку, даровавшего крестьянам "свободу".

И все же авторам приходских летописей не удалось совсем скрыть истинную правду. Нет-нет, и в летописях проскальзывают факты, свидетельствующие о том, что крестьяне, ограбленные царем и помещиками, по-новому закабаленные, продолжали владеть самым жалкое существование и после реформы 1861 г.

В пореформенный период к старым грабителям прибавились новые в лице сельской буржуазии - кулаков. Автор летописи прихода с.Подлесцы, Изяславского уезда, например, пишет, что кулаки всегда пользовались всякими несчастьями и бедами, чтобы завладеть их землей или превратить крестьянина в своего работника - батрака.^{17/}

Летописцы не скрывают, что крестьяне были не только экономически закабалены, но не имели и элементарных полити-

15/Т а м ж е , д.205, л.25.

16/Т а м ж е , д.405, л.17 об.

17/Т а м ж е , д. 12, лл.3, об.4.

ческих прав. На селских и волостных сходах все решалось в угоду кулаков-мироедов, к голосу бедняков никто и не прислушивался.

В целом в ряде летописей содержатся факты острой классовой борьбы, описания крестьянских выступлений против помещиков и местных властей, особенно в пореформенный период.

Известно, что крестьяне вовсе не были такими покорными рабами, какими хотели их видеть служители церкви. Они вскоре поняли, в чьих интересах была проведена сама отмена крепостного права, хотя они вначале верили, что "настоящая воля" изложена царем в "золотой грамоте" и она еще наступит.

Священники пишут о распространении среди крестьян "золотых грамот", об отказах крестьян подписывать уставные грамоты, вносить выкупные платежи за землю. Дело доходило до открытых выступлений, которые подавлялись военной силой. "По объявлении крестьянам свободы по распоряжению начальства, - пишет священник с. Булдычева, Новоград-Волинского уезда, - все должны были еще год отрабатывать помещикам барщину. На это заявление начальства крестьяне, находившиеся во владении графа Чапского, возмутились и отказались работать помещику. Смуты среди крестьян принимали серьезную форму, так что для усмирения крестьян вызваны были солдаты. Были созваны со всех сел имений Чапского крестьяне и объявлено им вторично распоряжение начальства... Крестьяне местечка Мирополя, Старого Мирополя и предместья Каменки отказались, за что главари их были подвержены жестокому телесному наказанию." 18/

Крупное крестьянское выступление вспыхнуло в с. Новополе, Житомирского уезда, и так как полицейские власти своими силами не могли подавить крестьянское волнение, то в село была вызвана сотня козаков. 19/

18/Т а м ж е , д. 189, л. 6.

19/Т а м ж е , д. 1, л. 6 об.

Кровавая экзекуция над крестьянами за отказ вносить выкупные платежи описана и в летописи с.Вережаки, Кременецкого уезда, и других.^{20/}

Вместе с материалами Волынской палаты уголовного суда, уездных судов, губернского по крестьянским делам присутствия, губернского прокурора и некоторых других фондов церковно-приходские летописи в этой части раскрывают картину крестьянского движения на Волыни во второй половине XIXв.

Горькая жизнь крестьян, их беспросветная нужда часто находили выражение в многочисленных народных песнях, поговорках, загадках и пр. Фольклорный материал, помещенный в летописях, на много обогащает их значимость и может служить дополнительным источником для изучения прошлого наших населенных пунктов.

Приведем отрывок из одной из таких песен:

Пани били, забивали,	Грошей вони багато мали,
До сорочки обдирали,	По Парижах роз'їжджали,
Що хотіли з хлопів брали,	З золотими підківками
А хто не давав-шкуру драли.	Під кінськими копитами.
Хоть би мужик навик згинув,	Приказали есаули:
Мусить дати десятину.	Гони хлопа швидше кулі,
Мало того - десятину,	Гони хлопа на панщину,
Давай жінку, ще й дитину...	Як не схоче - считай в спину. ^{21/}

Очень интересный этнографический материал - подробные описания обычаев, обрядов, поверьев. Здесь особенно следует выделить обряды, связанные с рождением ребенка, похоронами, сватанием и свадьбой, религиозные обряды и т.д.

20/Т а м же , д.408, л.22.

21/Т а м же , д.24, л.30 об.

Описываются также народные представления о строении вселенной, о разных явлениях природы /гроза, радуга, землетрясение и т.п./.

Из летописей можем узнать еще о жалком состоянии народного образования и здравоохранения в те времена. Состояние школ излагается в последнем разделе летописей.

Там отмечается, что крестьяне не видели проку от образования, так как школа только отрывала детей от полевых работ и работы в домашнем хозяйстве. К тому же еще в школу нужно было ходить за много верст, на что требовалось теплая одежда и обувь, а приобретать их не на что было. Школа обычно начинала работать лишь с ноября месяца и закрывалась в марте, как только начинались весенние полевые работы. Особенно редко можно было встретить в школах девочек, для них грамотность считалась вовсе излишней.

В летописи с.Семаковка, Новоград-Волинского уезда, сказано, что грамотные составляют в приходе не более 4%. "Грамотные люди в приходе не пользуются никаким почти значением, разве только обратится к ним с просьбой прочесть письмо от солдата или какую-нибудь бумагу из волостного правления". Школ в приходе, кроме церковно-приходской, в самом с.Семаковка не было. Только в деревне Королевка обучал детей частным образом заштатный дьячок, получая от родителей за обучение стол и 20 коп. в месяц.^{22/}

В Сербиновском приходе, Житомирского уезда, грамотные мужчины едва составляли 1/10 всего населения, а грамотных женщин вовсе не было.^{23/}

22/Т а м же , д.193, л.11.

23/Т а м же , д.414, л.13, об.

Аналогичного содержания сведения находим в материалах фонда Волынского епархиального училищного совета. Вот, к примеру, какие данные содержатся в отчетах Новоград-Волынского уездного наблюдателя школ о той же Семаковской церковно-приходской школе. Школа была открыта в 1881 г., а передана в духовное ведомство в 1886 г. Всею обучал один только священник. В 1887-1888 учебном году здесь обучалось всего 16 мальчиков и ни одной девочки. Выпуска не было. Обучение проводилось не по утвержденной, а по частной программе. Школьное помещение состояло из двух комнат - одной для класса и второй - для учителя. По поводу помещения сказано - "Школьное помещение вовсе неудобное и требует построения нового, но средств не предвидется".^{24/} Из отчета за 1899/1900 учебный год видно: из 1138 человек жителей Семаковского прихода, в том числе 102 мальчиков и 123 девочек школьного возраста, обучалось всего 36 мальчиков и 2 девочки, причем окончили курс 2 человека. Отношение населения к школьному делу характеризуется как "очень равнодушное".^{25/}

Авторы летописей рассказывают и о жалком состоянии медицины. Болезни, по мнению крестьян, посылались человеку от бога в качестве наказания за грехи. Эпидемические болезни /холера, чума и др./ народ олицетворял в виде живых существ - чаще всего в виде женщины в бешом.

Летописцы приходов с.Новополь, Житомирского уезда, с.Малая Романовка, Новоград-Волынского уезда, с.Подлесцы, Изяславского уезда, и другие не скрывают, что врачебная помощь простому народу была недоступна и люди обращались прежде всего к разным знахарям, знахаркам, бабкам. Если же иногда более состоятельные и рассудительные обращались к врачам, то всегда почти уже тогда, когда болезнь была запу-

24/Т а м же, оп. I, д. 26, л. 110.

25/Т а м же, оп. I, д. 241, лл. 77-79; д. 237^в, л. 204.

цена после лечения знахарей.^{26/}

В летописях подробно излагаются крайне примитивные, порой, дикие методы и способы лечения при разных болезнях, что говорит и о страшной темноте народной. Повальные болезни и высокая смертность являлись неизбежным следствием тех тяжелых социально-экономических условий, в которых трудящиеся массы жили до революции.

Как видим, церковно-приходские летописи освещают довольно обширный круг вопросов, характеризующих историю и состояние того или иного населенного пункта. И хотя они, безусловно, не дают достаточно полных и абсолютно достоверных сведений о каждом селе, местечке, городе, - значение их бесспорно.

26/Т а м ж е , д.1, лл.7 об., 8; д.12, л.17; д.205, лл.78 об-82.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
ОБЛДЕРЖАРХІВУ З ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Б.І.С и д о р

Останнім часом посилювся інтерес до історичної географії, що знайшло свій вияв у виході ряду публікацій. Необхідність вивчення географії минулих епох викликана рядом наукових та практичних проблем, які вимагають історико-географічного дослідження. Справді, науковий аналіз сучасних географічних явищ можливий тільки при знанні їх генезису і комплексу умов, які визначили тенденцію їх розвитку.

Важливість вивчення географічного середовища в історичному аспекті підкреслювали ще В.Н.Татищев, М.В. Ломоносов, А.Гумбольдт, П.П.Семенов-Тяньшанський та видатні представники класичної географії.^{2/}

Історична географія виникла у зв'язку з необхідністю комплексного вивчення минулих епох.

1/В.К.Яцунський, Историческая география, М.,1955; Н.Н.Жирмунський, Принцип историзма в экономической географии /М.М.Алампиев, Я.Г.Фейгин, Методологические вопросы экономической географии, М.,1962/; Н.Н. Колосовський, Научные проблемы географии, -"Вопросы географии", сб.37, М.,1955; А.Гетнер, География, ее история, сущность и методы, М.,1930; Л.Е.Иофа, О значении исторической географии. -"География и хозяйство", сб.11, М.,1961; Большаков, Вспомогательные исторические дисциплины, М.,1922 та ін.

2/В.Н.Татищев, "Лексикон Российский..." ч.П, СПб,1793; Избранные философские произведения, М.,1950; М.В.Ломоносов, Избранные философские произведения, М.,1950; К.Риттер, Об историческом элементе в науке землеведения, М.,1853, Э.Реклю, Человек и земля, СПб, 1905-1908.

У зв'язку з тим, що джерельна база історичної географії та історичних наук є ідентичною, історико-географічні дослідження в минулому проводили в основному історики, які мали відповідні навички та знання методології історичного дослідження та певну суму знань з історії народного господарства. Географи займались тільки сучасними проблемами розвитку і розміщення географічних явищ.

Причиною відриву історичної географії від системи географічних наук була і помилкова концепція неокантіанців, згідно з якою географія визначалась лише як хронологічна наука. Таким чином, історії надавалась монополія на минуле /"дистанційна" теорія/, географії - тільки на простір та сучасність. Проте, науки класифікуються по об'єктах вивчення, а об'єкт повинен вивчатися у всі часи.

Відсутність історизму в географії впливає дещо як на її загальний прогрес, так і на розвиток окремих галузей. Наприклад, вивчення природного середовища та реконструкція ландшафтів минулих епох /предмет історико-фізичної географії/ необхідне для господарської переоцінки територій, прогнозу за аналогією, встановлення зв'язку між природними та географічними явищами та ін. Історико-економіко-географічне дослідження необхідне при виявленні раціональних форм освоєння природного середовища, плануванні оптимального розміщення виробництва, для встановлення зв'язку між соціально-економічними та географічними еволюціями. Тобто сучасна географія повинна використовувати географічний досвід минулих епох.

Для вирішення ряд актуальних проблем, які зв'язані з часом, важливе значення має також і розвиток істори-

ю-політичної географії та дослідження картографічної спадщини. Вивчаючи минулі епохи, історична географія на основі поділу праці серед наук використовує данні історії, економіки, лінгвістики та інших наук.

Основною джерельною базою для історико-географічного дослідження є архівні документи.

Архівні матеріали фондів Чернівецького обласного державного архіву відображають основні етапи історичного, економічного та географічного розвитку Буковини та її культуру, починаючи з ХУІІІ ст.

Буковина ^{3/} - історична назва території, яка охоплює сучасну Чернівецьку область УРСР та Сучавську область Румунської Народної Республіки. Буковина-спокоєвічна слов'янська земля, але перехрещення на цій території політико-економічних інтересів різних держав обумовили надзвичайну складність її історичної долі. В ІХ ст. н.е. створилась могутня східно-слов'янська держава Київська Русь. До її складу входила і Буковина. Після розпаду Київської держави у ХІІ ст. Буковина увійшла до складу Галицько-Волинського князівства, а з середини ХІV ст. - Молдавського князівства, яке з початку ХV ст. стало васалом Османської імперії. З 1774 р. по 1918 р. Буковина була в складі Австрії /з 1867 р. Австро-Угорщини/, в 1918-1940 рр. - буржуазної Румунії.

На основі договору між СРСР та Румунією від 26 червня 1940 р. землі Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії / з переважаючим українським населенням/, які були незаконно захоплені в

^{3/}У літературних джерелах Буковина вперше згадується 30 березня 1392 р., на картах - в 1688 р. ,/ в атласі Сеутера.

1918 р., увійшли до складу Української РСР. 7 серпня 1940 р. була створена Чернівецька область. До її складу увійшла Північна Буковина та частина Хотинського повіту.

Перші згадки про територію Буковини подають стародавні греки та римляни /Евтропіус, Птолемей, Страбон, Геродот; Пліній/ Систематичне історико-географічне вивчення Буковини проводилось з кінця ХУІІІ ст. у зв'язку з військово-стратегічними планами сусідніх держав. Дослідження та історії географії Буковини в наукових та культурно-освітніх цілях проводилось в основному в зв'язку з вивченням Галичини.^{4/} Серед авторів описів, історико-географічних словників та різного характеру довідників слід назвати Д.І.Зубревицького, А.С.Петрушевича, Е.Куропатницького, Ф.Серчинського, І. де Люка, Т.Жебровського, М.Серраса, Й.Ліхтенштерна, К.Румі, Т.Угліха, Гаквета та ін.

Певний інтерес в точки зору історичної географії становлять праці таких авторів: Сплени, Енценберг, В.Балш, Будинський, Мецгер, Мієг, К.Шмедес, Ф.Гербіх, Д.Дан, З.Арбора, І Пашкан, Г.Купчанко, Е.Воробкевич, М.Ксрдуба, Д.Веренка, В.Фішер, Н.Барліба, К.Козак, Л.Когут, Й.Бідерман, Й. Енгель та ін.^{5/}

Етнографічним дослідженням гуцулів займався відомий буковинський поет Ю.Федькович.^{6/} Буковину відвідали у свій

4/Буковина в 1786-1854 рр. як округ входила до складу Галичини.

5/ Z. Arbore, Dictionarul statistic ab Basarabiey, 1904, Dictionarul Geografic ab Basarabiey, 1904; I.C. Engel, Geschichte der Moldau und Walachey, Галле, 1804; E. Fischer, Die Bukowina, Відень, 1899; Буковинська Русь, Чернівці, 1911;

W. Balsch, Beschreibung der Buccowina und deren Verhältnisse, 1780; J. Polek, General Spleny's Beschreibung der Bukowina, Ч., 1893; D. Werenka, Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Österreich, Ч., 1895.

6/ Так, в газеті "Czernowitzer Zeitung", № 51, 1868 р. була вміщена стаття Ю.Федьковича - "Екскурзія з Гуцулів до міста"!

час та описали: Пуц, Ліль, Гедін, Гаквет, Барнаб'є та Аврі-Іл, Портер, Креквіц, де Ланой та інші вчені, дипломати, військові та мандрівники.

Складність історичного та економічного розвитку Буковини відбилась на складі архівних фондів Чернівецького облдержархіву. За видами матеріали архіву, в яких є відомості з історичної географії, можна поділити на такі групи: документальні матеріали, літературні джерела, картографічні матеріали та фотодокументи.

Архівні документальні матеріали становлять найбільшу групу і охоплюють період з XVIII ст. до наших днів.

За хронологічною ознакою документальні матеріали, якщо за основу періодизації взяти конкретні соціально-економічні умови, можна поділити на матеріали феодального, капіталістичного та імперіалістичного періодів, з якими співпадають лексичні границі та періоди перебування Буковини в складі тієї чи іншої держави.

Дані з історичної географії подибуємо також в документах XV-XVIII ст.^{7/} Вони відносяться до періоду, коли Буковина входила до складу Молдавського князівства. Це, в основному, копії і переклади на німецьку та румунську мови окремих грамот молдавських князів про майновий стан, договори куплі - продажу земель, дарчі акти та ін. Ці документи написані старослов'янською^{8/} та старомолдавською мовами /кирилиця та латинізована кирилиця./ Переклади інших документів за період з 1850 по 1833 рр. є в працях буковинських

7/Чернівецький облдержархів, Ф.1023, Колекція стародавніх документів.

8/Церковно-слов'янська літературна мова на Буковині була державною майже до кінця XVIII ст.

істориків /Ф.А.Віккенгаузер, Т.Балан, Й.Ністор, А.Вітенко та ін./^{9/}

Стародавні документи, в яких є відомості, що стосуються Буковини зберігаються в ЦДІА Молдавської РСР, ЦДІА УРСР у Львові, в історичних архівах Румунської Народної республіки та Австрії.

Архівні документальні матеріали, в яких є дані з історичної географії за галузевим принципом, можна розділити у такі комплекси: органи державної влади та управління, фінансово-господарські, клерикальні, юридичні та культурно-побутові установи, капіталістичні об'єднання.

Ці комплекси документальних матеріалів є у таких фондах Чернівецького облдержархіву: Австрійська військова адміністрація /1774-1788/, Окружне управління Буковини /1786-1854/, Крайове управління Буковини /1854-1918/, Крайовий суд Буковини /1781-1918/, Трибунал /1919-1944/, Крайова табуля /1779-1883/, Дирекція обліку та реєстрації нерухомого майна на Буковині /1820-1915/, Чернівецький міський магістрат /1799-1944/, Хотинська міська управа /1819-1866/, Митрополія Буковини /1783-1944/, Крайова шкільна рада /1853-1918/, Акціонерне товариство залізниць Буковини /1862-1940/, Окружне статистичне управління /1919-1941/, Палата торгівлі і промисловості /1850-1940/, Інспекторат копалень Буковини /1922-1940/, у фондах фабрик, заводів, префектур, комун і т.д.

Типовими документами, які містять дані з історичної географії або являються географічними документами є такі: статистичні звіти, переліки, таблиці, урядові та юридич-

^{9/} F. A. Wikkenhauser, *Moldava*, Ч., 1877; Т. Balan, *Documente Bucovinene*, Ч., 1933; А. Witencu, *Vechi Documente Moldovenești*, Ч., 1925.

ні акти, описи, монографії, книги обліку, списки, схеми, діаграми, карти, матеріали про соціально-економічні події тощо.

У фондах документальних матеріалів є справи, які характеризують: політичну географію /наприклад, встановлення юрдонів між Буковиною, Молдавією і Трансільванією,^{10/} підпорядкування та система управління краю,^{11/} політико-адміністративний поділ,^{12/} географічні довідки про межі громад^{13/}, революційні події^{14/}, боротьба проти феодалів, інтервентів та за возз'єднання з українськими землями/, фізичну географію /стан лісового^{15/} та водного^{16/} господарства, про ведення гідротехнічних робіт^{17/}, боротьба з зсувами та ерозією^{18/}, корисні копалини та геологічні дослідження/^{19/}, населення /демографічні звіти^{20/}, міграція населення^{21/}, перепис^{22/}, колонізація^{23/}, класифікація населених пунктів та їх підпорядкування^{24/}, зміна категорій населених пунктів^{25/}, промисловість /розвиток різних галузей виробництва^{26/}, кількість фабрик та заводів і види їх продукції^{27/}, будівництво млинів,

10/Чернівецький облдержархів, ф.І, оп.2, 1786 р. спр.3.;

11/ф.І, спр.І, 1786 р. ;

12/ф.І, оп.І, 1819, спр.3659;

13/ф.3, оп.4, 1855 р., спр.310;

14/ф.І, оп.І, 1848 р., спр.9135;

15/ф.3, оп.2, 1896 р., спр.16745;

16/ф.3, спр.13350, 1885р.;

17/ф.І, оп.І, 1841р., спр.7900;

18/ф.І, оп.2, 1835р., спр.2097; 19/ф.3, оп.2, 1896р., спр.16845;

20/ф.І, оп.І, 1816 р., спр.3145; 21/ф.3, оп.2, 1898р., спр.18639;

22/ф.І, оп.І, 1818 р., спр.3586; 23/ф.39, оп.І, 1857 р., спр.475;

24/ф.І, оп.2, 1837 р., спр.2219; 25/ф.І, оп.І, 1818р., спр.3586;

26/ф.3, оп.І, 1901р., спр.17139; 27/ф.І, оп.2, 1807р., спр.395;

олійниць, різних промислових об'єктів,^{28/} капіталістичні промислові об'єднання^{29/}, сільське господарство /стан та розвиток сільського господарства^{30/}, землеволодіння,^{31/} землекористування^{32/}, категорії землі^{33/}, наявність в населених пунктах землі, худоби, пасовищ, садів, лісів та сільськогосподарського інвентаря^{34/}, плани земель, аграрні відносини^{35/}, торгівлю /середні ринкові ціни^{36/}, наявність митниць^{37/}, міжнародна торгівля^{38/}, торговельні капіталістичні об'єднання^{39/}, меркантильна політика^{40/}, транспорт і зв'язок /будівництво залізниць^{41/}, встановлення судноплавних^{42/} та авіаційних зв'язків, електричний та поштовий зв'язок^{43/}, будівництво міських комунікацій^{44/}, культуру /стан шкільної справи^{45/}, охорони здоров'я^{46/}, наявність шкіл^{47/}, бібліотек, театрів^{48/}, та ін./.

-
- 28/ф.3, оп.2, 1884 р., спр.1275;
 - 29/ф.1, оп.1, 1849 р., спр.9662;
 - 30/ф.1, оп. 1, 1815 р., спр.3079;
 - 31/ф.970, оп.1, 1779-1883 рр.;
 - 32/ф.3, оп.4, 1914 р., спр.5434;
 - 33/ф.110, оп.1, 1940 р., спр.82;
 - 34/ф.3, оп.4, 1890 р., спр.3446;
 - 35/ф.1, оп.1, 1848 р., спр.154;
 - 36/Чернівецький облдержархів, ф.1, оп.1, 1815р., спр.3038;
 - 37/ф.1, оп.1, 1822 р., спр.1429; 38/ф.116, оп.4;
 - 39/ф.1, оп.2, 1850 р., спр.3143;
 - 40/ф.29, оп.1, спр.15; 41/ ф.3, оп.1, 1807р., спр.14183;
 - 42/ф.3, оп.1, 1891 р., спр.15678;
 - 43/ф.3, оп.2, 1900 р., спр.19777;
 - 44/ф.3, оп.2, 1896 р., спр.16770;
 - 45/ф.3, оп.4, спр.1452;
 - 46/ф.1, оп.4, 1811 р., спр.616;
 - 47/ф.1, оп.1, 1818 р., спр.3587;
 - 48/ф.1, оп.2, 1822 р., спр.1021;

Серед справ є монографії, ^{49/} детальні описи населених пунктів.

Узагальнені дані з історичної географії відображені в картографічному матеріалі фондів.

Однією з перших карт, на якій була показана територія Буковини, є військова дистанційна карта, виготовлена для римського імператора Септіміуса Северуса /201-211 рр. н.е./ на двадцяти пергаментних шкурах. На цій карті давньоримська колонія, до складу якої входила і територія Буковини, носить назву " Pokolissum ".

В середні віки Буковина показувалась в основному на картах сусідніх країн, виготовлених італійськими, нюрнберзькими та французькими картографами.

Для капіталістичного періоду характерними є крупномасштабні зйомки військово-стратегічного призначення. Так, у 1774 р. була складена Мієгом "Генеральна карта Буковини" масштабом 1:280 000, яка вважається першою картою цієї території. На основі першої /1763-1787 рр./, другої /з 1806 р./ та третьої /1870-1886 рр./ зйомок були створені різні топографічні, дорожні, оглядові та загально-географічні карти. ^{50/} Спеціальні зйомки проводились або в зв'язку з загальною зйомкою території, або виходячи з господарських та підприємницьких потреб.

Серед спеціальних зйомок значний інтерес станов-

49/Чернівецький облдержархів, ф.70, оп.2, спр.2 та ін.

50/ф.979, оп.1, 1786 р. Ситуаційний план с.Молодія.

ф. 37, оп.1, 1861 р. Промислова та транспортна карта Буковини.

ф.13, оп. 3, 1898 р. Оглядова карта Буковини.

ф.321, оп.3, 1907 р. Карта володінь релігійного фонду Буковини.

ф.307, оп.1., 1924 р. Карта промисловості та корисних копалин Буковини.
та ін.

лять ті карти, які були складені Дирекцією реєстрації нерухомого майна, Лісовою дирекцією, Дирекцією пошти та зв'язку, Субінспекторатом копалень, Відомством рік, Дорожнім інспекторатом, Магістратом та ін.

Найбільш цікавими картами цього періоду, як за складом, так і за змістом, є карти, які були виготовлені К. Шмедесом, В. Ольшевським, Е. Фішером та ін.

Картографічне вивчення Буковини в 1918-1940 рр. можна вважати незадовільним. У цей період в основному використовувались австрійські карти та їх основи.

У літературних джерелах науково-довідкової бібліотеки картографічний матеріал зосереджений в основному в спеціальних працях та довідниках, підручниках, атласах, господарських і туристських довідниках. Серед них заслуговують уваги: комплексний опис Буковини Е. Фішера ^{51/}, топографічний опис Буковини Д. Веренки, ^{52/} щорічник Чернівецької вищої реальної школи ^{53/} та ін.

Картографічні зйомки Буковини проводили картографо-геодезичні установи Австрії, Росії, Румунії. Зйомки виконували: Ф. С. де Бавр ^{54/}, Мієг, Мецгер, Будинський, Піцеллі, Гарсоні, ^{55/} Брульон, Гаквет, Плушк, Кауш, Зульцер, Фішер, Шмедес, Ольшевський, Міхтенштерн та ін.

Матеріали з історичної географії в літературних джерелах науково-довідкової бібліотеки Чернівецького облдержархіву наявні уже з ХУІІІ ст. Це - спеціальні праці з істо-

^{51/} E. Fischer, Die Bukowina, Відень, 1899.

^{52/} D. Werenka, Topographie der Bukowina zur Zeit Erwerbung durch Österreich, 1895.

^{53/} Jahres-Bericht der gr.-or. Ober-Realschule in Czernowitz.

^{54/} Карта Молдавії, СПб., 1770 р.

^{55/} План м. Чернівців, 1784 р. / Перші плани м. Чернівців, які були виконані Гарсоні та Піцеллі, а також перша карта Буковини Мієга-оригінали - знаходяться в держархіві Австрії/.

рії, географії, економіки, краєзнавства, топографії; туристські довідники та путівники, офіційні вісники, збірки законів, періодичні видання, шематизм, лексикони та сучасні публікації.

Найбільшою за обсягом і значною за змістом є група літературних джерел з історії Буковини.

Історіографія Буковини представлена австрійськими /Ф.Віккенгаузер, Р.Кайндль, Г.Бідерман, Д.Веренка, І.Ціглауер, Й.Полек, Й.Форманек, Бах/, румунськими /Т.Балан, І.Ністор, К.Мораріу, Л.Мораріу, А.Пумнул, Н.Йорга, Н.Громда, І.Бумбаку, Е.Паунел, І.Корфус, А.Арбор, Д.Ончул, Джереску, Богдан, Когальнічану/, російськими /К.Баладженко, О.Марков, В.Мордвінов, А.Євгунов, Н.Попов/, українськими /І.Лучицький, М.Жученко, Г.Жученко, М.Грушевський, І.Шараневич, М.Кордуба, М.Гарас, Л.Когут, О.Попович, Доманицький/, та ін.буржуазними істориками.

Кожна з цих груп істориків мала свої концепції історії Буковини, які відповідали інтересам певних держав та класів, були виразниками ідей своїх епох.

Ілюстративним матеріалом до історичної географії Буковини можуть бути фотодокументи, що зберігаються в архіві. Вони представлені знімками природи, населених пунктів, типів населення, промислових та сільськогосподарських об'єктів, виробничих процесів та різних подій, починаючи з середини ХІХ ст. Серед знімків етнографічного характеру є зроблені одним з перших фотографів-аматорів Буковини, відомим буковинським письменником Іваном Бажанським. Цікавими є знімки відкриття першого на Буковині залізничного руху /1866/, першого трамвая в м.Чернівцях /1897 р./, подій під час Великої Жовтневої соціалістичної революції тощо.

Крім негативів, позитивів та репродукцій з літературних джерел та періодики є також фотокопії документальних матеріалів, які знаходять широке використання в телевізійних передачах, фотовиставках та пресі під рубрикою "Минуле і сучасне".

Матеріали з історичної географії, які зберігаються в Чернівецькому облдержархіві виходять за рамки лише Буковини і становлять певний інтерес для істориків та географів суміжних з Буковиною країн та областей.

В зв'язку з тим, що Буковина входила до складу різних країн, політико-економічні інтереси яких схрещувалися на її території, що на даній території перебували колоністи, клерикальні субординації, що Буковину відвідували іноземні вчені, дипломати, мандрівники є реальні підстави думати, що матеріали, в яких є дані з історичної географії, зберігаються в архівах та бібліотеках Румунської Народної республіки, Польської Народної республіки, Угорської Народної республіки, Австрії, Туреччини та ін.

Об'єктом дослідження для виявлення даних з історичної географії Буковини можуть бути римські, грецькі, слов'янські, угорські, молдавські, турецькі та інші хроніки.

Особливістю роботи по дослідженню матеріалів Чернівецького облдержархіву є те, що документальна база в мовному відношенні різноманітна /старомолдавська, старослов'янська, німецька, румунська/ з відповідними графічними особливостями.

Недоліком є слабе розроблення архівних фондів облдержархіву, незначне введення архівних документів у науковий обіг, відсутність рецензій на найбільш капітальні літературні джерела та критики їх з марксистсько-ленінських позицій.

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ РАБОЧЕГО КЛАССА
ДОНБАССА в 60-90 годах XIX ст.

В.В.К р у т и к о в

Изучение положения и борьбы рабочих Донбасса, составивших в конце прошлого века один из крупнейших отрядов российского пролетариата, представляет не только чисто научный интерес, но и является важным средством воспитания национальной гордости советских людей и животворного советского патриотизма.

В связи с растущим интересом исследователей к изучению положения и борьбы рабочего класса Донбасса в 60-90 годах XIX ст. представляется целесообразным дать краткий обзор источников по данному вопросу.

Положение и борьба рабочего класса Донбасса отражена в следующих материалах:

1. Отчетах окружных и старших фабричных инспекторов Харьковского фабричного округа, в который входили Екатеринославская и Харьковская губернии /т.е. большая часть Донбасса/, сборниках статистических сведений по Екатеринославской и Харьковской губерниям, а также области Войска Донского, трудах съездов горнопромышленников Юга России и памятных книжках Екатеринославской, Харьковской губерний и области Войска Донского за соответствующие годы.

2. Правительственных актах о фабрично-заводском законодательстве.

3. Сборниках документов о рабочем движении в России. Сюда же можно отнести материалы по истории отдельных предприятий Донбасса.

4. Периодической печати.

5. Социал-демократических изданиях - доклады комитетов, газеты и листовки.

6. Воспоминаемых участников рабочего и социал-демократического движения в Донбассе.

7. Архивных документах.

В первой группе документальных источников важное место занимает отчет окружного фабричного инспектора Харьковского фабричного округа за 1885 г., который содержит много интересных данных, характеризующих положение отдельных групп рабочих на промышленных предприятиях Донбасса, в частности, ценный материал о продолжительности рабочего дня по отдельным отраслям промышленности, об уровне заработной платы и сроках ее выдачи, а также о размерах штрафов, поводах и мерах их взыскания. В этом же отчете помещен важный материал о медицинском обслуживании рабочих, об их общих профессиональных заболеваниях, о санитарных условиях на отдельных предприятиях Донбасса, а также дается характеристика жилых помещений, условий быта и питания рабочих.

Особенную ценность для изучения положения шахтеров Донбасса имеют сборники статистических сведений по ряду уездов /Ростовскому, Бахмутскому, Славяносербскому/ Екатеринославской губернии, изданные в 1886 г. статистическим отделением Екатеринославской губернской земской управы.^{1/} В сборниках содержатся подробные сведения о количестве рабочих на шахтах, об условиях труда и найма горняков, продолжительности рабочего дня в угольной промышленности, размерах заработной платы почти всех профессий горнорабочих, а также дается характеристика жилищно-бытовых условий шахтеров, показан характер профессиональных заболеваний и состояние медицинского обслуживания. Помимо подробных сведений

^{1/}Сборники статистических сведений по Екатеринославской губернии. Выпуск I. Ростовский уезд. Выпуск II. Бахмутский уезд. Выпуск III. Славяносербский уезд, Екатеринослав. 1886г.

о положении рабочих каменноугольной промышленности, в сборнике о Бахмутском уезде имеются сведения о заработной плате рабочих и служащих железнодорожного транспорта.

Значительный интерес представляет отчет старшего фабричного инспектора Екатеринославской губернии С. Аксенова за 1899 г., опубликованный в виде статьи под названием "Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в 1899-1900 гг." ^{2/} Здесь много говорится о положении шахтеров Донбасса и, что особенно важно, впервые в источниках подобного рода, дается подробная характеристика положения рабочих новой отрасли промышленности - металлургической.

Необходимо назвать ряд других источников, также содержащих сведения о положении рабочих Донбасса в 60-90 годах XIX века.

О промышленном травматизме и заработной плате имеются сведения в "Сборниках статистических сведений по горной части". /издания Горного ученого комитета/.
О несчастных случаях на металлургических заводах, рудниках и шахтах - в ежегодных "Сборниках статистических сведений о горнозаводской промышленности России..."

Имеется и специальное издание, в котором содержатся обобщенные данные о травматизме на предприятиях тяжелой промышленности Донбасса - "Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности Южной России за 1893-1907 гг.", вышедшие из печати в 1909 г. в г. Харькове.

Много интересных фактов о положении рабочих горной и горнозаводской промышленности Донбасса содержится в "Трудах съездов горнопромышленников Юга России".

^{2/}Екатеринославская губерния. Выпуск 3-й. Памятная книжка и адрес-календарь на 1903 г.

В ежегодных "Памятных книжках" Екатеринославской, Харьковской губерний и Области Войска Донского имеется определенное количество материалов о заработной плате, жилищно-бытовых условиях, женском и детском труде, медицинском обслуживании рабочих промышленных предприятий Донбасса.

Необходимо подчеркнуть, что всеми вышеперечисленными материалами следует пользоваться с большой осторожностью. "Правительственная статистика ведется так плохо и так пристрастно, что доверять ей нельзя", - писал В.И. Ленин.^{3/}

Особенно критически следует использовать статистические сведения о несчастных случаях на промышленных предприятиях, так как капиталисты всячески стремились приуменьшить количество последних, и в отчеты попадали лишь факты, скрыть которые не представлялось возможным.

Одним из источников для изучения положения рабочих Донбасса в 60-90 годах прошлого столетия является фабрично-трудоустройство - "результат постоянного давления со стороны рабочих".^{4/} на самодержавие.

Особый интерес представляет материалы различных комиссий по подготовке проектов законов по рабочему вопросу: в них изложены экономические и политические причины, которые заставляли самодержавие идти на определенные уступки.

Большую научную ценность для изучения данного вопроса имеют документальные сборники по истории рабочего движения в России, прежде всего фундаментальное издание документов "Рабочее движение в России XIX века", которое охватывает значительный период /1800-1899 г.г./. По исследуе-

3/В.И. Ленин, Соч., том 18, стр. 542.

4/К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., т. 16, стр. 152.

тому вопросу больше всего документов находится в III и IV томах /1882-1899/. Кроме того в первых частях II-IV томов документов помещены вступительные статьи редакторов /А.М. Панкратовой и Л.М.Иванова/, в которых раскрывается значение изучения проблемы истории пролетариата России второй половины XIX века и дается характеристика рабочего движения в стране в этот период. Основным недостатком этого издания является отсутствие документов местных архивов.

Определенное значение для изучения положения и борьбы рабочих Донбасса во второй половине XIX ст. имеет периодическая печать того времени.

Много материалов об условиях труда, размере заработной платы, медицинском обслуживании, жилищно-бытовых условиях рабочих Донбасса было помещено в профессионально-технических журналах: "Горный листок", "Южнорусский горный листок", "Известия горных инженеров", "Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены". Среди газет в первую очередь следует назвать "Горнозаводской листок", орган Совета съездов горнопромышленников Юга России, почти в каждом номере которого содержатся материалы о положении пролетариата Донбасса, в основном, рабочих каменноугольной промышленности. Некоторые материалы, освещающие положение рабочих на отдельных предприятиях/изредка какой-либо отрасли промышленности в пределах губернии/ можно найти в Екатеринославских и Харьковских "Губернских ведомостях", а также в "Приазовском крае" и других газет, выходивших на территории Донбасса.

Использование периодической печати, как буржуазно-либерального, так и реакционно-шовинистического направления требует сугубо критического отношения.

Ценным источником для освещения вопроса о возникновении и деятельности первых социал-демократических групп и кружков в Донбассе, развернувших работу по политическому

воспитанию пролетариата, является отчет Екатеринославского Комитета РСДРП.^{5/} Этот отчет был использован русскими социал-демократами при подготовке доклада о рабочем движении в России Международному социалистическому конгрессу в Париже в 1900 г. В отчете дается краткая характеристика деятельности социал-демократов на Екатеринославщине, в значительной степени в Донбассе, показана их кропотливая работа по организации групп и кружков среди рабочих заводов, шахт и рудников. Значительное место отведено конкретным выступлениям рабочих губернии против капиталистического гнета, а также участию социал-демократов в подготовке и проведении забастовок и стачек. В приложении к отчету дается краткая хроника рабочего движения в губернии.

Определенный интерес представляет также "Доклад социал-демократического союза горнозаводских рабочих Юга России II съезду РСДРП", в котором освещается деятельность этой организации в начале XX века. Здесь имеется краткий обзор работы социал-демократических кружков и групп в Донбассе, а также приводятся отдельные факты о стачечной борьбе рабочих в конце прошлого столетия. Необходимо отметить, что, по нашему мнению, авторы доклада несколько преувеличивают степень размаха движения в конце XIX века, в силу чего ряд цифр и конкретных фактов, в частности о Юзовских событиях 1892 г.^{не} подтверждается другими источниками и представляется малодостоверным.

Большое значение для изучения стачечной борьбы пролетариата и деятельности первых социал-демократических организаций имеют листовки, которые распространялись среди рабочих и наряду с требованиями экономического характера содержали призывы к политической борьбе рабочих против самодержавия и буржуазии. В Донбассе было распространено значи-

^{5/}Рабочее движение в Екатеринославле. Женева, 1900.

тельное количество листовок, выпущенных Екатеринославским "Союзом борьбы за освобождение рабочего класса". Некоторые из них приведены в сборнике документов "Листовки социал-демократических организаций Украины в 1895-1904 гг."

Для освещения вопроса о положении и борьбе пролетариата Донбасса в 60-90 годах прошлого столетия следует использовать и такой источник, как воспоминания активных участников рабочего и социал-демократического движения.

Используя их, следует не упускать из виду следующее: воспоминания писались много лет спустя /иногда через 30-40 лет/, отсутствие достаточной подготовки у их авторов, частое отсутствие документального подтверждения событий, отображенных в мемуарах. Это снижает ценность воспоминаний и обуславливает критическое отношение к ним.

Из числа мемуаров, в которых имеются сведения о рабочем движении в Донбассе и первых шагах социал-демократии, можно назвать "Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина", изд. в 1951 г., статью А.Винокурова "Воспоминания о партийной работе в Екатеринославле" /журн. "Пролетарская революция", 1921, № 1/, "Историю Екатеринославской социал-демократической организации 1889-1903 гг.", изданную в Екатеринославле в 1923 г., а также воспоминания одного из корифеев русского рабочего движения П.А.Моисеенко ^{6/}, с 1898 г. работавшего на предприятиях Донбасса и проводившего там революционную работу, Несмотря на ряд фактических неточностей, много ценного материала содержится в мемуарах пионеров социал-демократического движения в Донбассе Т.Харченко ^{7/} и М.Зеликман ^{8/}.

6/П.А.Моисеенко, Воспоминания. 1873-1923. М.1924г.

7/Т.Харченко, "Социал-демократический союз горнозаводских рабочих. -Журн."Летопись революции", 1925, № 3.

8/М.Зеликман, Екатеринославский союз борьбы за освобождение рабочего класса 1895-1898.-Журн."Летопись революции", 1924, № 1.

Хотя печатные источники представляют большую ценность для освещения положения и борьбы донецкого пролетариата в конце XIX века, все же полностью осветить различные стороны этой проблемы нельзя, пользуясь лишь ими, поэтому особое значение приобретают архивные материалы. Анализ документов дает возможность по-новому подойти к оценке ряда вопросов, связанных с историей рабочего движения в Донбассе во второй половине прошлого столетия, свидетельствует о неуклонном усилении классовой борьбы пролетариата против социального гнета, за уничтожение самодержавия и капитализма.

Важное значение для изучения исследуемого вопроса имеют документы Центрального государственного архива Октябрьской революции высших органов государственной власти и органов государственного управления СССР / г. Москва /. Здесь в фондах Департамента полиции содержатся донесения Екатеринбургских губернаторов министрам внутренних дел, переписка губернаторов с начальниками Екатеринбургского губернского канцелярского управления, донесения последних в Департамент полиции о стачечном движении рабочих Донбасса, политические обзоры губернии за различные годы, донесения об исполнении надзора за отдельными лицами, привлекавшимися по политическим делам, в том числе о высылке под гласный надзор полиции за принадлежность к Петербургскому, Московскому, Екатеринбургскому и другим "Союзам борьбы за освобождение рабочего класса", за участие в стачках рабочих заводов Никополь - Мариупольского общества и "Русский провиданс". Эти документы дают возможность проследить всю историю рабочего движения в Донбассе с момента возникновения первых волнений юзовских металлургов в 1874-1875 гг. до начала XX века.

Донесения губернатора министру внутренних дел, начальника Екатеринославского губернского жандармского управления в Департамент полиции, несмотря на все желание последних преуменьшить размах рабочего движения в Донбассе, неопровержимо показывают, что в конце 90-х годов оно становилось постоянным явлением в жизни этого крупнейшего промышленного района страны. Эти же документы отражают и качественные изменения в характере движения, непрерывное увеличение роли социал-демократии в рабочем движении. Если в политических обзорах, донесениях губернатора начала 90-х годов ничего или почти ничего не говорится о деятельности социал-демократов, то эти же документы за 1900-1901 гг. содержат множество сообщений о деятельности социал-демократических групп и кружков о распространении листовок и прокламаций. В этом отношении особенно показательны документы о мариупольской стачке 1899 г. первом выступлении донецкого пролетариата, подготовленном и прошедшем под руководством мариупольских социал-демократов.

В Центральном государственном историческом архиве УССР в Киеве в фонде Екатеринославского губернского жандармского управления содержится значительное количество документов о рабочем движении в Донбассе во второй половине прошлого века. Среди них - донесения начальника управления в Департамент полиции, донесения помощников начальника управления в Бахмутском и Славяносербском уездах начальнику ЕГЖУ, переписка с Департаментом полиции об учреждении надзора за высылаемыми в Екатеринославскую губернию из крупных промышленных центров революционерами-интеллигентами и рабочими. Во многих документах говорится об активизации рабочего движения в Донбассе в конце XIX века, о деятельности первых донецких социал-демократов, о распространении на предприятиях листовок и воззваний. Здесь же имеются списки рабочих, отданных под суд за участие в забастовочной борьбе, в част-

ности, участников мариупольской стачки 1899 г.

В Днепропетровском областном государственном архиве в фонде "Канцелярия екатеринославского губернатора" имеется ряд дел, содержащих ценные документы о революционной борьбе рабочих горной и горнозаводской промышленности Донбасса против эксплуатации и угнетения. В основном, это донесения екатеринославского губернатора министру внутренних дел, переписка с Департаментом полиции, Екатеринославским губернским канцелярским управлением о волнениях и забастовках рабочих. Ряд документов свидетельствует о том, что к концу века в связи с ростом рабочего движения царские власти все чаще и чаще прибегали к вооруженной силе для подавления забастовок. Это — переписка губернатора с командующим Одесским военным округом и командирами частей, расположенных в Екатеринославской губернии, об отправке войск на предприятия, охваченные забастовками. Здесь же встречаются документы, рассказывающие об участии войск в подавлении выступлений рабочих.

В многочисленных рапортах и донесениях земских начальников, уездных исправников и становых приставов имеются подробные описания причин и хода забастовок рабочих. Эта группа документов ценна еще и тем, что в ней нередко содержится краткая характеристика положения рабочих бастующих предприятий.

Определенный интерес представляет переписка губернатора с владельцами предприятий, охваченных забастовками, которая свидетельствует о том, что в конфликтах между трудом и капиталом, царские власти целиком стояли на страже интересов в российской и иностранной буржуазии.

Ряд важных документов о положении горняков и металлургов Донбасса хранится в фондах Юго-Восточного горного управления, Управления горной и соляной частями Области Войска

Донского, Таганрогского металлургического общества Государственного архива Ростовской области. Ценность этих материалов заключается в обильном фактаже, позволяющем осветить все стороны вопроса о положении донецкого пролетариата во второй половине прошлого века.

Значительный интерес, в частности, представляют материалы "Комиссии по исследованию положения горнорабочих на Юге России и выяснению причин, мешающих росту промышленности на Юге России", созданной в 1900 г. Сведения, отраженные в докладах и дневниках этой комиссии, всесторонне освещают условия труда и быта горнорабочих в конце XIX ст. Имеющиеся в фонде статистические материалы говорят как о значительном увеличении числа рабочих в горной / и отчасти горнозаводской/ промышленности Донбасса, так и о широком применении женского и детского труда, в частности, труда подростков.

В материалах комиссии содержалось много доказательств того, что скудное законодательство по охране и оплате труда рабочих очень часто нарушалось предпринимателями.

Многие документы свидетельствуют о крайне тяжелом положении рабочих, утративших трудоспособность вследствие несчастного случая или долговременной работы на рудниках. Это, прежде всего, дела о выдаче пенсий и пособий, в которых имеются данные о заработке рабочего вплоть до заявления о пенсии, его имущественном и семейном положении.

Вопрос о несчастных случаях и страховании рабочих отражен в "Правилах по страхованию", статистических сведениях, отчетных ведомостях и рапортах окружных инженеров, а также в материалах I- с"езда рудничных и заводских врачей в Таганроге в 1901 г.

Важные сведения о медицинском обслуживании рабочих содержат ведомости о расходах на содержание больниц, о заболеваниях и смертности среди рабочих по рудникам, инструкции санитарным врачам, статистические сведения о числе больных и получивших увечья рабочих по предприятиям, о деятельности больничных касс и т.д.

Из материалов Донецкого областного государственного архива следует упомянуть фонд Франко-Русского общества Берестовских каменноугольных копей и коллекцию документов /в оригиналах и копиях/. В первом - содержатся статистические сведения и материалы о составе рабочих. Коллекция содержит ряд документов, освещающих отношение донецких промышленников к рабочему вопросу, к требованиям пролетариата. Это, в частности: переписка с органами власти по вопросу присылки войск для подавления забастовок, материалы совещаний промышленников с представителями власти по рабочему вопросу и т.д. Многие из этих документов были скопированы с материалов, хранившихся в других архивах и погибших во время Великой Отечественной войны. Кроме того, в этом фонде имеются воспоминания рабочих, содержащих сведения как о положении рабочих Донбасса в конце прошлого века, так и о революционной борьбе.

Попутно можно отметить, что в фондах Донецкого облпартархива имеется ряд воспоминаний старых большевиков, принимавших участие в революционной борьбе донецкого пролетариата в конце XIX - начале XX века. Здесь, прежде всего, следует назвать воспоминания члена РСДРП с 1897 г. А.Я. Гусинского, организатора первого в Мариуполе и одного из первых в Донбассе социал-демократического кружка, чьи зарисовки мариупольской действительности конца 90-х годов XIX ст. содержат много ценных деталей как о положении металлургов, так и о деятельности первых донецких социал-демократов.

Разумеется, все документы, исходящие от представителей эксплуататорских классов, требуют критического подхода со стороны исследователей ввиду их ярко выраженной классовой направленности.

С другой стороны, большинство воспоминаний старых рабочих написаны через много лет, когда отдельные детали стерлись в памяти, а другие получили иное освещение, что вынуждает использовать эти воспоминания с большой осторожностью.

Таким образом, документы убедительно свидетельствуют о росте рабочего движения в Донбассе в рассматриваемый период времени: если в 70-80 годах XIX века в выступлениях рабочих преобладали стихийные формы волнения, бунты и т.д., то со второй половины 80-х годов начинается новый период в истории рабочего движения—период начала массовых экономических забастовок. С середины 90-х годов XIX ст. начинается соединение социализма с массовым рабочим движением. Руководимый марксистами пролетариат становится мощной политической силой, наиболее активным участником освободительной борьбы.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ САМОВРЯДУВАННЯ МІСТ
УКРАЇНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Я.Д.І с а е в и ч

Серед документальних матеріалів до соціально-економічної та культурної історії України в XVI - XVIII ст. важливе місце займають акти, які пов'язані з діяльністю міських самоврядних органів і відклалися в архівах міст. Оцінюючи їх значення, слід мати на увазі, що так зване самоврядування було знаряддям в руках експлуататорської верхівки міського населення, служило її інтересам. До того ж, як правило, "міські уряди" були підпорядковані феодалам /в Речі Посполитій - старостам або власникам маєтків, в Гетьманщині - юзацькій старшині/ ^{1/}. Проте в окремих випадках трудове населення міст використовувало інститути і норми міського права для боротьби проти засилля феодалів, за поліпшення економічного й політичного становища міст. На сторінках міських актових книг відбилась багатогранне життя міст і пов'язаних з ними сіл, тут знаходимо матеріали про економічне життя /соціальну боротьбу/, побут, матеріальну й духовну культуру населення міст України. Все це обумовлює необхідність джерелознавчого дослідження фондів окремих міських урядів /магістратів, "ратуш"/ ^{2/}

^{1/}О.С.Компан, Міста України в другій половині XVII ст., К., 1963; В.А.Дядиченко, Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст., К., 1959; А.Й.Пашук, Організація судів на Україні в другій половині XVII ст., Х., 1961; Я.Д.Ісаявич, Адміністративно-правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму. В кн.: З історії Української РСР, 6-7, К., 1962.

^{2/}Міський уряд - це загальна й найбільш вживана тогочасна назва управи міста. Слово магістрат означало те ж саме, але на Лівобережжі, як правило, магістратами називали лише уряди "упривілейованих" міст. Уряди інших міст у літературі інколи називають "ратушами", але в джерелах XVII - першої половини XVIII ст. під ратушею частіше розуміють будинок засідань управи, а не саму управу.

до яких влились матеріали колишніх архівів міст України.^{3/}

Найціннішою частиною кожного міського архіву вважалася збірка привілеїв та інших грамот, що визначали права міста. Крім грамот на магдебурзьке право та інших королівських, царських та гетьманських актів, сюди часто входили документи про межі міста, виписки з судових ухвал про майновий стан міської громади та порядок її оподаткування тощо. В архіві м. Дрогобича разом з королівськими привілеями зберігався витяг з люстрації міста 1663 р., копія угоди магістрату з громадами передмість, виданий магістратом шевському цехові дозвіл на відкриття 6 нових яток.^{4/} В архіві м. Самбора ще в ХХ ст. було 65 оригінальних дипломів /53 на пергамені, 12 на папері/ та 2 копії, причому ці документи охоплювали період з 1406 до 1795 р.^{5/} Привілеї, як правило, тримали під замком у скрині, або спеціальній шафі. Як пергаменні, так і паперові документи зберігалися в складеному вигляді, а для зручності користування "на спинці" / *in dorso* / міські писарі робили помітки про зміст актів, вказували їх нумерацію згідно з інвентарними описами. Тогочасні описи міських архівів звичайно охоплювали тільки колекцію привілеїв та деяких найважливіших документів. Інші вхідні документи, як правило, зберігались в пащцикулах, але описів на них не складали. Інколи вхідні акти розподіляли за змістом або походженням. Так, в Стародубі окремо зберігались "укази" з полкової канцелярії, з генерального суду, малоросійської колегії та інших установ.^{6/}

3/У цьому огляді не висвітлюються матеріали міського самоврядування Закарпаття, які мають свою специфіку. Що ж до міст Буковини, то їх акти за вказаний період майже не збереглися.

4/Акти 1392-1801 рр., що зберігалися в Дрогобицькому міському архіві, опубліковані окремим виданням /видавець -Ф. Гонткевич/

5/ А. Dóttlerówna, *Materiały do historii miasta Sambora*, Львів, 1936, стор. УІІІ.

6/Філіал ЦДА УРСР в Харкові, ф.206, оп.І, спр.4-7, 103-106, 110-113.

Окремі вхідні документи переписувались до міських актових книг, крім того, в більших містах біли спеціальні книги - копіарії для вписування привілеїв та інших важливих документів. У м.Самборі така книга була заведена в 1562 р. і пізніше продовжувалася. Вона мала назву "Privilegia Civita Samboriensis" /Привілеї міста Самбора /, але, крім копій привілеїв та інших документів, містила також щорічні описи міського та цехових арсеналів.^{7/} У Львові копіарії становлять окрему групу в міському архіві; серед них виділяється оформленням "золота книга" привілеїв міста.

Якщо самі міщани найбільш цінили "привілеї" міста, то для істориків найважливішу групу документів міського самоврядування становлять актові книги, до яких вносились записи про процеси в міському суді, записувались уклади з адміністративних питань. У малих містечках нерідко всі справи вносились до однієї міської книги. Такий характер має, наприклад, книга Баринпільського міського уряду за 1612-1619 рр.^{8/} Дуже часто, однак, навіть у малих містах "визначені справи" / акти відчуження нерухомого майна / записувались до окремих книг. Так, у приватному містечку Усті Горжаному /Галицький повіт / велись окремо книги "для запису купівлі й продажу ґрунтів, городів, сіножатей та будинків" /"радецькі книги" / і "книга головних справ та декретів"^{9/}

Найбільш диференційовані за змістом і формою актові книги Львова, який мав найбагатший на Україні архів і повністю зберіг майже всі актові книги, починаючи з XV ст.

7/Філіал Львівського облдержархіву в м.Самборі, ф.129/музей "Бойківщина", оп.1, спр.1. Опис книги див. А. Dörflingerowa, назв. праця, стор.Х.

8/Містечко Борисполе... Акты мейскаго уряда 1612-1639 гг. с предисловием А.В.Стороженка. Издание журнала "Киевская старина", К., 1892.

9/ J. Mitkowski, Uście Zielone-miasteczko prywatne. "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego", Historia, N2, 1956.

З Львова маємо і єдину на Україні міську книгу з ХІУ ст. /1382-1389/^{10/}. У цю книгу вносились записи про діяльність як лави, так і ради, але вже з початку ХУ ст. у Львові велись окремі книги ради /радецькі/ і лави /лавничі/. Книги ради / *consularia* / - найбагатші за своїм змістом. Тут вмішувались ухвали ради як законодавчого та адміністративного органу в місті, акти про діяльність цехів, сюди вносились різні майнові угоди окремих міщан, а також матеріали про судову діяльність ради. Лавничі книги / *scabina - lia* / містять матеріали про діяльність лавницького суду, який вирішував під керівництвом в'їта цивільні та кримінальні справи. Найстарша збережена книга лави міста Львова /за 1441 - 1448 рр./ була опублікована в 1921 р. О.Чоловським та Ф.Яворським.^{11/} Оскільки дрібні справи могли вирішуватись в'їтом без участі лавників, у Львові відклались окремі в'їтовські книги. В окремі книги виділялись також книги записів резигнацій /відчуження майна/, книги заповітів / *testamenta* /, книги запису виборів до міських установ і присяг тих, хто приймав міське право, протоколи оглядів границь міста і книги ревізій міських укріплень, акти нарад "станів і націй міста" та колегії сорока мужів та ін. Усі найважливіші актові книги маємо в двох варіантах: протоко-

10/Опублікована Олександром Чоловським в кн.: *Rożniki dziejowe Lwowa*, I, Львів, 1892.

Історія Львівського міського архіву висвітлена в ряді праць К.Бадельного, який дав також каталог основної частини архівних книг і фасцикулів. Про впорядкування магістратського архіву українським істориком Д.І.Зубрицьким див.: Я.Д.І с а е в и ч, Д.І.Зубрицький та його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін. - "Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР", 1963, № I.

11/Опубліковано також /Ф.Смолкою та З.Тимінською/ найстарші лавницькі книги Перемишля - за 1402-1445 і за 1445-1452 рр. Ці книги містять багатий матеріал про релікти руського права в Перемишлі і про діяльність українських ремісників, солеторговців, сільників.

ли /чернетки/ і індукти *Acta actiata* /, тобто чистописи. Велись також різні допоміжні реєстри.

Численні книги ради й лави становлять найважливішу для нас групу актів, які можна назвати судово-адміністративними. Другу важливу групу утворюють рахункові /"лонгерські"/ акти й книги. Серед них - книги запису прибутків та видатків з двох головних магістратських кас /міської та "королівської"/ ^{12/}, а також різних допоміжних кас : водогінної, штукової /призначеної для збору мита/ та ін. Найдавніші рахункові книги / за 1401-1414 і за 1414-1426 рр./ опубліковані.

Архіви інших міст були менш обширними, але й тут можна виділити ті ж основні частини: збірку привілеїв міста, адміністративно-судові книги /книги ради і "лавницькі" або "війтівсько-лавницькі книги"/, нарешті рахункові книги й окремі акти, пов'язані з веденням міського господарства, оподаткуванням населення тощо. Адміністративно-судові книги /особливо книги справ вічистих/ пильно оберігались, а тому збереглись у незрівняно більшій кількості ^{13/}, ніж рахункові книги, яким надавали лише тимчасову вартість.

При користуванні актами ради й лави слід мати на увазі, що поділ компетенцій між цими колегіями не був чітким. Рада займалась питанням діяльності цехів, а різні судово-виконавчі та нотаріальні чинності нерідко доручались лавникам. Дрібні судові справи розглядала лава або рада, але всі найважливіші справи судив об'єднаний міський суд, куди входили війт, бурмистр, райці й лавники. Взагалі для міст України характерне дедалі зростаюче злиття ради і лави в єдиний орган. ^{14/}

12/ "Королівська" каса оперувала фондами, призначеними на утримання й ремонт фортечних укріплень.

13/Збереглись, зокрема, різні категорії книг XVII-XVIII ст. з міст Самбора, Белза, Мостиськ /ЦДА у Львові/, Кам'яниця, Дубна, Крем'яниця /ЦДА у Києві/, Зовкви /Наукова бібліотека Львівського університету/ та ін. Повністю опублікована лише книга ради м. Дрогобича за 1548-1560

14/Я.Д. І с а е в и ч, назв. праця, стор.8.

У тих містах, де міський уряд зовсім не ділився на раду й лаву, велись і єдині міські книги. Таке становище було в малих містечках і деяких приватних містах на Правобережжі, а також в усіх містах Лівобережжя. З міст Гетьманщини найбільше книг збереглося від магістрату м.Стародуба, причому кілька з них опубліковано. На їх прикладі можна показати, на які категорії розподілялись актові книги в лівобережних містах. Отже, по-перше, тут велись згадувані вже книги для запису найважливіших вхідних документів - грамот, універсалів, листів. Найбільш численними були, мабуть, "книги справ вічистих", в яких записувались акти купівлі - продажу, дарування, застави, поділу нерухомого майна.^{15/} Як правило, щороку заводилась нова книга. Також з кожного року за цілий ряд років маємо "книги справ поточних".^{16/} Деяке уявлення про їх характер дають уже самі заголовки окремих книг. Так, книга на 1690 р. мала назву "Протокул до записованя справ поточних: о длуги, примовки, до ошациунков записи і подобние тим річи."^{17/} Подібна книга за 1683 р. мала трохи іншу назву: "Протикул! / справ поточних, длугов і ран кривавих і вшеляких справ приняте маем записоватись".^{18/} Знайомство з "книгами поточних справ", як опублікованими, так і тими, що збереглися в архівах, підтверджує, що туди справді вносились боргові записки, оцінки майна, записи про урядові оглядини ран, а також "вшеляких справ приняте" - скарги і позви, інколи

15/Філіал ЦДІА УРСР у Харкові, ф.206, оп.1, спр.8-55, 114-126.

16/Філіал ЦДІА УРСР у Харкові, ф.206, оп.1, спр.56-88.

17/Протокул до записованя справ поточних на рок 1690, Из № 36-45 "Черниговских губернских ведомостей 1852 года" /вид. М.М.Білозерський/, Чернігів, 1852, стор.2. Два акти 1690 р. попали також до іншої "Книги справ поточних", де зібрано кілька актів за 1690-1722 рр. - Див. Д.Миллер М.П.Лохинский. Стародубского магистрата книга справ поточных 1690-1722. Сборник харьковского историко-филологического общества, т.6, X., 1894, стор.260.

18/"Черниговские губернские ведомости", 1857, № 21.

також допити злочинців 19/

Поряд з "поточною книгою" в Стародубі велась і "книга до записовання справ... котрих зовуться чорними", куди вносились матеріали слідства і вирокі в кримінальних справах /злочинство і пограбування, вбивство, знахарство, наклепи/ 20/

У примітках до виданої ним полтавської "поточної" книги за 1664-1671 рр. В.Л.Модзалевський твердив, начебто в практиці міських судів Лівобережжя взагалі не було окремих "чорних" книг. 21/ Що ж до Полтави то й справді можливо, що там у вказаний період "чорні" книги не були відокремлені від "поточних". Проте принаймні в деяких містах, як ми бачили на прикладі Стародуба, велась також і "книги чорних справ". 22/ Але слід мати на увазі, що сполучення в межах одного тома окремих актів та цілих актових книг різних категорій було досить поширеним явищем. Так, у тому ж Стародубі в 1693 р. вівся спільний "Протокол до записовання справ вечистих і совокупно поточних". 23/ Полтавська міська книга за 1664 - 1671 рр. ділилась на дві частини. Перша містила поточні / в тому числі й кримінальні/ справи, а за нею йшла "часть вторая. Книги месские полтавские на записаня грунтов і всякой куплі і продажі..." /іншими словами - це була книга вічистих справ/. 24/

19/Див., наприклад, філіал ЦДІА у Харкові, ф.266, оп.1, спр.64./"книга справ поточных на рок 1714"/спр.76/ подібна книга на 1727 р./ та ін.

20/Всесоюзна державна бібліотека ім.В.І.Леніна /далі-ВДБЛ/, ф.256, спр.76, арк.117-124 /акти з 1666-1667 рр./.

21/Актовые книги Полтавского городского уряда ХУІІ в. Вип.1. Чернігів, 1912, стор.25.

22/До категорії "чорних" відноситься, мабуть, і об'єднана книга прилуцького полкового й міського урядів /ВДБЛ, кол. актів П.Лукашевича, спр.М-1157/

23/Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года. Под редакцией В.Модзалевского, Чернігів, 1914; Див.також: В.А.Модзалевский. Отрывки из Стародубовской месской книги за 1664-1673 гг/ оттиск из 8 в.Трудов черниговской архивной комиссии/ Чернігів, 1911.

24/Актовые книги Полтавского городского уряда... вып.2, стр.8.

Так само ділилась книга за 1672 - 1682 рр., з якої опублікована лише одна частина.^{25/} Досить часто записи в міських урядах здійснювалися в окремих зошитах, які лише згодом оправлялися. При цьому через недогляд або для більшої компактності часто оправляли в один том аркуші, які призначалися до різних категорій книг. Цим, очевидно, пояснюється те, що в складі однієї Стародубської актової книги маємо спершу копії різних вхідних актів, далі /на арк. 90-117/ книгу "вічистих" записів, за нею йде книга "чорних справ" /арк.117-124/, а наприкінці тома - знову записи гетьманських універсалів та листів малоросійської колегії /арк.128-185/^{26/} Переміщення актів, які повинні були б належати до різних категорій книг, часто пояснюється й тим, що писар через помилку, або у зв'язку з браком вільного місця у відповідній книзі, нерідко вносив акти до книг іншої категорії, якщо там були пробіли.^{27/} Обома вказаними тут причинами зумовлено й те, що дуже часто в актових книгах порушений хронологічний порядок послідовності окремих записів. Розуміється, при публікації записи слід подавати за хронологією, а ті порушення його, які є в оригіналі, відзначити в примітках.

Найдавніші актові книги міст західноукраїнських земель писані латинською мовою, а у Львові - також німецькою. Тільки згодом з'являється польська мова, як правило, з сильною домішкою українізмів. На Правобережжі у ХУІІІ ст. записи в актових книгах велись польською мовою і у тих випадках, коли навіть війт, райці й лавники не знали польської мови.^{28/} Проте в деяких актах

^{25/}Те ж саме, вип. 3, Справи вечистые 1672-1680 гг. Чернігів, 1914.

^{26/}ВДБЛ, ф.256, спр.76.

^{27/}Деякі писарі на вільних місцях записували літературні твори, хронікальні замітки та інші матеріали, не пов'язані з основним текстом книг.

^{28/}Це видно з їх кирилических підписів на міських актах. Див., наприклад, ЦДА УРСР у Києві, ф.20, оп.1, спр. 2, арк.1.

і в стереотипних юридичних формулах зберігалась також латина. На Наддніпровщині вже в першій половині ХУП ст. /наприклад, у Борисполі, Лубнах/ міські писарі широко користувалися українською мовою, яка стала безроздільно пануючою в міських актах Лівобережжя другої половини ХУП - першої половини ХУІІІ ст. ^{29/} Українська мова міських книг досить близька до народної, хоч і не позбавлена сторонніх впливів. Зокрема, особливо в більш ранній період, відчуваються впливи білоруської мови, які проникли за посередництвом канцелярських форм актів Великого князівства Литовського. ^{30/} Типовим явищем було впровадження в мову актів форм і зворотів, які на думку писарів були необхідні, щоб відрізнити актову мову від народної, наблизити її до мови тогочасних літературних пам'яток. Чиста, майже зовсім не засмічена народна мова зустрічається в тих випадках, коли, щоб створити враження більшої правдоподібності, позивачі та свідки намагались якнайточніше повторити ті слова, які мали бути доказом провини обвинувачених. Це характерно як для Лівобережжя, так і для Правобережжя, але в правобережних актах українські слова найчастіше записані латинкою. ^{31/}

Викликає інтерес також зовнішнє оформлення актових книг. Необхідне, зокрема, дослідження їх оправ у порівнянні з оправами інших рукописних книг того часу, палеографіч-

29/Местечко Борисполе..., стор. ; "Киевская Старина", 1894, март, стор. 456.

30/Типові, зокрема, форми "место", "мещанин", "на вrade", які були згодом витіснені формами типу "мѣсто", "мѣщанин", "на урядѣ".

31/Такі записи латинкою особливо цінні для вивчення історичної фонетики української мови. В кириличних записах інколи важко уточнити фонетичне значення окремих літер у зв'язку з сильним впливом на тогочасну українську писемність графічних систем старослав'янської мови та мови актів Великого князівства Литовського.

не вивчення особливостей письма. В деяких з книг, писаних українською мовою, зустрічаємо заголовки, написані такою ж в"язю, яка характерна для рукописів релігійного та літературного змісту. Також в орнаментальних прикрасах та рисунках пером, які подекуди трапляються, можна помітити наслідування церковних і світських рукописів, але виконані значно менш старано. Це й зрозуміло. В призначеній для тривалого користування рукописній книзі, традиції якої складались здавна, орнаментальне оформлення було одним з найважливіших компонентів книги як пам"ятки не лише літературної, але й мистецької. В актових книгах, в яких цінувався лише їх зміст та зручність користування, елементи художнього оформлення зустрічаються рідко і мають випадковий характер.

Спинимось коротко на питанні про форму окремих записів у міських книгах. Після дати, а інколи й вказівки про місце складання акту йшла стереотипна формула з переліком урядових осіб, що брали участь у засіданні, наприклад: "Пред нами Григор"ем Михайловичем отаманом городовим Кролевецьким а Марком Василевичем войтом з бурмистрами того ж міста Кролевецького оповідался і скаргу свою покладал Ярош Стефанович..." "На уряді городовом Лохвицьком, пред нами старшиною городового Лохвицького./вказуються прізвища і посади/, ставши персонально /прізвище заявника/ об"явили тие слова, яко..."^{32/}

Що торкається західноукраїнських земель, то, наприклад, в книзі ради Дрогобича ХУІ ст. бачимо велику різноманітність початкових канцеляр^{них} формул актів /формул "incipit"/ Так, на 300 актів 1542 - 1563 рр. є близько 200 різних формул.^{33/} У зв"язку з такою великою їх кількістю важко пого-

32/Філіал ЦДА УРСР у Харкові, ф.229 /Кролевецький міський уряд/, оп.І, спр.І; ЦДА УРСР у Києві, ф.1528 /Лохвицький міський уряд/, оп.І, спр. І.
33/Księga radziecka miasta Drohobycza, wyd. H. Polaszkówna, Львів, 1936, стор.146-150.

дитись з припущенням Г.Поляківни, що міські писарі користувались якимись посібниками-формулярами, або наслідували давніші зразки відповідно до змісту актів.^{34/} Очевидно, писарі наслідували загальноприйняті зразки лише в загальних рисах, довільно модифікуючи другорядні особливості. З часом становище міняється і УХУШ ст. вступні канцелярійні формули на західноукраїнських і правобережних землях стають досить одноманітним, наближаючись до відповідних формул гродських і земських актів.

Загальна структура окремих записів була звичайно подібною в міських урядах та судах всіх частин України. Як правило, повний чистовий запис ходу процесу складався за такою схемою: заява позивача і представлених ним свідків, "оповідь" обвинуваченого і "припозваних", обґрунтування вироку, вирок /"декрет"/, запис про виконання вироку. На окремих етапах процесу зміст заяви позивача і пояснень свідків записувався на окремих аркушах, або ж вносився до "поточних" книг /протоколів/. При оформленні чистового запису міський писар міг користуватись цими попередніми протокольними записами. Так, зберігся в формі окремої виписки протокол проведеного 22 грудня 1716 р. "на Прилуцькому уряді" третього допиту фальшивомонетчика Юрка золотаря^{35/}, а в судовій книзі Прилуцького об'єднаного /полкового й міського/ уряду вписана тією ж рукою, але більш старшою "Справа Юрка, золотаря прилуцького о рбленю воровських копійок, ноеврія 26 і декеврія 22 числа розискованая, а в року 1717 іюня 14 ферованая". Цей чистовий запис справи був внесений до книги після прийняття вироку, але текст протоколу треть-

34/Т а м ж е , стор. LXXXV.

35/ВДБЛ, ф.159, /колекція актів Маркевича/ , спр.2418/2623/

ого допиту /22 грудня 1716 р./ ^{36/} з незначними змінами повторяє чорновий варіант, що міститься у згаданій окремій виписці.

Як уже вказувалось, дуже численною категорією актів є записи про купівлю-продаж нерухомого майна - будинків, полів, левад, займищ, хуторів, млинів, рудень і т.п.. Такі записи називали "вічистими записами", згодом "купчими записами" /наприкінці ХУІІІ ст. поширилась російська назва "купча кріпость"/. Вони могли оформлятися в результаті заяви продавця, здійсненої в присутності уряду, наприклад: "Ставши персоналітер, Курило Олійник мешанин полтавський ясне, явне сознал тими слови: "Пане уряде городовий, продал есми дум свой власний, нікому нічим незаведений, пану Степану Василевичу столяру..." Після вказівки про характер і місце розташування майна та ціну продавець заявляв, що покупцеві вільно вказане майно "дать, даровать і на свой пожиток тримать ... без жадних прелон і турбацій." Не менш часто договір про купівлю - продаж складався поза ратушем, а лише пізніше скріплювався урядовцями і записувався /"актикувався"/ до міських книг.

Дуже часто, але не завжди, в книгах перед текстом окремих актів вказувалась назва акту або викладався його зміст. В писаних польською мовою актах на Правобережжі назва давалась, як правило, латинською мовою, на Лівобережжі неподільно панує українська мова. Для лівобережних актів типовою є іменникова форма заголовка, наприклад; "Згода Михайла Пронченка з Богданом Хведченком", "Справа Левка дьогтера о селедці фалшованиї з москалем путивльським" ^{37/}щоцо.

36/ВДБЛ, ф.256, спр.76, арк.159-160. Узв'язку з даною справою зберігся також лист, в якому прилуцький полковник Гнат Галаган повідомляє гетьмана, що висилає протокол допитів /"інквізицію"/ і речові докази /ливарні форми/, прохаючи дати дальші інструкції в цій справі. Див.т а м же, ф.159, спр.2417 /2622/.

37/ЦДІА УРСР у Києві, ф.1471 /Остерський міський уряд/, оп.1, спр.1, арк.364; ф.1528 /Лохвицький міський уряд/, оп.1, спр.1, арк.29.

Деякі писарі, однак, надавали перевагу дієслівній формі, наприклад: "Дем"ян і Омелян Опанасові третю часть ґрунту пустили".^{38/} Інколи помітки з коротким викладом змісту справи /"о помовене", "о сіно", "о злодійство, о коня" тощо/вносились на поля.^{39/} Трапляється, що справи понумеровані /найчастіше великими літерами/, а до книг додано "реєстр справам, которие ся знайдут в тих книгах".^{40/}

В актових книгах міст різних частин України нерідко зустрічаються поклики на "старий звичай", а також на окремі статті Литовського статуту, посібників з Магдебурзького права. Звичайно, "магдебурзькі" юридичні норми у нас зазнали помітного впливу українських традицій міського устрою та права, причому цей вплив був особливо сильним на Наддніпрянщині і слабший на західноукраїнських землях. Не відкидаючи факту наявності зв'язків і взаємовпливу з правом сусідніх народів, слід разом з тим визнати безпідставними твердження деяких буржуазних істориків, що право феодальних міст України було лише копією німецького магдебурзького права. "Магдебурзьке" право українських міст - це не німецьке право, а українське муніципальне право, яке виникло шляхом злиття і переплетіння українського звичаєвого права з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами інших правових систем, в тому числі німецького магдебурзького права.^{41/}

У працях буржуазних істориків можна зустріти твердження, що матеріали міських актових книг не мають істотного значення для істориків, що вони, мовляв, "підрядні" відносно таких документів як королівські привілеї. Насправді, як-

38/ВДБЛ, ф.256, спр.76, арк.108.

39/Там же, арк.117-124.

40/Філіал ЦДА УРСР у Харкові, ф.229/Кролевецький міський уряд/, ф.1., спр.1, арк.12-14.

41/Местечко Борисполе..., стор.XVI; K. Bańdecki, Projekt wydawnictwa katalogów Archiwum akt dawnych miasta Lwowa. Львів, 1935, стор.II.

раз навпаки, значення привілеїв не слід перебільшувати. Міщани використовували їх у боротьбі проти засилля феодалів, за розширення прав міст. Проте майже ніколи не вдавалося досягти того рівня самоврядування, який формально забезпечувався примілеями. На підставі самих привілеїв на магдебурзьке право та інших подібних нормативних актів неможливо встановити, в якій мірі зафіксовані в них норми виконувались на практиці. Навпаки, значення магістратських книг як джерел до історії економіки та устрою міст зумовлене тим, що в них відбита дійсна юридична практика, в той час як привілеї та інші нормативні акти, - це свого роду ідеальні схеми, які не мінялись століттями і не могли не наповнюватися в різний час різним змістом.

Використання даних магістратських книг ускладнюється тим, що вони часто дуже фрагментарні. Про предмети торгівлі тут говориться в тих випадках, коли вони були об'єктом суперечки або заповіту, ^Дперешлюбної угоди тощо. Заяви учасників судових процесів також майже завжди містять чимало подробиць, які часто не відносяться до суті справи, але можуть бути цікаві для історика. Все це - уламки дійсного життя, і дослідник має змогу укласти з них багатобарвну мозаїку, яка буде тим вірнішим відбиттям минулого, чим більше одиничних, "фрагментарних" фактів було вжито для її створення. В багатьох випадках можливе й доцільне також статистичне опрацювання матеріалів актових книг, зокрема повідомлень про однотипні факти та явища. Розробка методики подібних досліджень, як взагалі удосконалення методів джерелознавчого аналізу актових матеріалів самоврядування українських феодальних міст - необхідна передумова для поглибленого вивчення ряду кардинальних проблем історії народного господарства, суспільно-політичних відносин та культури.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЕМЕЛЬНИХ КАДАСТРІВ ГАЛИЧУНИ І МОЖЛИВІСТЬ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В НАШ ЧАС

Р.С.К у л а ч к і в с ь к и й

У травні 1963 р. уряд Радянської України схвалив програму робіт по створенню дослідного земельного кадастру в господарствах окремих районів республіки. У зв'язку з цим виникла необхідність запровадити в нашій країні державний облік земель за якісним складом ґрунтів. Головним завданням земельного кадастру є економічна оцінка землі-найважливіша передумова для науково обґрунтованого планування виробництва як і закупки продукції, об'єктивної оцінки рівня використання землі, впровадження господарського розрахунку, правильного розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва і т.п.

При складанні першого радянського кадастру можна і слід використати сконцентровані в наших архівах кадастри, що були виготовлені в минулому.

Метою повідомлення є коротке ознайомлення з історією зародження і розвитку кадастрових описів та впровадження земельного кадастру на західноукраїнських землях у ХІХ ст. У зв'язку з цим робиться спроба характеристики давніх кадастрів і їх структурних частин і можливість використання цих матеріалів при розробці питань з спеціальних історичних дисциплін.^{1/}

^{1/}Документальні матеріали ґрунтового кадастру західноукраїнських земель зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові.

Вперше в історії земельний кадастр появився за часів Фараснів, а за Птоломеїв ^{2/} він охоплював не тільки помір ґрунтів, але і класифікацію землі, виноградників, городів і пустомів. Цей кадастр став взірцем і для римського кадастру часів імперії. Починаючи від Августа ^{3/} проведено помір і класифікацію землі, а за Діоклетіана ^{4/} було виконано новий кадастр. Податковою одиницею в ньому / *caput* / вважалася вартість нерухомості в 1000 солідів, звідси ґрунтовий податок звано пізніше " *capitatio* ", а помір разом з класифікацією одержав назву в середньовічній латині " *capitastrum* ", або " *catastrum* ".

Початок створення кадастру в Австрії, а разом з тим і в окупованій австрійською монархією Галичині можна віднести до періоду появи імператорського патенту від 12 квітня 1785 р. ^{5/} в якому наказано списати в усій державі ґрунти, обміряти їх, показати довжину та ширину і вирахувати натуральну і грошову вартість кожної ділянки землі. Усі роботи були закінчені в Галичині в 1787 р. На підставі губернаторського циркуляра від 17 жовтня 1787 р. ^{6/} всі зібрані матеріали були перевезені до Львова і дістали назву "Йосифінського кадастру або метрики". Цей опис ґрунтів і оцінка їх доходів відбувалася по громадах, які вважалися одночасно податковими одиницями і нерідко називалися кадастровими громадами. З цією метою описано, виміряно і закріп-

2/ Птоломеї - македонські володарі Єгипту в 323-33 рр. до н.е.

3/ Августус Г.Ю. Октавіанус - перший римський імператор в 27 р. до н.е. - 14 р. н.е.

4/ Діоклетіан - римський імператор, 284-305 рр.

5/ *Edicta et mandata universalia Regnis Galiciae et Lodomeriae* за 1785 р., стор.46.

6/ *Edicta et mandata...*, за 1787 г., стор.187.

лено граничними знаками /кілцями/ точні межі кожної громади. В середині громад описано всі земельні ділянки т.зв. ниви, а в южній ниві - всі земельні угіддя, названі парцелями.

У зв'язку з тим, що проти "Мосифінського кадастру" висувалось ряд застережень, згодом було прийнято рішення про створення т.зв. "постійного кадастру" в Австрії. Результатом цього був імператорський патент від 23 грудня 1817 р. ^{7/} Цим патентом встановлювалася нова система регулювання ґрунтового податку. Було наказано списати всіх власників та їх ґрунти й оцінити на основі доходи з них, у відповідності з якими і накладався податок. З метою визначення розміру податку проводились такі заходи: вимір всього земельного майна, виготовлення карт, класифікація ґрунтів і оцінка доходів з землі. Сукупність цих робіт названо кадастром. Згідно згаданого патенту він складався з двох частин : з т.зв. постійного і рухомого. Постійний охоплював : вимір і класифікацію ґрунту та розмір доходів з нього, а рухомий - рекламациі ^{8/} й облік.

При класифікації /оцінці/ ґрунтів насамперед брались до уваги два фактори: а/ визначення характеру сільськогосподарських угідь ; б/ визначення родючості ґрунту. Щодо характеру всі ґрунти в Австрії ділилися спочатку на 4 типи: ^{9/} 1/орні поля; 2/ луки, 3/ виноградники і 4/ ліси; а згідно патенту від 24 травня 1869 р. ^{10/} - на десять : 1/ орні поля, 2/ сіножаті, 3/городи, 4/ виноградники, 5/пасовиська, 6/ полонини, 7/ ліса, 8/ озера, болота, стави, 9/ пустощі, 10/ т.зв. парифікаційні землі. ^{II/} Щодо родючості кожний тип ґрунту ділився на 8 класів і кожній ділянці

7/ Edicta et mandata..., за 1817 р., стор.159.

8/Рекламация-скарга на неправильний обмір, оцінку землі та встановлену суму податку.

9/В галичині фактично на 3, так як виноградників тут не було.

10/ Dziennik ustaw państwa, № 88 за 1869 р.

II/Цегельні, вапнярні, копальні піску, торфу, дороги, ділянки вздовж залізниць, каменоломні тощо.

/дільці/ присвоювався відповідний класовий номер. Клас ґрунту визначався в залежності від кількості чистого прибутку, який давала ділянка. У визначенні чистого прибутку мала місце певна приблизність, бо він визначався не з кожної окремо взятої ділянки, а з ділянки - вагіця і шляхом порівняння та арифметичних розрахунків переносився потім на всі ділянки того самого типу ґрунту. Не слід забувати, що головною метою австрійського кадастру, у відповідності з якою і провадились всі роботи, була не так наукова точність і достовірність, як визначення суми ґрунтового податку.^{12/}

Під класифікацією розумілось визначення типу ґрунтів і обчислення чистого прибутку з них. А чистий прибуток враховувався після відкинення затрат на їх обробіток, посіви, удобрення і забезпечення сільськогосподарським реманентом. Проте перш як приступити до складання кадастру, необхідно було виготовити докладні карти-плани повітів і громад, включно до кожної ділянки землі. А це було складним завданням.

Для виконання цієї роботи потрібна була велика кількість кваліфікованих землемірів, недостача яких нерідко приводила до того, що на посади землемірів приймалися мало кваліфіковані або й випадкові робітники. Як приклад можна навести такий історичний факт. Один кухар, який не хотів займатися своєю професією, виконував функції землеміра.^{13/} Правда, цей випадок мав місце не в Галичині, а в іншій провінції Австрії, але він є характерним для тих часів. Що ж в такому разі мусило діятися в Галичині, де в аграрному господарстві був великий безпорядок, де всі ґрунти треба було розмежувати, виміряти, класифікувати і т. п. Керівництво цими роботами зводилось до інструкції окружних управлінь, а фактичне землевпорядкування було передане в руки землемі-

^{12/}Уряд сподівався, що він буде більшим існуючого і поспішав з закінченням кадастрових робіт.

^{13/} Jäger Albert, Keiser Joseph und Leopold II, Wien, 1867р., стор.183.

рів, які в рамках підвідомчих їм домініальних канцелярій самі вирішували всі справи на місці.

За згаданим патентом оцінку землі повинні були проводити місцеві окружні комісари, які знали місцеві економічні умови. Однак, оцінку земель було віддано в руки кадастрових службовців, присланих з різних провінцій, які не знали господарських особливостей Галичини, що явно зменшувало якість описів. Багато упорядників не розуміло місцевої мови, знання якої було просто необхідним для спілкування з сільським населенням. Крім того, службовці не мали теоретичної підготовки та практичних навиків у сільськогосподарській справі.

Остаточню завершений постійний кадастр складався з таких структурних частин: 1/ опису границі кожної громади, 2/ карти, в якій кожна ділянка /парцела/ позначалась своїм номером, 3/ порядкового опису або т.зв. "парцеляційного протоколу" всіх земельних ділянок і їх власників. Тут подавався розмір парцелі, характер земельних угідь і чистий прибуток з них, 4/ алфавітного списку землевласників, в якому перераховувались всі належні їм земельні ділянки /парцелі/ в даній громаді. Такий стан тривав до 1850 р. У 1851-1854 р. проведено черговий земельний помір у всій Галичині /так званий ґрунтовий кадастр/.^{14/}

За рішенням комісій по оцінці ґрунтів внесено таку велику кількість рекламаций, що австрійський уряд був змушений створити додаткові міністерські комісії, які ствердили, що в 72 випадках із 100 поданий чистий прибуток у кадастрі був на 15% вищий дійсного /прибуток оцінювався згідно цін 1842 р./^{15/} У зв'язку з цим у 1861 р. імператор був.

^{14/} Харю Тар... Новий податок ґрунтовий, Львів, 1880 р., стор.31.

^{15/} Там же, стор.34.

змушений дати наказ на проведення ревізії кадастру. 16/

Робота над кадастром продовжувалася до розпаду Австро-Угорщини і коштувала державі величезних затрат. Вже до 1869 р. на кадастрування землі було витрачено 45 млн. ренських.

Польща, яка після закінчення першої світової війни окупувала західноукраїнські землі, відновила складання кадастру. Його планувалась закінчити в 1941 р. Хоч на цей час австрійський кадастр і вважався застарілим і таким, що не відповідав новим вимогам ведення господарства, однак в опрацюванні польського кадастру він служив за основу і був взірцем. 17/

З початком другої світової війни роботи над кадастром були остаточно припинені, а величезна кількість готових матеріалів передано в архіви, де вони й зберігаються. В центральному державному історичному архіві УРСР у Львові матеріали по виготовленню австрійського і польського кадастрів зберігаються в таких фондах: Крайова земельноподаткова комісія, Йосифінська і Францісканська метрики, групи документів т.зв. "фасії" 18/, міністерські комісії по звільненню від панщинних повинностей, родинний фонд графів Лянцкоронських та ін. 19/

Кадастрові матеріали становлять значний інтерес для дослідження ряду питань з спеціальних історичних дисциплін /історичної географії, сфрагістики, палеографії, демографії, метрології та ін./

Дослідження географічних назв дає багатий матеріал для вивчення історії окремого населеного пункту або цілого

16/Харко Тар... Новий податок ґрунтовий, Львів, 1880, стор.34.

17/Немала кількість зроблених ще за австрійських часів карт; на яких вже рукою польських спеціалістів зроблені шифрові позначення якісної оцінки ґрунтів і угідь.

18/Зізнання поміщиків про свої прибутки.

19/Загальна кількість одиниць зберігання кадастрових матеріалів - 60 тис.

району, дозволяє прослідкувати еволюцію його назви і допомагає встановити дату його заснування.

За допомогою карт майже всього ХІХ ст. можна прослідкувати і встановити назви тих населених пунктів, які часто мінялися. В Галичині нерідко один і той же населений пункт на мовах різних народів, що захоплювали його, набирає іншого звучання. На кадастрових картах відома курортна місцевість "Яремче" зустрічається під назвами - Яремчіте, Яремчуке, Яремчата; гора Говерла - Коверля; гора Добошанка - Довбушанка та ін. Зустрічаються на картах і назви окремих ділянок населених пунктів: під могилою, на могилі, за млином, на вигоні, за шведським болотом тощо.

Отже на картах, що є своєрідними літописами епохи, відбилися назви окремих ділянок і місцевостей, а також призначення могил, р'їн, замків, городищ, урочищ, старовинних кладовищ, що можуть бути використані і археологією. Кадастрові матеріали, передусім група т.зв. "фасій",^{20/} і міністерські комісії по звільненню від панщинних повинностей^{21/} є невичерпним джерелом для сфрагістики, бо серед них знаходяться унікальні печатки міських і сільських громад, доміній, державних установ, монастирів, парафій, а також сигнети та печатки поміщиків і шляхтичів. Кожне село, грмада, німецька колонія мала своє самоврядування та власну печатку. Зображення на печатках дають уяву про давній одяг, знаряддя праці, предмети домашнього вжитку тощо.^{22/} Печатки окружних управлінь і доміній однотипні з тими тіль-

20/ЦДІА УРСР у Львові, ф. "Галицьке губернаторство", оп. 16, 17, 18, 19.

21/Т а м ж е , ф. 168 і 488.

22/О.Маркевич, Час і виникнення сільських печаток в Галичині. - "Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР", № 6, 1962, стор.15.

ки різнецев, що на печатках доміній - поміщицькі герби. Печатки монастирів і парафій мали зображення своїх патронів або церковних регалій. Найрізноманітнішими були сигнети і печатки поміщиків з зображенням їхніх ініціалів та гербів. Відбитки печаток, що зустрічаються в кадастрових документах, зроблені в сургучі, на папері - через смолу, тісто, сургуч, сажові. В кінці XIX і на початку XX ст. відбитки печаток робились чорнилом і штемпельною фарбою, в основному фіолетового кольору.

Багатий матеріал дають кадастрові документи і для дослідження письма. Написані вони в основному німецьким готичним шрифтом, що відрізняється від німецького скоропису XVII ст. Частина документів кінця XVII ст. написана латинською мовою з відчутним впливом німецького готичного скоропису - літери загострені і нетипові для середньовічної латини.

В середині XIX ст. в кадастрових документах зустрічаються протоколи, написані німецькою, а також українською мовами, що є цінним матеріалом для дослідження української палеографії і розвитку української мови.

Папір, на якому писалися "фасії" та інші кадастрові документи, є цінним джерелом дослідження і для філігранології.

Вивчення водяних знаків показує, що документи склалися на папері вітчизняного і закордонного виробництва, а також допомагає у вивченні торгівлі папером. На основі перегляду кадастрових карт приходимо до висновку, що паперова промисловість тогочасної Галичини не могла забезпечити окремі комісії папером великого формату і його, як свідчать водяні знаки, довозили з Голандії. Фасії і кадастри склалися на місцях на різноманітному папері, дослідження якого дає змогу прослідкувати розвиток паперової промисловості у 1772-1939 рр.

Кадастрові матеріали можуть бути використані в метрології. В них зустрічаються найрізноманітніші міри площі, довжини, об'єму, якими користувалися з кінця ХІІІ до початку ХХ ст. /"стаї", корці, гарнці, мотки і т.п./.

Використання кадастрових матеріалів при вивченні такої історичної дисципліни, як демографія, що займається дослідженням числового співвідношення кількості населення до величини простору країни, дасть змогу судити про заселення, що завжди знаходиться в тісному зв'язку з природними умовами і господарським станом країни.

В документах групи "Фасії", метрик /Лосенінської та Францісканської/ і парцеляційних протоколів знаходяться списки мешканців кожного населеного пункту, дані про їх соціальну та національну структуру. Крім того, кадастрові карти, а особливо парцеляційні протоколи, є багатим ілюстративним і досить таки наочним матеріалом для характеристики соціально-економічних відносин на західноукраїнських землях.

Вивчаючи кадастрові матеріали, можна прослідкувати на протязі майже двох століть розвиток сільського господарства, розвиток аграрних відносин, класових взаємовідносин на території Західної України. З них можна довідатись про величину оброблюваних площ, про кількість зібраного врожаю, про види сільськогосподарських культур, що вирощувались в той час; можна дізнатись про кількість господарств, їх величину та господарську спроможність, прослідкувати генеалогію кожного господарства, кожної сім'ї, що мала хоч невелику земельну ділянку.

Земельний кадастр, що склався під час панування Австро-Угорською імперією та буржуазної Польщі, служив інтересам панівних класів.

Величезну кількість карт, що знаходяться серед кадастрових матеріалів, радянські спеціалісти можуть використати при проектуванні нових доріг і регуляції гірських потоків. Ці ж самі карти можуть стати у пригоді при складанні туристських карт і маршрутів, сприяти в наміченні сітки курортів і розбудові гірських туристських баз, особливо в мальовничих районах Карпат.

Безпосереднє практичне застосування кадастр може знайти і в лісівництві, де відповідні органи можуть його використати як для потреб контролю та нагляду, так і для виміру лісових багатств західноукраїнських земель.

І, нарешті, здається, чи не найбільшій ваги набуває можливість використання кадастру в сільському господарстві. Використовуючи старі кадастрові матеріали можна конкретніше намітити перспективу розвитку кожного господарства.

Безперечно користь може бути від старих кадастрових матеріалів підчас складання нового радянського кадастру для західноукраїнських земель. Порівняно невеликий період, що минув з часу складання австрійських і польських кадастрів, не міг змінити ні структурного складу, ні якості землі. Тому використовуючи сучасні методи зйомки місцевості /в основному аерофотозйомки/, оцінку якості ґрунтів спеціалісти могли б представляти безпосередньо з старих карт-планів, пристосовуючи до нової методології кадастрового землепорядкування. Цілком можливо, що ознайомившись з старим кадастром, спеціалісти знайдуть і інші аспекти його використання. Все це полегшило б роботу і зменшило затрати на складання нового кадастру.

ДИПЛОМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АКТОВИХ ДОКУМЕНТІВ ВОЛИНСЬКОГО ОБЛЕНКОНКОМУ

М.Р. М и ц ь

У науковій роботі істориків - архівістів все більшого значення набирають допоміжні /спеціальні/ історичні дисципліни, зокрема дипломатика.

В буржуазній історіографії твердо встановилося переконання, що дипломатика, як галузь спеціального документознавства, є виключно технічною дисципліною.

Досі предметом дослідження дипломатики здебільшого були акти феодального періоду. При дослідженні їх дипломатика допомагає визначити оригінальні акти, відкрити підроблені, або фальсифіковані, довідатись про матеріал, на якому написаний документ, про чорнило, підписи, печатки, а також будову акту за його формулами, з'ясувати класове середовище і умови, за яких складався той чи інший акт або група подібних актів.

Разом з тим, перед радянськими істориками, в тому числі і істориками - архівістами, відкривається широке поле для дослідницької роботи над документами радянського суспільства. Дипломатичний аналіз при цьому вимагає, крім тих, що склалися, ще й нових, відмінних методів і пошуків.

Метою даного виступу є спроба зробити дипломатичний аналіз актових документів виконкому Волинської обласної Ради депутатів трудящих за 1939 - 1941 рр.

Згідно з Конституцією Радянського Союзу 1936 р. місцеві комітети видають рішення і розпорядження. Рішен-

ня і розпорядження - одні з основних видів документів облвиконкому є цінне джерело для вивчення історії нашого соціалістичного суспільства. Вони зв'язані з практичними завданнями в усіх сферах життя і за своїм значенням виходить далеко за рамки простих директивних актів.

Виконком Волинської обласної Ради депутатів трудящих, призначений 8 січня 1940 р., а обраний 15 грудня 1940 р. з самого початку своєї діяльності був покликаний вирішувати важливі державні завдання, які знаходили свій вияв, передусім, у прийнятих відповідних рішеннях і розпорядженнях.

Як види актових документів у фонді облвиконкому зберіглися постанови, рішення і розпорядження, хоч за своїм змістом і побудовою - це тільки рішення і розпорядження. Їх можна поділити на :

чернетки рішень, написані як попередні проекти; чистовики текстів, які написані у повній відповідності із прийнятим для даної різновидності документів текстом;

копії постанов, які збереглися у фонді виконкому Луцької міської Ради депутатів трудящих.

Для першого варіанту характерна нечітка розробка і непостійність форми. Голова або його заступник готували проекти рішень і передавали секретарю виконкому. Чернетки - проекти, як правило, зустрічаються з підписами голови, а також керівника зацікавленого відділу, відомства або організації.

Після розгляду проекту рішення голова виконкому передавав його для ознайомлення членам виконкому або депутатам Ради. Мова проектів перших рішень облвиконко-

му за 1940 р. жива, розмовна /зустрічаються полонізи/.

Другий варіант за своєю формою близький до першого. Проте замість вільного викладу з'являються визначені формулювання, певна схема побудови рішення, послідовність викладу, розмежування складових частин проекту.

На засідання виконкому подавався варіант проекту, який міг доповнюватися і змінюватися в робочому порядку. Рішення і розпорядження по розглянутих питаннях додавались до протоколу засідання облвиконкому, який вів секретар. Всі рішення, прийняті на засіданнях виконкому, нумерувались порядковим числом протягом цілого року.

На засіданні виконкому Волинської обласної Ради депутатів трудящих від 5 жовтня 1940 р. прийняте рішення "Про територіальні зміни сілград, районів Волинської області". Воно має № 886а. Це означає, що від січня до 5 жовтня 1940 р. виконком прийняв 886 рішень.

Рішення підписувались головою і секретарем виконкому. Додатки до рішень підписувались лише секретарем виконкому. Всі рішення і додатки до них в хронологічному порядку підшивались за протоколом.

Крім того, рішення, оформлені підписами голови і секретаря виконкому, розсилались виконавцям.

Всебічне вивчення актових документів радянського часу дасть змогу повніше використати джерельну базу для дослідження історії радянського суспільства. За рішеннями і розпорядженнями облвиконкому 1940-1941 рр. можна прослідкувати зміни, які відбулись в економічному і культурному житті області.

Таким чином, у виконкомі Волинської обласної Ради депутатів трудящих за 1940-1941 рр. поряд з сталою формою рішень відклалися також перший та другий варіанти, у складі формулярів яких є елементи, що наближають

їх до форми "рішення-оригіналу".

Незнання структурної побудови кожної різновидності рішення призводить до недостатнього розуміння типових і випадкових формул цих документів, веде до помилок при визначенні оригінальності чи копійності рішень виконаному. Маючи перед собою усі варіанти рішень, шляхом аналізу і порівняння можна легко розмежувати оригінали і копії.

ДО ПТАННЯ ПРО ГЕНЕАЛОГІЮ УЧАСНИКІВ
НАРОДНИХ РУХІВ У ГАЛИЧИНІ ХУ-ХУІІІ ст.

В.В.Г р а б о в е ц ь к и й

Проблема історії селянства України феодальної епохи розробляється багатьма дослідниками. Особливий інтерес проявляють історики до питань антифеодальної боротьби українського селянства в ХУІ - ХУІІІ ст., зокрема до класової боротьби селян Галичини, які перебували під гнітом шляхетської Речі Посполитої.

При вивченні селянського руху в Галичині у ХУІ-ХУІІІ ст. важливо простежити походження і родинні зв'язки учасників антифеодальної боротьби. Це допоможе глибше дослідити рушійні сили боротьби, вказати на їх класовий, тривалий характер.

Питання генеалогії учасників антифеодальної боротьби зовсім невивчено. Звичайно, встановлення генеалогії представників народних мас - керівників народних рухів у Галичині ХУІ-ХУІІІ ст. зокрема - не легка справа, бо для цього бракує документальних матеріалів, на що недавно звернув увагу і польський дослідник В.Двожачек у своїй цікавій монографії з генеалогії.^{1/}

Дворянські і буржуазні історики протягом ХУІ-ХХ ст. написали багато генеалогічних праць про панівні середньовічні роди, Матеріали для цього вони черпали з численних документальних актів /головно генеалогічних таблиць/, які збереглися в державних і приватних фондах панівної верхівки.

Закріпачені селяни, хоч і становили основну масу населення, не мали таких документів. Про них писали фео-

^{1/} W. Dworzaczek, Genealogia. Warszawa, 1959, стор. II-12.

дали при описі своїх маєтків; в судових протоколах учасники народних рухів і їх сімейні зв'язки згадувались фрагментарно. Все ж, незважаючи на складність, радянські дослідники на основі фрагментарних актових матеріалів можуть, хоч і неповно, дослідити генеалогію селянства ХУ-ХУІІІ ст. Це має велике значення, бо важливе є те, що з середовища народних мас виходили діячі, які були виразниками їх інтересів.

Для вивчення даного питання використовуються, здебільшого, матеріали з гродських книг Руського воеводства, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові, протоколи суду над учасниками народних рухів, що склалися в містах Станіславі, Галичі, Коломиї, Сяноку над судженими, а також фрагментарні повідомлення з мемуарної літератури.

Важливо, передусім, висвітлити походження і родинні зв'язки визначних керівників народно-визвольної боротьби селян Галичини ХУІ-ХУІІІ ст. Ігната і Семена Височанів, Олексія Довбуша, Василя Баврака, Івана Бойчука.

У народному русі середини ХУІІ ст. важливу роль відіграли народні проводирі Ігнат і Семен Височани, батько і син. Досі в наукових працях про них згадують лише принагідно. З приводу походження Ігната і Семена Височанів думки істориків розходяться. Одна група істориків вважала, що Семен Височан прибув з Наддніпрянщини з козацькими загонами Хмельницького восени 1648 р., щоб очолити повстання селян Галичини.^{2/} Друга група стояла на тому, що Семен Височан, як і його батько Ігнат, місцевого походження, на що прямо вказують тогочасні акти. Однак, погляди істориків цієї групи розходяться в іншому: Височан-шляхтич, чи селянин? В.Лозинський, спираючись на першоджерела, твердив, що Ігнат Височан-«селянин багатий і гордий», який живе як шлях-

^{2/}Цю думку вперше висунув буржуазний історик С.Томашівський в праці "Народні рухи в Галицькій-Русі 1648". - Записки НТШ, т.23-24, Львів, 1898, стор.39.

тич, сміється з старостинської влади, як малий королик, тримає цілу околицю в залежності і страху".^{3/} Він показує, як з простого селянина "осадчого" Височан висувається у відомі керівники повсталих мас. Цю думку підтримали й інші дослідники^{4/}, назвавши Височана "визначним діячем Покуття"^{5/}

Селянське походження Ігната і Семена Височанів намагався заперечити дворянський історик В.Липинський. Він ніяк не хотів визнати, що такі "найздібніші" люди, як Ігнат Височан, могли бути вихідцями з простих селян. Всупереч достовірним джерелам, автор називає Височана не лише польським шляхтичем, а й надає йому "місію" піонера польської колонізації на Україні. Він прямо пише, що Височан - "типовий шляхтич, осадник, побережник, перший з того легіону найзаслуженіших піонерів колонізації наших /польських/ земель, за якими щойно пішли державці, економ, старости"^{6/} Але всі ж ці твердження В. Липинського позбавлені аргументації і носять тенденційний характер.

Про селянське походження Височанів свідчать документи. Ігнат Височан, батьку Семена, родом із Наддністрянського села Викторова, що було в складі Галицького староства. Шляхтичі в одній із скарг /1626 р./ протестують "проти робітного Ігната Височана, батька, і Сема /Семена/ його сина - підданих його королівської милості з с.Викторова". Шляхта обурюється тим, що Височан відкрив в с. Боднаріві броварню і корчму, "чого плебеям забороняють коронні права".^{7/}

Ігнат Височан, безперечно, належав до заможних селян.

3/ W. Lozinski, Prawem i lewem, t.1. Lwów, 1913, стор.461.

4/ A. Czołowski, Z dziejów Chmielniczuzny na Podkarpaciu, Lwów, 1931, стор.4-5

5/ Ostaszewski, Baraniecki, Zawierucha chłopska na haliцkiej ziemi. "Nasz kraj", Tygodnik ilustrowane, 1906, zeszyt 2, стор. 12.

6/ Z dziejów Ukrainy, pod redakcją Wacława Lipińskiego. Kijów, 1912, стор. 235-236.

7/Центральний державний історичний архів, УРСР у Львові, ф.5, Галицький градський суд, т.123, стор.1230.

Він, осадчий, з допомогою селян засновує "на сирому корені" село Свободу Височанську /від Височана пішла назва села/. Можливо, він був ще й солтисом, як припускають Є.Дракохруст,^{8/} Н.Горн.^{9/} Проте у Слободі Височанській Ігнат захищається не довго. Він переходить в околиці Боднарова, організовує великі військові дружини з селян і опришників, здійснює наскоки на татар і шляхту. Його двір стає ніби військовою фортецею, де зосереджуються селяни-повстанці, як записано в актах - "багато людей на то приспособлених". Шляхта скаржилась, що Височан "жодної зверхності над собою не хоче мати і, взагалі, вільності собі навіть більші, ніж шляхетські присвоїв."

У такій обстановці ріс його син Семен. Про час його народження і дитинство немає жодних даних. У документах за 1926 р. згадується, що Ігнат Височан голосом дзвону підняв підданих у Боднарові, а коли вони зішлись, казав своєму синові Семі "бити шляхту". "За батьківським наказом" Семен кинувся на шляхту, але його стримувала спочатку власна жінка. 10/

Можна припустити, що Семен ріс в умовах постійної боротьби з шляхтою і татарами, яких підстерігав батько "на Боднарівських шляхах", набирав військового досвіду, що мало неабияке значення в його майбутній діяльності. В наступні роки звістки про Ігната Височана зникають, а Семен

8/Є.П.Дракохруст, Галицкое Прикарпатье XVI века и движение опришников, - "Вопросы истории", 1948, № I, стор. 55

9/М.В.Горн, Расслоение деревни русского воеводства к середине XVIII века - Наукові записки Львівського педінституту, т.П., Львів, 1948, стор. 146.

10/ЦДІА УРСР у Львові, ст.5, т.123, стор.1230-1233.

осінню 1648 р. очолив збройне повстання селян і міщан в Галицькій землі. Він став "проводиром повсталі черні". В його загін входили міщани, селяни багатьох сіл Галицької землі. Маючи 15-тисячну армію, в якій була навіть своя артилерія і прапор, Височан почав справжню війну з шляхтою. "Хмельницьким Галицької землі" називали його історики. Височан відіграв важливу роль у подіях, що розгорталися на Україні у наступні десятиліття як один з козацьких старшин. II/

Видатний ватажок опришківського руху, в 30-40-х роках на західноукраїнських землях, народний улюбленець Олекса Довбуш, як переконливо свідчать документальні матеріали, також походив з бідних селян. У 1739 р. перед Станіславським судом знайомим родини Довбушів на запитання суддів відповів, що "старий Добош мешкає в господаря Твердюка в комірному"^{12/}. Далі в судових протоколах записано, що перед судовою лавою в Станіславі "був ставлений і питаний господар іменем Гаврило Твердюк, у котрого в комірному мешкає Василь Добош"^{13/}. Отже, Василь Добош - представник найбіднішої версти сільського населення.

Єдиним засобом існування, як свідчать очевидці, для родини Довбушів були кілька овець. Василь Довбуш з синами пас вівці громади Марківки. В усіх судових документах Олексу та Івана Довбушів називають Добошчуками, рідше Добошами. Пізніше їх стали називати Довбушами. Деякі історики переконували, що Довбуша називали так тому, що їх батько був у війську добошем, барабанщиком.^{14/} Проте ці припущення не підтверджуються жодними історичними фактами.

II/Мерела до історії України-Руси, т.ІУ, стор.152,155-156; т.4, стор.5, 116-117.

W. Pirński, вказана праця, стор.237,271; В.В.Волк-Карачевский, Борьба Польши с козачеством во второй половине ХУП и начале ХУІІІ века, К., 1881, стор.120; Архив Юго-Западной России, т.ІІІ, стор.315; т.У, стор.201-273.

12/Львівська державна наукова бібліотека, відділ рукописів, Ф.Оссолінських, №1351/ІІ.Судова книга міста Станіслава 1738-1751, стор.63 /далі-СРМС/

13/Там же, стор.64

14/К. Wójciecki, Husydy. Stare gawazde i obrazy, Warszawa, 1890, т.ІІ, стор.142.

Родина Довбушів складалася з п'яти чоловік -батька, Василя, матері, двох братів, Олекси та Івана і сестри. Спочатку Олекса діяв спільно з своїм братом Іваном. У 1738 р. в одному з документів м.Солотвини повідомлялося, що "між опришками знаходились" Дранки - два брати з Дори, Довбуші - два брати з с.Рунчар, Смикайло і Семен Ігнатюк з с.Пороги. В 1739 р. між братами Олексою і Іваном почались чвари і вони розійшлися. Олекса діяв на Колосмиїщині, а Іван на Самбірщині, де й помер. Дата смерті Івана не відома. Перед смертю він залишив церкві Беняшки свій опришківський ніж, на якому були викарбовані прізвиська знищених гнобителів. ^{15/}

Після відходу Олекси й Івана в опришки між ними і членами родини Довбушів встановлюються тісні зв'язки. Як свідчать очевидці, брати "бували в горах в шаласах" у батька, а також заходили до його юмірки у селі, підтримували рідню грішми, захопленими у гнобителів. ^{16/}

Бойовим соратником до кінця діяльності Олекси була його дружина. Не випадково пани цікавилися нею нарівні з братом Іваном. У 1741 р. спійманого соратника Довбуша Палейчука запитували на суді : "де є брат Довбуша", а також "де є жінка Довбуша". ^{17/}

Дружина Довбуша учасниця усіх походів свого чоловіка. Особливо активно вона допомагала йому в період найактивнішої його діяльності /1740-1741 р./.

Другим помічником Довбуша була сестра, яка вийшла заміж за Павла Офенюка з с.Ямного. Як видно з документів,

15/А.Петрушевич, Сводная галицко-русская летопись /1700-1772/, Львів, 1887, стор.266.

16/С К М С /1738-1751/, стор.62-64.

17/Т а м ж е, стор.129.

Олекса часто заходив до сестри. Офенюк вступив у загін Довбуша і діяв з ним до його смерті. Умираючий Довбуш передав сестринцеві бойову рушницю.^{18/}

Після смерті Довбуша Павло Офенюк організував загін і продовжував антифеодалну боротьбу. Шляхта повідомляла, що "сестринець Довбуша зібрав загін з кільканадцяти чоловік й почав життя свого вуйка". Проте незабаром шляхта розпромила його загін біля с.Довгополля. В бою загинув ватажок. "Боронився досить міцно, - писав про загибель Офенюка шляхтич Хмелевич, - а бачучи, що не витримає, та щоб живим не був взятий, ножем мав проколотись, а потім його добили".^{19/}

Другий наступник Довбуша Василь Баурак також походив з бідних селян. Особисто на суді визнав: "Я служив в угорському Ясені у Семена Праничука за вівчара і був з його вівцями на полонинах. А ось прийшов до нас Добошук... а відходячи намовили /опришки/ і мене до своєї компанії". Це було влітку 1744 р. Баурак провів з Довбушем найбільші походи з 1744-1745 рр. Останній, умираючи, дав йому свою зброю, з якою Баурак боровся проти панів до 1754 р.

Третій наступник Довбуша, ватажок Іван Бойчук, теж був за походженням селянин з с.Ясенова, мав хату і господарство, власні полонини. В 40-х роках він встановив зв'язки з Довбушем. Учасник його загону Іван Варцаба на суді у 1759 р. посвідчив, що Іван Бойчук заходив у корчму с.Дабеславці "ще з Довбушем".^{20/} З Ясенова входило у його загін багато селян, інші односельчани надавали йому притулок, споживу, зброю.

18/С К М С /1738-1751/, стор. 224.

19/Л Д Н Б , Архів Бурштинського замку /далі -АБЗ/, №1, арк.142.

20/Ц Д Г А УРСР у Львові, ф.5, т.270, стор.1233.

Починаючи з XVI ст. в загони повсталих селян вступають цілі родини: батьки з синами, брати і навіть сестри. Родинні зв'язки серед карпатських опришників були частим явищем. Ця обставина, поряд з іншими, надавала селянським виступам згуртованості, тривалості і впливала на бойовий дух повсталих.

Документальні матеріали дають можливість вивчити, які категорії галицького селянства домінували в антифеодальних рухах XVI-XVIII ст. Загони повсталих селян і опришників складали, в основному, незаможні верстви селян. Це зумовлено соціально-економічними процесами, які відбувалися в той час в Галичині. У XVI-XVII ст. внаслідок формування і розвитку феодально-кріпосницького гніту в середовищі селян зустрічаємо значний процент малоземельних і безземельних селян - підсусідки, огородники, загородники, комірники, хатники, домшники, убогі люди, наймити, слуги, лясні лади та інші. За підрахунками Є. Дракохруст лише загородники і підсусідки в шести старостах Прикарпаття у 60-х роках XVI ст. складали 10,6% по відношенню до всіх селян.^{21/} В приватних маєтках їх було ще більше.

Економічна розруха і посилення феодальної експлуатації в другій половині XVII - середині XVIII ст. збільшили кількість "убогих" категорій селян Галичини. В Сяноцькій землі у 60-х роках XVII ст. група загородників, халупників, комірників становила 43% селянських господарів у шляхетських маєтках і 55% - в королівщинах.^{22/} В Галицькій землі в другій половині XVIII ст. групи малоземельних і безземельних селян складали 73,3%, а в першій половині XVIII ст. - 84,2%.^{23/}

21/Є. Дракохруст .Указана праця, стор.44

22/Я.С.Мельничук . Аграрные отношения в Сяноцкой земле во второй половине XVI в. Автореферат кандидатской диссертации, Львов, 1959, стр.7.

23/В.В.Грабовецкий . Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII - першій половині XVIII, К., 1962, стор.26.

Посідаючи невеличке майно або зовсім не маючи будь-яких засобів до життя, селяни старали на шлях боротьби. Тому в усіх галицьких судових протоколах, які склалися над спійманими повстанцями, чітко відображене бідняцьке походження селян. Особливу увагу привертають категорія так званих "нероботних селян", яка зовсім не вивчена в історіографії. Соціальне походження "нероботних" дуже чітко пояснює причина їх активної участі в антифеодальній боротьбі.

З "тестаментів нероботних", які склалися у виді зізнань перед шляхетськими судами за участь в опришківському русі, видно, що це були найбільш пауперизовані групи галицького села ХУП-ХУІІІ ст. Це твердження можна аргументувати на прикладі зізнань опришків з загону Івана Бойчука, які вони склали перед Галицьким міським судом в 1759 р.^{24/} Перший з них - "нероботний" Іван Варцаба признався на суді, що родом з Косова, маєтку галицького хорунжого Дідушицького, ходив на заробіток ще будучи парубком, небіжчикові жидачівському судді пану Лабенському скуповував і гонив на продаж воли. Потім, уже на муках, ще раз повторив, що до вступу в опришки "служив різним панам, скуповував для них вівці і воли". Другий "нероботний" Стефан Зеленчук родився в с.Бабче, Галицького староства. Перед вступом в опришки ІІ років наймитував по селах, служив у різних багатіїв. Про це на суді він оповів так. Ще хлопцем зайшов у село Космач. Один рік служив у попа, чотири - у простого чоловіка Петра Бобрищука, три - у космацького підданого Федорущука, а згодом служив два роки у Василя Миронюка і в кінці - один рік у космацького Гаврилюка. Третій "нероботний" Олекса Головчук родом з Косова одружився у Вендичанах під Могильовом в маєтках галицького хорунжого Дідушицького, а в 1759 р. " прийшов з Поділля за роботою до

24/Ц Д І А УРСР у Львові, ф.5, т.270, стор.1233-1247.

Михайла Ткача - Півнюка в Ясенів". "Коли прийшов дивитися на опришків, - говорив він на суді, - був затриманий і придушений Іваном Бойчуком /ватажком/ до того зарону". До вступу в загін він займався ткацтвом і як челядник кочував по різних селах Поділля і Прикарпаття.

Опришківський загін, який атакував двір пана Коженювського в Цуцилові в 1762 р., також складався з "нероботних" селян. Наприклад, "нероботний" Стефан Калиняк з села Волосова з молодих літ служив побережником в панському дворі. Інший "нероботний" Степан Качулка признався на суді, що родився в с.Новоселиці на Угорщині, заробляв хліба, а потім прийшов на Прикарпаття до Волосова, а далі до Товмачина.^{25/}

З категорії "нероботних" селян виходили багато опришків та їх ватажків, зокрема Бойко /1625/, Іван Проскурничин /1648/, Нестор /1680-1681/, Пинта і Пискливий /1700-1712/^{26/} Олекса Довбуш /1738-1745/, Степан Калиняк /1760-1762/ та багато інших відомих опришків і повсталих селян.

Ці факти показують, що саме розорені і убогі категорії "нероботних" селян через нестерпне соціально-економічне становище кидали рідні села і в пошуках засобів існування мігрували по різних місцях Прикарпаття і таким чином не були закріплені за маєтком феодала, не виконували феодеільних повинностей і в першу чергу панщизняних робіт, від чого отримали назву "нероботних", на противагу робітним, які жили постійно в маєтках і виконували основну

25/ Ц Д І А УРСР у Львові, ф.5, т.277, стор.716-725.

Б.Б а р в і н с ь к и й, Напад опришків на двір Коженювських в Цуцилові 1762.-Час."Руслан", 1905, № 144-145.

26/Т а м ж е, т.143, стор.971-973; т.184, стор.850-855.
СКМС /1738-1751/, стор.9-50.

відробітну повинність - панщину. "Нероботний" селянин не був юридично вільним, однак і до маєтку фактично не був прикріпленим. Він лишався, по суті, на становищі бурлаки без постійного заняття. Досить вдало визначив цю категорію населення дворянський дослідник І.Новицький. Він пояснює юридично, "що нероботний - неимеющий определенных занятий" чоловік. ^{27/} З цим погодилися Ф.Піскунов ^{28/} та Б.Барвінський ^{29/}

"Нероботний" - це фактично неосілий селянин, відомий в Речі Посполитій ще в XVI ст. під назвою "impessionatus" /неосілий/. З.Гльоґер пише: "Неосілий, імпосесіонатус або "одартус, голота", тобто ті, що не володіли ні орною землею, ні верстатом, ані службою чи посадою". ^{30/}

"Нероботні" селяни - це неосілі селяни - продукт інтенсивного феодално-кріпосницького гніту в Речі Посполитій. На Галицькому Прикарпатті цей термін згадується в актах уже в кінці XVI ст.

Безмаєткове становище, рухливість, постійне перекочування нероботних селян, сприяло тому, що вони ставали найактивнішими елементами в антифеодалному русі.

27/Н.П.Новицький, Справочный словарь юридических терминов актового языка Юго-Западной России. К., 1871, стор.16.

28/Фортунат-Піскунов. Словарь живого народного письменного и актового языка русских жван Российской и Австро-Венгерской империи. К., 1882, стор.154.

29/Б.Барвінський. Напад на двір Коженювського в Цуцилові. 1762. /Простокою зізнань опришків/, -Час."Руслан", 1905, № 146.

30/Z.Gloger, Ecyklopedya staropolska, Warszawa, 1902, стор.266.
t.III,

Важливу роль в селянських рухах ХVI-ХVIII ст. в Галичині відігравали селяни-втікачі, звані в актах "слободянами". Це були селлини, які не витримували страшного гніту, втікали від феодалів й осідали в нових селах і маєтках, утворюючи слободи, користувались пільгами, тобто звільнялися на певний час від основних феодальних повинностей.

Галицька шляхта по-різному дивилася на інтенсивну міграцію селян. Якщо прикарпатські феодали сприяли припливу селян в гірські околиці в ХVI ст., то пізніше вони почали підтримувати всі Заходи уряду для стримання втеч селян, ще більше обтяжувати пільги слободян, а подекуди не приймати у свої маєтки чи відкрито їх переслідувати. Це пояснюється насамперед тим, що слободяни залишалися в новопоселених селах найбільш рухливим, антифеодальним ферментом, який впливав на решту староосілих селян, штовхав їх на боротьбу. "Все зло є з слобід хлопських, які відновлюють повстання на Україні. Звідси нестримна сваволя та прагнення підносити на панів руку, жорстоко нищити їх, вбивати", - заявила шляхта 17 березня 1703 р. на сеймику у Кам"янці. 31/

Особливо пильно стежила шляхта за селянами - втікачами, які довго не затримувались на нових місцях, а кочували з села до села, не виконували феодальних повинностей, що більше подекуди нападали на панів. 24 вересня 1764 р. маршалок галицької шляхти Дідушицький видав універсал, в якому писав: "Настійно зобов'язую до того, щоб в усіх місцях, містечках і селах був пильний нагляд за людьми, які мандрують без дозволу, не виконують жодного ремесла, не пильнують господарства, а тільки роблять, сваволю, злочини в такий небезпечний час. Тому таких треба всюди ловити і посилати до галицького замку у в"язницю". 32/

31/АЮЗР, т.П, ч.Ш, стор.371.

32/Акта grodzkie i ziemskie, 25, Lwów, 1935,

стор.469/30

/далі - АГЗ/.

В інвентарних описах, листраціях королівщини, різних подакових реєстрах за XVI-XVII ст. зустрічаємо багато прізвищ селян, які свідчать, що як не вони, то їх родичі брали участь в антифеодальній боротьбі. Прізвиська - Волошин, Угрин, Поляк, Сербин, Угорець, Українець - свідчать, що згадані селяни - втікачі з Угорщини, Польщі, Молдавії, Сербії, Наддніпрянської України в Галичину. Прізвиська Гультяй, Люзний, Свавільник, Кочуючий, Повстанець-переконують про участь цих людей у боротьбі проти шляхти. Чисельні прізвища Опришок говорять про те, що їх предки брали участь в опришківському русі. У 1754 р. на запитання Галицького суду - "Звідки ти отримав таке прізвище?" - підсудний Василь Свавільник відповів, "бо так називали мого діда Миколу за якесь свавілля проти нашого пана".

В антифеодальній боротьбі селян Галичини і, особливо, в період грізних збройних виступів активну участь брала дрібна українська шляхта - Березовські, Грабовецькі, Жураковські, Галинські, Дрогомирецькі та інші - колишні вихідці з дрібної князівської галицької знаті. В тогочасних документах вона називалась "розрідженою". У зв'язку із збільшенням кількості шляхетських сімей поступово роздрібнюється їх землеволодіння. За реєстром 1658 р. в Нижньому Березові було 9 шляхтичів, в Жураках - 13, в Дрогомирчанах - 27. У другій половині XVII цей процес посилювався. Коли в 1658 р. у Вишньому Березові був 31 шляхетський дім, то в 1670 р. - 48. ^{33/}

Внаслідок інтенсивного процесу розшарування дрібної шляхти з'являються різні категорії - "шляхта піша", "шляхта убога", "шляхта урядова", "шляхта застінкова". У 1653р. згадується в актах як "шляхта убога, що підданих мала", так

33/ЦДІА УРСР у Львові, ф.5, Фасцикули /реєстри ревізії Коломийського повіту, 1670 р., стор.1-8.

згадується в актах як "шляхта убога, що підданих мала", так і "убога шляхта, що підданих не мала".^{34/}

Одна частина дрібної шляхти стала опором середньої шляхти й магнатів і активно допомогала їм в боротьбі проти селянсько-опришківського руху в XVII-XVIII ст. Друга частина дрібної шляхти, хоч і була юридично вільною, але не мала ніякого майна, привілеїв, тому не відрізнялась від селянства і зазнавала переслідувань з боку середньої і великої шляхти. Були випадки, коли дрібна шляхта ріднилась з селянами. Про такі сімейні зв'язки селян і дрібної шляхти говорилося на Галицькому сеймикові в 1671 р.^{35/}

Виходячи з цього, "розроджена" шляхта розділяла з селянами важке соціально-економічне і правове становище, підтримувала закріпачених в їх антифеодальній боротьбі. З документів відомо, що вже у повстанні Мухи 1490 р. брали участь Гринь, Іван, Василь, Петро і Григорій з Березова Березовецькі, за що король в 1498 р. наклав на них кару.^{36/} І пізніше, включно до визвольної війни 1648 р., Березовські згадуються неодноразово в галицьких гродських книгах за участь в антифеодальній боротьбі.

Недавно пощастило виявити цікавий родовід /генеалогію/ Березовських, який тягнеться з 1480 р. по 1636 р.^{37/} За даними цього родоводу у 1480 р. народився Іван Березовський /Урбан/. У нього з'явився син Костя Березовський, а у Кості - Федір Березовський, який став коломиїським попом. У Федора Березовського народились сини Михайло та Іван. Михайло "залишився" попом у Нижньому Березові. У нього народився син Іван, у Івана - Лесь Березовський - саме

34/А Г З , т.24, стор.103/6

35/А Г З , т.24, стор.147/8

36/Matriculam Regni Poloniae Summaria, pars II, Warszawa, 1907,

37/ЦДІА УРСР у Львові, ф.5, т.188, стор.282.

той, який під час повстання селян Галичини у 1648 р. став "головним адъютантом і керівником штабу" Семена Височана.^{38/}

Однак і після визвольної війни 1648 - 1654 рр. дрібно-шляхетські роди брали активну участь у селянському русі і зокрема в опришківських рухах включно до першої половини XIX ст.

Наведені факти дозволяють зробити деякі висновки. В доповіді порушено лише питання походження і родинних зв'язків керівників народного руху XV-XVIII ст., ролі розорених феодальною системою господарства, убогих, малоземельних і безземельних, робітних селян, слободян, а також дрібної шляхти в антифеодальній боротьбі трудящих Галичини проти соціального і національного гніту в XV-XVIII ст.

Огляд соціального походження і родинних зв'язків, опертий на документальних матеріалах, дає можливість виявити соціальну приналежність того чи іншого селянського ватажка, подати хоч короткі відомості з його життя і діяльності, що часто опускають дослідники при вивченні класової боротьби народних мас в епоху феодалізму.

В антифеодальній боротьбі селян Галичини XVI-XVIII ст. основною рушійною силою були незаможні верстви галицького села. Позбавлені всього, вони своєю боротьбою активізували поневолені маси, штовхали проти несправедливого пригноблення, являлись цементуючою силою у визвольному русі, сприяли тривалості селянських виступів.

Все це ще раз говорить про те, настільки необхідно і корисно порушувати генеалогію представників народних мас в радянській науці при вивченні спеціальних історичних дисциплін.

38/"Жерела...", т.У, стор.116-117.

О ПОДГОТОВКЕ ПУБЛИКАЦИЙ
ПО ИСТОРИИ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА

Ш.С.Л ю д к о в с к и й

XX и XXII съезды КПСС нацелили работников общественных наук, в частности и советских историков, на изучение и теоретическое обобщение практики коммунистического строительства, исследование основных закономерностей экономического, политического и культурного развития социализма и перерастания его в коммунизм.

Научное исследование истории советского общества до XX съезда КПСС было одним из отсталых участков идеологической работы. Культ личности Сталина, мешавший развитию общественных наук, особенно отрицательно сказался на изучении истории советского общества.

Серьезным препятствием для изучения истории советского общества было крайне слабое использование источниковедческой базы. Публикации по истории этого периода не поощрялись, издавалось их очень мало.

После XX съезда КПСС в работу по изданию документов включились почти все архивные учреждения страны. Только к 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции в 1957-1958 гг. было издано 128 публикаций, в т.ч. архивами УССР - 30 сборников документов. Впервые в научный оборот было введено более 22 тысяч документов.^{I/}

Успешно развивались издание документов по истории советского общества и в последующие годы. В 1959 - первой

^{I/} Журн. "История СССР", № 3, 1959, стр. 159.

половине 1964 г. на Украине издано 28 сборников по истории советской эпохи.^{2/}

Усиление археографической деятельности, рост количества публикаций по истории советского общества, делает крайне необходимым обобщение и критическое освоение опыта по изданию документов, ибо методике подготовки публикаций по истории советского общества посвящено небольшое количество статей в периодических изданиях и то лишь по отдельным вопросам.^{3/} Многие рецензии на сборники документов, появляющиеся в периодической печати, больше подходят на аннотации и их авторы почти не касаются вопросов методики и техники публикации.

В этом докладе внимание уделено двум основным вопросам подготовки публикаций по истории советского общества - выявлению и отбору документов, их особенностям.

Отбор документов находится в прямой зависимости от вида, формы и типа /целевого назначения/ публикаций. Здесь будет идти речь о принципах отбора документов для тематических сборников научно-исследовательского или научно-популярного характера.

Одна из важнейших особенностей подготовки публикаций по истории советского общества обуславливается качественно новым содержанием документов. Если до Великого Октября документы создавались в основном представителями господствующих классов, то после революции авторами большинства документов стали трудящиеся массы, пришедшие к руководству страной. В этих документах находит отражение руководящая и направляющая роль Коммунистической партии, многогранная

^{2/} Обзор "Хід виконання перспективного плану науково-публікаторської роботи архівних установ Української РСР /1959-1965/", К., 1964, стр. 3.

^{3/} См. "Труды Московского государственного историко-архивного института", т. УШ, М., 1957; Журн. "Исторический архив", № 3, 1955; № 3, 1957; № 3, 1960; "Проблемы источниковедения", т. IV, М., 1955 и др.

деятельность трудящихся масс.

Следует особо остановиться на значении советской периодической печати для изучения истории советского общества.

Авторы многих рецензий на сборники документов, упрекают составителей в публикации значительного количества газетного материала. Такие упреки, однако, не всегда справедливы. Нельзя забывать, что для изучения истории некоторых периодов /например подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, Гражданской войны и др./ газетные материалы являются почти единственными источниками. Подчеркивая огромную роль печати, как исторического источника, В.И. Ленин отмечал, что вооруженную борьбу масс в 1917-1920 гг. "можно /и должно/ проследить, в зародышевой форме, по тогдашней печати".^{4/}

Следует отметить наличие в газетах, особенно первых лет Советской власти, большого количества нормативных и массовых документов, многие из которых не дошли до нас в рукописном виде. Кроме того, сами газеты этого времени стали уникальными. Следовательно, в ряде случаев документы, опубликованные в периодической печати, следует рассматривать как первоисточники. Газетная информация также является ценным историческим источником, содержащим в себе много фактического материала, дополняющего архивные документы.

Вопрос о соотношении в публикации архивного и газетного материала должен решаться в зависимости от темы и хронологических рамок, а также от состояния источниковедческой базы.

Особенность подготовки публикаций по истории совет-

^{4/} В.И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 41, стр. 9.

ского общества обуславливается также многообразием форм и чрезвычайным обилием документов. Большой объем документальных источников, естественно, усложняет работу по выявлению документов. Археограф вынужден обращаться не только к фондам центральных и областных государственных архивов, но и районных, городских, а также ведомственных.

Требование о всесторонности и полноте выявления документов, без чего нельзя установить все факты, относящиеся к данной теме, целиком относится и к подготовке публикаций по истории советского общества. Советская архивная система открывает перед археографом огромные возможности для розыска документов. Но для того, чтобы эта работа была целеустремленной, он должен хорошо знать что и где искать.

На первый вопрос он сможет ответить после тщательного изучения литературы по теме и периодической печати исследуемого периода. Итогом этой работы является составление проспекта публикации.

Решение второго вопроса, по существу, сводится к установлению круга учреждений, которые решали вопросы по интересующей археографа теме и зависит от знания им истории советских государственных учреждений и общественных организаций, их функций в различные периоды деятельности, а также взаимосвязей учреждений.

После определения круга фондообразователей остается установить места хранения их документальных материалов. Для этого необходимо знать сеть советских архивов, а также историю административно-территориальных изменений. залогом успешного выявления документов является изучение всех фондов, как основных, так и взаимосвязанных с ними.

Выявление документов советского периода для публикации представляет определенные трудности и оно должно быть

упрощено. Упрощения его можно достигнуть, в основном, за счет создания и усовершенствования научно-справочного аппарата в архивах и, в первую очередь, каталогов. Значительно облегчило бы выявление документов создание научно-справочного аппарата в делопроизводстве действующих крупных учреждений путем внедрения карточной системы регистрации документов. Для облегчения выявления документов необходимо также шире практиковать кооперирование архивов, особенно при издании сборников в масштабе страны или республики.

Одним из важнейших процессов подготовки публикаций является отбор документов.

Надежным ориентиром в массе выявленных документов является методика отбора, базирующаяся на марксистско-ленинском учении.

Советские археографы при отборе документов руководствуются марксистской методологией, ленинским требованием партийности. Применить ленинский принцип партийности к отбору документов значит дать партийную оценку документам, отобрать такие из них, которые правдиво раскрывают сущность социально-экономических процессов и явлений.

В свою очередь, из множества источников, правдиво отражающих действительность, нужно отобрать наиболее важные и существенные для данной темы документы, которые давали бы кворум фактов, необходимых для исторического исследования и достаточных для того, чтобы сделать безошибочные выводы. Публиковать же все документы по теме практически невозможно, да и нецелесообразно, ибо существенные документы будут теряться среди второстепенных.

Вместе с тем, исследователь должен знать о всех выявленных документах. В последнее время вопрос о доведении выявленных документов до исследователей широко обсуждается

в среде археографов.^{5/}

Признано целесообразным содержание массовых источников /статистические сведения, анкеты, опросные листы и др./ передавать посредством регест. Однако такой метод передачи содержания возможен лишь для документов с одинаковым формуляром.

Можно довести до сведения читателя и множество однотипных по содержанию документов /например, резолюции собраний по одному вопросу/. Для этого следует опубликовать 3-4 наиболее полных и характерных по формальным признакам резолюций, а об остальных сказать в комментариях.

Сложнее обстоит дело с публикацией документов, не имеющих общего формуляра и различных по содержанию. Многие археографы предлагают к сборникам научно-исследовательского характера прилагать перечень документов, не вошедших в публикацию, давать обзор не опубликованных документов, широко использовать их в примечаниях и для хроники событий.

Вопросы использования всех выявленных документов в публикациях требуют тщательного изучения и проверки на практике.

Одним из методов сокращенной передачи текста является отбор документов в извлечениях. Он широко применяется в публикациях по истории советского общества.

Как в правилах издания документов, так и в ряде статей^{6/} утверждается, что опускать в документах можно лишь части, не имеющие прямого отношения к теме. Это положение следует, в основном, признать справедливым. Однако нужно

^{5/} Журн. "Исторический архив", № 2, 1960, стр. 192; № 1, 1961, стр. 115; Виды и формы публикаций исторических источников. Стенограмма теоретической конференции ГАУ СССР, 13-15 октября 1959 г., М., 1960.

^{6/} См. "Труды Московского историко-архивного института", т. УШ, М., 1957; журн. "Вопросы истории", № 5, 1961, стр. 17; журн. "Исторический архив", № 3, 1957, стр. 200.

учесть, что многие документы советского периода /планы, отчеты и т.д./ имеют очень большой объем и полностью не могут быть опубликованы, хотя они целиком относятся к данной теме. Поэтому составитель должен искать в документе ту часть, в которой наиболее полно и выпукло выражена суть документа. При извлечении из документов нужных для публикации частей будет, несомненно, проявляться субъективный взгляд и уровень знаний составителя. Поэтому эту работу должен выполнять квалифицированный археограф. Содержание опущенной части документа, на наш взгляд, должно быть указано в примечании.

К извлечениям из документов приходится прибегать и в тех случаях, когда в различных документах имеются части, идентичные по своему содержанию.

В последнее время постановляющие части протоколов, а также резолюции собраний, помещенные в газетных отчетах, стали публиковать как самостоятельный документ /без оговорок в заголовке и без отточий/. Такую публикацию можно признать правомерной, однако в подстрочных примечаниях следует указать частью какого источника является документ, а, при необходимости, привести содержание опущенной части.

Основой методики отбора документов является их источниковедческий анализ, однако он представляет определенные трудности, связанные с отставанием источниковедения истории советского общества.

Анализ документов при их отборе предусматривает, прежде всего установление подлинности, автора, места возникновения документа, а также даты и причины появления его на свет. Недостаточное внимание к этим моментам ведет к ошибкам в публикации. Так, например, в сборнике "Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине" /т. I/ события, освещаемые в док. № 352, ошибочно отнесены к Николаеву, хотя они происходили в Херсоне; в док. № 818 непра-

вильно установлено место возникновения документа, ибо в Николаеве сахарного завода не существовало. В сборнике "Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти" документ № 62 - Воззвание Кременчугского комитета КП/б/У с призывом к рабочим и крестьянам выступить на борьбу против оккупантов и их лакеев - гетманцев - датировано маем 1918 г., хотя из подписи под документом видно, что оно могло быть написано не ранее июля 1918 г., после I съезда КП/б/У.

Документ необходимо также интерпретировать /истолковать/ как источник, т.е. установить идейные позиции автора, классовую направленность документа. П.П.Постышев в письме к одному из студентов МГИИМ писал, что документы могут стать "руководством к действию" лишь тогда, когда они "соответствующим образом обработаны, а главное, истолкованы"^{7/}

После интерпретации документа необходимо проверить его достоверность. Документы, опубликованные в сборнике, должны быть достоверными, ибо исследователь, доверяя составителю, будет на основе этих документов строить свои выводы.

Хотя документы советского периода и отличаются качественно от документов предшествующих эпох в смысле их правдивости, но это не снимает вопроса о проверке их достоверности. Эти документы могут обладать недостаточной степенью подробности, в них могут быть неточности и ошибочные данные. Л.М.Дробижина в статье "Отчеты местных советских и хозяйственных органов как исторический источник"^{8/} отмечает, что в некоторых отчетах губсовнархозов за 1921 г. приводились завышенные показатели. Такие факты в отчетной

^{7/} Журн. "Архивное дело", № 1/34/, 1935, стр. 4.

^{8/} Журн. "Исторический архив", № 6, 1962.

документации можно встретить и в другие периоды.

С особой тщательностью составителю нужно подходить к анализу различных документов периода культа личности. К источникам, требующим серьезного анализа, следует отнести судебно-следственные материалы, мемуары и др. Необходимо также критическое отношение к материалам газет.

Проверка достоверности документов советского периода достигается путем сопоставления их с другими документами, с материалами печати и др. источниками, с показаниями участников событий. Во всех случаях установления расхождений, неточностей и ошибок в документах необходимо комментирование последних.

Анализ документов советского периода, однако, ничего общего не должен иметь с подозрительностью и недоверием к каждому источнику. Здесь уместно вспомнить афоризм "В какой мере продуктивна критика памятника, в такой же мере бесплоден чрезмерный скептицизм" ^{9/}.

Начавшиеся в последнее время разработка источниковедения истории советского общества, изучение отдельных категорий источников будут способствовать повышению качества отбора документов для публикации.

Одной из сторон отбора документов является выбор текста источника.

Составитель, несомненно, должен публиковать подлинник документа и лишь при невозможности разыскать последний - копию. Но в ряде публикаций, например, в сборнике "Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине" /Николаев, 1957/ помещены незавершенные машинописные копии, снятые в свое время истпартом с подлинных документов. В легендах это не

^{9/} С.Н.Б у к о в с к и й, Методика исторического исследования, Л., 1931, стр. 143.

оговорено и они выдаются за копии. Такие же документы опубликованы в сборнике "За власть Советов" /Запорожье, 1957/. В сборнике "Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти" /Полтава, 1957/ незаверенные копии из газет имеют ссылки на фонд партийного архива.

Отдельно следует остановиться на анализе и принципах отбора документов вражеского лагеря. Эти документы в публикациях по истории советского общества играют подчиненную роль, но с ними приходится иметь дело, главным образом, при освещении периодов борьбы за установление и упрочение Советской власти и Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. К документам вражеского лагеря часто приходится прибегать при освещении деятельности подпольных организаций и партизанских отрядов, ибо документация последних сохранилась в незначительном количестве.

Документы вражеского лагеря явно тенденциозны, но вместе с тем они содержат иногда ценные фактические данные, а также факты, разоблачающие врагов трудящихся. Так в сборнике документов о немецко-фашистском оккупационном режиме на Украине ^{10/} включено 94% документов, взятых из фондов оккупационных учреждений и обладающих большой силой разоблачения.

Отбор документов вражеского лагеря требует от составителя высокой политической бдительности. Необходимо помнить указание В.И.Ленина о том, что при использовании сведений и фактов, содержащихся в этих документах, нужно "... уметь отсеять их реакционную тенденцию, уметь вести свою линию и бороться со всей линией враждебных нам сил и классов". ^{11/}

^{10/} Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, збірник документів і матеріалів, К., 1963.

^{11/} В.И.Ленин. Полн. собр. соч., т.18, стр.364.

Работа по отбору документов вражеского лагеря предусматривает их глубокий анализ и тщательную проверку на достоверность.

При подготовке сборника документов "Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.", например, составителями были проанализированы отчеты Голтского жандармского легиона за 1943 г. Эти отчеты при всей их тенденциозности содержат большое количество фактов о подпольной деятельности советских патриотов. При этом характерно, что если в открытой печати немецко-румынские оккупанты создавали видимость благополучия в тылу, то в отчетах, которые предназначались для узкого круга лиц, они констатировали массовое сопротивление советских людей. Вместе с тем, пытаясь оправдать свою безуспешную борьбу с подпольным и партизанским движением, жандармы иногда в своих отчетах сообщали о мнимом разоблачении подпольщиков и партизан.

Публикация документов вражеского лагеря должна сопровождаться тщательным комментированием.

Принцип марксистской методологии отбора требует, чтобы публикация была не собранием случайных, оторванных друг от друга документов, а комплексом документов, которые взаимно зависимы и взаимосвязаны между собой. Отбирая документы в их взаимосвязи, мы имеем возможность показать исторический процесс в его развитии, имеем возможность "смотреть на каждый вопрос с точки зрения того, как известное явление в истории возникло, какие главные этапы в своем развитии это явление проходило, и с точки зрения этого его развития смотреть, чем данная вещь стала теперь".^{12/}

Освещение последовательности развития исторического

^{12/} В.И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 39, стр. 67.

процесса достигается путем отбора различных по своему виду и характеру документов. Так в постановлениях и решениях партийных и советских органов, а также в других директивных документах, ставятся определенные задачи, намечаются мероприятия и т.д. Эти документы свидетельствуют о возникновении тех или иных явлений. Осуществление задач и мероприятий, итоги, результаты тех или иных событий находят свое отражение в различных отчетно-итоговых документах. Проводить резкую грань между этими документами все же нельзя, так как и в директивных документах /например, в констатирующей части постановлений и решений/ мы можем найти сведения об итогах или результатах совершавшихся ранее событий.

Включение в публикацию только директивных и отчетно-итоговых документов не даст однако возможности показать динамику исторического процесса. Необходимы поэтому также и такие документы, которые освещают ход событий, фиксируют его на различных этапах. Именно они показывают творчество трудящихся масс, большую организаторскую работу партии в массах, показывают борьбу с возникающими трудностями.

Следует попутно заметить, что некоторые составители не включают в публикации документы, говорящие о трудностях борьбы и строительства, об отдельных ошибках, которые имели место. Так, например, в ряде сборников, изданных на Украине к 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции, не публиковались документы о борьбе Центральной Радой в период подготовки Октября, резолюции массовых собраний, в которых нашло отражение добросовестное оборончество, объяснявшееся недостаточной сознательностью масс в начальный период революции и др. Как отмечалось в рецензии на сборник документов "Комітети незаможних селян в ривіщині", ^{13/} в нем не отражены острейшие моменты деятельности

^{13/} "Український історичний журнал", № 6, 1962.

парторганизации, связанные с созданием и деятельностью комитетов незамощных селян. Замалчивание таких документов не способствует полному и всестороннему освещению темы.

Виды документов, освещающие ход исторического процесса или события, могут быть различными. Не последнюю роль играют среди них переписка между различными учреждениями, а также газетная информация и корреспонденции.

Отсутствие документов, раскрывающих ход событий, наталкивает составителя на проведение дополнительного выявления. Следует отметить, что выявление и отбор документов - это два взаимосвязанных процесса. Не только отбор побуждает составителя на дополнительное выявление, но уже и в процессе последнего составитель занимается отбором. Он заключается в том, что составитель не берет на учет документы, которые явно не могут быть использованы для публикации.

В тех случаях, когда по каким-либо причинам не представляется возможным включить в сборник документы, освещающие ход событий, то их роль должны выполнить комментарии и публикуемым документам.

При отборе документов для местных публикаций важно обратить внимание на документы, которые отражают особенности исторического процесса, присущие данной местности.

Следует отметить, что при подготовке сборников, на указанные выше принципы отбора документов не всегда обращается внимание, в результате чего сборники составляются из случайных документов, которые служат иллюстрацией для подтверждения тех или иных известных положений.

С отбором документов связана проблема повторной публикации источников. В настоящее время среди археографов имеется твердое мнение о том, в каких случаях допускается повторная публикация. В изданиях научно-исследовательского характера ее можно допустить в тех случаях, когда документ

опубликован в сборнике, ставшем библиографической редкостью, и когда в предыдущей публикации было допущено искажение текста. Вместе с тем, повторная публикация может иметь место и тогда, когда из-за отсутствия документов нельзя достигнуть полного и всестороннего освещения темы, когда изъятие этого документа нарушит единый комплекс источников. Следует, повидимому, в отдельных случаях давать перечни документов, опубликованных по этой теме ранее, но не включенных в настоящую публикацию. В изданиях научно-популярного характера повторная публикация может иметь более широкое применение.

В ряде случаев мы встречаем повторную публикацию документов, которая не вызывается необходимостью. Так, в ряде местных сборников, вышедших к 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции, были опубликованы работы В.И.Ленина, манифест ЦК РСДРП от 27 февраля 1917 г., воззвание Петроградского военно-революционного комитета "К гражданам России", декреты первого советского правительства, хотя эти документы широко известны.

Иногда составители публикуют документы повторно, не зная об их предыдущей публикации, ибо не везде еще поставлен хорошо учет опубликованных документов. Но даже идеальный учет их в архиве не может быть гарантией от повторной публикации. Ведь документ, хранящийся в данном архиве в подлиннике, может быть опубликован другим архивом, где он хранится в виде отпуска, и наоборот. Поэтому было бы полезно брать на учет все опубликованные документы по истории края, независимо от того, в каком архиве они хранятся. На наш взгляд, целесообразно также создать каталог опубликованных документов по истории Украины, куда были бы включены источники, опубликованные не только в сборниках, но и в периодической печати. Такой централизованный каталог принес бы большую пользу и археографам, и исследователям, изучающим историю Украины.

При повторной публикации следует признать нужным уточнение поисковых данных, даты, автора, а также текста документа, восстановление, в случае необходимости, опущенной части текста. При этом, в легенде необходимо, на наш взгляд, указывать не только место первой публикации документа, но и уточненные поисковые данные его. Обозначение повторной публикации необходимо не только для документов, но и для источников, взятых из газет.

Серьезным недостатком в издании документов советского периода является широкое дублирование документов, их параллельная публикация в различных сборниках. Основной причиной дублирования документов в местных сборниках является то, что составители отбирают документы в рамках нового административно-территориального деления независимо от освещаемого периода.

Единственным выходом для устранения дублирования документов, является подготовка публикаций в рамках того административно-территориального деления, которое существовало в освещаемый период, или же в рамках более крупных районов. Для подготовки таких публикаций необходимо кооперирование нескольких архивов.

Необходимо, на наш взгляд, продумать вопрос о подготовке сборников в масштабе республики, как серийных изданий, в которых принимали бы участие все архивные учреждения. Это также способствовало бы ликвидации дублирования документов.

Из всего сказанного вытекает такой вывод: подготовка публикаций по истории советского общества, в частности, выявление и отбор документов, имеют свои особенности и трудности. Дальнейшая разработка основных принципов археографии и источниковедения советского периода, широкий обмен мнениями по вопросам методики и техники публикаций будет способствовать повышению идейно-научного уровня документальных изданий.

ЗНАЧЕННЯ ДОПОМІЖНИХ /СПЕЦІАЛЬНИХ/ ІСТОРИЧНИХ
ДИСЦИПЛІН У ПІДГОТОВЦІ НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ

Я. П. К і с ь

Дуже важливим і відповідальним завданням є організація підготовки студентів - істориків до самостійної наукової роботи. Основне і перше завдання, яке ставиться перед студентами - істориками є оволодіння марксистсько-ленінською методологією, теорією - способом розуміння історичних процесів. Друге, тісно пов'язане з першим - це оволодіння способами вивчення історичних процесів, вивчення методів самостійного історичного дослідження.

Підготовка до самостійної наукової роботи - це тривале теоретичне і практичне навчання, це увесь комплекс навчального і наукового процесу, лекцій, семінарських занять, курсових робіт, спецсеминарів, спеціальних курсів і допоміжних /спеціальних/ історичних дисциплін. Підготовка до самостійної наукової роботи - перше і основне завдання, на нашу думку, у навчанні студента історика. Університетське навчання не досягає своєї мети, якщо воно не ставить перед собою цього завдання. Засвоєння певної суми знань історичних процесів є теж необхідною, але не першочерговою справою.

Теорія та практика розуміння і дослідження історичних процесів повинна опиратись на міцну теоретичну підготовку, оволодіння марксистсько-ленінською методологією, але само пізнання історичних процесів ґрунтується і виходить з історичних джерел, без яких не може бути знання і розуміння історії. Повнота і глибина пізнання залежить не тільки від кількості і якості джерел, але від уміння їх шукати, читати, розуміти, аналізувати і добувати історич-

ні аргументи, а цьому впершу чергу вчать допоміжні /спеціальні/ історичні дисципліни. Об'єктивний історичний процес ховається за історичними джерелами, за сферою особливостей того часу, за більшою чи меншою дозою суб'єктивних елементів їх творців, а також за суб'єктивною призмою самого дослідника, який його вивчає. Допоміжні /спеціальні/ історичні дисципліни зменшують ці перешкоди, редукують їх, а від досконалості їх вивчення залежить ступінь докладності пізнання історичних процесів.

На основі вищесказаного можна зробити висновок, що допоміжні /спеціальні/ історичні дисципліни є основними і першими у підготовці студентів до самостійної наукової роботи.

Дуже влучно завдання допоміжних /спеціальних/ історичних дисциплін визначив прогресивний польський історик першої половини ХІХ ст. Йоахім Лелевель. Він називав їх науками, які допомагають пізнавати історичні джерела. У змісті самої назви визначено завдання цих наук.

Однак завдання допоміжних /спеціальних/ історичних дисциплін ширше, а саме: виховувати й інші якості дослідника - любов до знань, витривалість, сумлінність, що є основою наукових успіхів, виховувати етику наукової праці, відкривати молоді таланти, які не завжди проявляють в іспитових відповідях.

Необхідно при цьому підкреслити, що допоміжні /спеціальні/ історичні дисципліни, допомагають вивчити і зрозуміти історичні процеси.

Від цих загальних міркувань перейдемо до більш конкретних, а саме: які допоміжні /спеціальні/ історичні дисципліни повинні вивчати студенти? Чи всі кафедри і всі

спеціалізації їх вивчають і чи потрібні допоміжні /спеціальні/ історичні дисципліни кафедрам новітньої історії, чи тільки тим, які вивчають історію стародавнього світу і середніх віків?

Передусім слід уточнити, які науки входять до кола допоміжних /спеціальних/ історичних дисциплін. Сама назва допоміжні історичні дисципліни виникла у XVIII ст. і дожила до наших днів. Нею охоплюємо, насамперед, ряд "класичних" допоміжних історичних дисциплін - палеографію, дипломатику, сфрагістику, геральдику, метрологію, хронологію, історичну географію і генеалогію. Нові умови, величезна кількість різноманітних джерел, нові потреби призвели до збільшення їх кількості - тепер в їх коло входять архівознавство, археографія, джерелознавство, бібліографія, пресознавство, бібліотекознавство, неографія, статистика та ін. /Історичні дослідження не можуть обійтися без цілого ряду інших наук, які допомагають вивчати і розуміти історичні джерела - філософії, соціології, філології, психології і т.д./. Потрібно підкреслити, що навіть ряд "класичних" допоміжних дисциплін є одночасно самостійними науками і мають свій предмет дослідження. Вони виникали й існували як самостійні науки. Лише генеза деяких з них /палеографії, дипломатики, археографії/ тісно пов'язана з потребами дослідження історичних джерел.

У зв'язку з тим, що коло історичних джерел розширилось, зросла одночасно кількість наук, які допомагають їх досліджувати, то має певний сенс і нова назва, яка входить на сторінки нашої історичної літератури: "спеціальні історичні дисципліни" замість допоміжні історичні дисципліни.

Що можна сказати про вивчення допоміжних історичних дисциплін на спеціальних кафедрах? На перший план слід

висувати ті науки, які мають більше значення для підготовки до наукової роботи. Дисциплінами, без яких не може обійтись жодна кафедра, є "Методика дослідження історичних джерел" /вступ до історичних досліджень/. Цей курс в рамках 32-68 академічних годин вчить студентів теорії і практики організації і ведення наукової роботи, починаючи від вибору теми і закінчуючи підготовкою наукової роботи до публікації: В цьому курсі викладач знайомить студентів з технікою організації наукової роботи, веденням записів, збиранням джерел, того будівельного матеріалу, з якого буде збудована нова будівля, а також з організацією самого творчого процесу писання роботи та її оформлення.

Курс "Методика дослідження історичних джерел" можна розширити і, якщо не читаються повні курси з інших необхідних допоміжних історичних дисциплін, включити в нього юроткі відомості про них. Зокрема, відомості про бібліографію, про роботу в архівах, про способи датування письмових пам'яток - хронологію, про печатки і навіть про нумізматику й історичну географію /про кожен в рамках 2-6 академічних годин/ з вказівкою на літературу, посібники, таблиці і практичне ознайомлення з ними. Курс цей, крім теоретичних і практичних відомостей, має велике значення для виховання наукового працівника.

Крім цього вступу до історичних досліджень, студенти всіх спеціалізацій повинні слухати спецкурс з джерелознавства, який навчить їх відшукувати історичні джерела, оцінювати, аналізувати і критикувати їх. Цей курс складається з лекцій і практичних занять.

Читаючи вищезазначені курси, необхідно в тих місцях, де йдеться про критику й аналіз історичних джерел,

про сам творчий етап наукової роботи, остерігати молодих дослідників від схематизму і догматизму. Одним із шляхів, який веде до цього є шукання встановлених схем й авторитетів. Культ авторитетів веде до схоластичного, догматичного методу наукового дослідження. Справжній дослідник цінить авторитети, але шукає впершу чергу доказів, фактів, які теж перевіряє. У пошуках фактів дуже шкідливим для дослідника є підбирання лише таких, які підтверджують його положення, його схеми, і відкидання інших. Треба не факти добудовувати до наших бажань, а бажання до фактів. "Доброти приклади взагалі - річ зовсім не важка, але й значення це не має ніякого, або чисто негативне, бо вся справа в історичній конкретній обстановці окремих випадків. Факти, коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки "уперта", але й безумовно доказова річ. Факти, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме іграшкою або чимсь ще гіршим" ^{1/}

З цього ясно і те, що дослідник повинен знати й ^{зувати} аналізувати всю суму джерел наукової проблеми і кожне джерело зокрема аналізувати у сукупності з іншими, враховуючи при цьому й ті історичні обставини, які їх породили. Необхідно твердо знати, що чим чіткіше і повніше матимемо уявлення про походження історичного джерела та його автора, тим глибше можемо в нього вникнути, зрозуміти його.

Третью наукою, з якою повинні познайомитись студенти, є архівознавство - вивчення організації архівів, їх системи упорядкування документальних матеріалів і науково-довідкового апарату, організації роботи по використанню їх, нарешті, підготовці документів до публікації.

В лабіринті численної спеціальної історичної літератури, монографій, журнальних і газетних статей і рецензій,

І.В.І.Ленін, Твори, т.28, стор.252.

допоможе дослідникові орієнтуватись історична бібліографія.

Рукописні письмові джерела минулих століть не можна вивчати без знань палеографії, яка вивчає історію письма, займається різними почерками, способами писання, вивчає особливості письма окремих канцелярій, допомагає встановлювати дати не датованих документів, досліджує автентичність чи підборку окремих документів, вивчає систему скорочень, займається письмовими матеріалами і технікою писання. Особливості почерків новішого часу відкривають дороги для розвитку неографії.

Тісно пов'язана з палеографією дипломатика, яка займається спеціальною групою письмових пам'яток, документом, грамотою, актовим матеріалом, вивчає критерії встановлення правдивості чи підробки документа, говорить про його походження, займається історією розвитку документа, вивчає його особливості сьогодні.

Основним елементом документа - грамоти була й залишається до сьогодні печатка. Печатки, їх розвиток, походження, зміст і способи закріплення вивчає сфрагістика. Вона, як і інші допоміжні історичні дисципліни, переступила хронологічні межі історії нового часу.

Навіть історик, який не займається науковим дослідженням, повинен знати про різні способи датування письмових пам'яток, про існування й сьогодні різних ер, різних календарів, різних способів датування, знати про місяці і їх назви, дні тижня і їх поділ і т.д.

Всьому цьому вчить хронологія. Курс хронології повинен бути заповнений практичними заняттями, вивченням різних способів датування і переведення їх на сучасну хронологію.

Різноманітні міри довжини, об'єму і площі, які були на території окремих країн і навіть областей, земель, а також існування їх до сьогодні /фут, ярд, унція і т.д./ вимагає їх вивчення, їх розуміння. Цим займається метрологія. Вона досліджує генезис мір і ваг, способи вимірювання і важення, реконструє одиниці мір і ваг.

Основні історичні питання, зокрема питання економічної історії, не можна розробляти без вивчення грошово-монетної системи, вартості грошей, а цим займається нумізматика. Вона вивчає питання виникнення грошей, їх обіг і значення в суспільно-економічних відносинах.

Велике значення для науковця має історична географія яка вивчає вплив фізико-географічних умов на розвиток виробництва, на розвиток продуктивних сил, займається питаннями населення, його рухів, питаннями колонізацій, міграцій. Вона тісно пов'язана з картографією, вивченням історії розвитку політичної карти.

Історик нового часу не може обійтися без знань пресознавства. Дослідникові потрібно вміти використувати досягнення статистики, соціології та інших наук, словом, чим ширше коло і повніше знання допоміжних /спеціальних/ історичних дисциплін, тим ширше і глибше пізнання історичних джерел, а значить повніше і глибше вивчення історичних процесів.

Допоміжні /спеціальні/ історичні дисципліни дартє не лише певну суму знань, вчать теорії і практики наукового дослідження, але й прищеплюють молодому дослідникові дух наукової етики, виховують працьовитість, точність, витривалість, любов до знань, бо ж це є запорукою добрих результатів наукової роботи, вчить цінити в історичних дослідженнях істину понад усе.

У студентів потрібно виховувати сумлінність і пошану до чужих праць, до чужих думок, до цитування з використання праць і посилання на них. Остерігати їх від замовчування використання чужої праці, від видання чужих досягнень за свої, остерігати від наукових вкрадіжок. Звертати увагу на точність у використанні джерельних матеріалів і статистичних даних. Виховувати у зв'язку з цим почуття великої відповідальності перед наукою, перед суспільством, перед історією. Вести боротьбу проти шарлатанства і нечесності в науці, гордості і зазвисті. Виховувати риси скромності і доброзичливості. Вчити студентів уміння вести вільні наукові дискусії, завжди добре аргументувати свої положення, не допускати голословної, неаргументованої, епітетичної критики. Необхідно при цьому не забувати, що студент повинен вчитись на живих конкретних прикладах, що вони більш дієві, ніж десятки лекцій, пам'ятати, що найлегше ці якості виховуються в молодому віці.

В и с н о в и

1. Одним з основних завдань у навчанні студента-історика є його підготовка до самостійної наукової роботи.

2. Теорії і практики наукового дослідження вчать у першу чергу допоміжні /спеціальні/ історичні дисципліни.

3. Мінімум підготовки студентів до наукової роботи вимагає, щоб вони вивчали: Методику дослідження історичних джерел, джерелознавство, архівознавство, палеографію та бібліографію.

4. Якщо на історичних факультетах, крім названих вище, інших допоміжних /спеціальних/ історичних дисциплін не вивчають, то короткі відомості про них потрібно включати в курс "Методика дослідження історичних джерел".

5. Чим ширше і повніше знання допоміжних /спеціальних/ історичних дисциплін, тим ширше і глибше знання і розуміння історичних джерел.

6. Допоміжні історичні дисципліни не лише вчать теорії і практики історичного дослідження, але й виховують у душі наукової етики.

РОЛЬ СФРАГІСТИКИ І ГЕРАЛЬДИКИ В РОБОТІ АРХІВІСТІВ

А.А.К о н д р а т ь к

Завершення науково-технічної обробки, повне впорядкування документальних матеріалів в архівах дає змогу розширити їх використання, всебічного вивчення змісту і форми документів, їх джерелознавчого аналізу. Певних темпів набирас розробка спеціальних історичних дисциплін, зокрема, сфрагістики та геральдики. Як видно хоча б із статті В.Гавриленка "Радянські дослідження з сфрагістики /історико-бібліографічний нарис/" ^{1/}, статті В.І.Стрельського "Геральдика и сфрагистика в научной работе историков" ^{2/} та ряду інших, - радянська сфрагістика і геральдика досягли деяких успіхів як за кількістю, так і за науковим та методологічним рівнем досліджень. У 1963 р. з'явилися і перші узагальнюючі праці - російський та український підручники з спеціальних історичних дисциплін, в яких є розділ з сфрагістики і геральдики.

У цих дослідженнях багато уваги приділено визначенню самого предмету різних спеціальних історичних дисциплін, їх ролі і завданням, і це не випадково, оскільки з окремих питань ще не склалося єдиної думки. Серед таких проблемних праць можна назвати роботи українських вчених І.П.Крип'якевича, А.О.Введенського, В.І.Стрельського, Ф.П.Шевченка та

^{1/} "Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР", 1964, № 5.

^{2/} "Вопросы архивоведения", 1963, № 3.

ін. 3/

Як видно з багатьох праць, зараз розширюється саме поняття таких дисциплін як сфрагістика і геральдика. Так, сфрагістика, крім власне печаток, може вивчати й інші знаки власності: гончарні клейма на керамічних виробах, татарські тамги тощо. Все більше дослідників схиляється до висновку про необхідність заміни терміну "геральдика" терміном "емблематика" з включенням у предмет її вивчення, крім традиційної форми гербів, і інших символів та емблем: орденів, медалей, пам'ятників і ювілейних значків, прапорів, філіграней, оскільки вони поки що не входять в сферу якоїсь іншої спеціальної дисципліни.

Звичайно, в роботі архівістів над вивченням сфрагістичних і геральдичних пам'ятників можуть братися до уваги передусім ті, що пов'язані з документальними матеріалами. Яку ж роль відіграють геральдика і сфрагістика в розвитку історичної науки і роботі істориків-архівістів? Це питання тепер з'ясоване в достатній мірі.

Навіть якби сфрагістика і геральдика були лише "наукою для науки", мали самодостатнє значення, їх існування і розвиток були б виправданими, оскільки предмет їх вивчення - печатки і герби - самі по собі становлять великий інтерес як пам'ятки історичного минулого, матеріальної і духовної культури, виробу ремесла і мистецтва.

3/ І.П.К р и п " я к е в и ч, Стан і завдання української сфрагістики.- "Український історичний журнал", 1959, № 1; Й о г о ж, Допоміжні історичні дисципліни в науковій роботі архівів.- "Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР" 1961, № 5; А.А.В в е д е н с к и й, Вспомогательные исторические науки в работе архивистов.- "Вопросы архивоведения", 1962, № 2; В.И.С т р е л ь с к и й, Основные принципы научной критики источников по истории СССР, К, 1961; Ф.П.Ш е в ч е н к о, Про створення "Вступу до історичної науки". - "Український історичний журнал", 1959, № 1.

Але значення згаданих спеціальних історичних дисциплін цим не обмежується. Знання сфрагістики і геральдики допомагає вирішенню ряду наукових завдань, зокрема, вивченню й аналізу документальних матеріалів.

Печатка і гербовий знак, що супроводжують документ, є свідченням, що цей документ дійсно виходить від особи чи установи, якій вони належать. Крім встановлення авторства /особливо в невідданих документах/, печатки і геральдичні емблеми дозволяють визначити в певних межах час і місце створення документів, їх оригінальність, аутентичність /достовірність чи підробку/. Якщо всі ознаки печатки відповідають ознакам інших відомих печаток того ж часу, то з повною підставою можна говорити про достовірність не лише печатки, а й документа. Тому ці знаки засвідчення документів, що надають їм юридичної сили, мають практичне значення для дослідників, які працюють над архівними матеріалами.

Вживання і використання гербів і печаток у минулому пов'язане з існуванням приватної власності, з соціально-економічними умовами життя і вони самі є історичним джерелом для вивчення класової боротьби, політично-культурних зв'язків, ремесла, торгівлі. Наприклад, в основі зображення міських гербів і магістратських печаток лежали такі ознаки, як географічне положення міста, напрям господарства, побутові особливості, архітектурне оформлення, видатні історичні події. Так сфрагістика і геральдика відіграють свою роль у встановленні і підтвердженні встановлених за іншими даними загальноісторичних висновків. Крім того, описані і випадки, коли печатка або герб стають єдиним джерелом для обмірковування фактів /зображення споруд, що не зберіглися, заняття населення, звичаї, не зафіксовані в інших джерелах/. За їх допомогою вдається встановити існування невідомих досі установ, організацій чи посад.

Існує тісний зв'язок між сфрагістикою і геральдикою.

Це пов'язане з тим, що багато зображень, які вживалися раніше лише на печатках, перейшли потім на герби. З іншого боку, герби переходили в гербові печатки державних установ і окремих осіб. Обидві ці дисципліни при джерелознавчих аналізах письмових документів пов'язані з дипломатикою, генеалогією, хронологією, дають матеріал для палеографії, відображають особливості діловодства та ін.

Все вищесказане про роль і значення геральдики і сфрагістики не завжди в однаковій мірі проявляється в роботі архівів. У той час як архівісти Львова, Києва ведуть широке вивчення спеціальних історичних дисциплін і досягли певних успіхів, в інших архівах, судячи з усього, ця справа по-справжньому ще не розгорнулася.

У роботі Волинського облдержархіву, застосування геральдики і сфрагістики, зацікавлення ними у виробничих цілях також мало місце лише в окремих випадках. Так, з необхідністю звернутися до печаток ми зустрілися при складанні путівника по архіву - при визначенні крайніх дат нижніх земських і повітових судів /через відсутність законодавчих матеріалів/, при визначенні структури і територіальності дій тимчасових управлінь 1939 р., а також при написанні історичних довідок про післявоєнні установи, у зв'язку з їх численними реорганізаціями. До матеріалів сфрагістики доводилось звертатися і в процесі підготовки збірників документів /"Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною", "Радянська Волинь"/ з метою визначення, з яким документом має справу - оригіналом чи копією. Окремі печатки, на яких зустрічаються художньо виконані і змістовні герби міст або сіл, що були колись містами, печатки ревкомів тощо ми плануємо використати для ілюстрування "історії міст і сіл Волинської області".

У 1963 р. в архів звертався Луцький машинобудівний

завод з проханням розшукати стародавній герб м.Луцька для того, щоб використати його при створенні заводського клейма, яке ставиться на машинах, що випускаються на заводі. Варіанти герба були розшукані /до цього часу, щоправда, ця ідея ще не втілена в життя/. Було б добре, якби архівісти стали ініціаторами відродження стародавньої традиції - присвоєння радянським містам гербів, при виробленні яких можуть бути використані елементи гербів, що існували в історичному минулому.

Згідно перспективного плану роботи з 1966 р. у нашому архіві розпочнеться складання довідника з історії установ, організацій, закладів і підприємств. Виконання цієї складної і об'ємної роботи буде якіснішим, коли її поєднати з одночасним вивченням печаток і різних штампів тих же установ і організацій. Складаючи цей довідник, доцільно було б поруч з історичною довідкою вміщувати і фотокопію печатки, що вживалась відповідною установою, з врахуванням і видозмін, які могли мати місце в різний час. Це дасть повніше уявлення, дозволить дослідникам краще орієнтуватися в датуванні і встановленні оригінальності документів.

Найближчим завданням архіву в цьому напрямі є налагодження обліку і нагромадження сфрагістичних і геральдичних матеріалів, які зустрічаються на документах, створення спеціальних картотек. Вдала форма карточки для обліку і схема класифікації печаток і гербів вироблена в ЦДА УРСР у м.Львові і описана в статті О.В.Маркевича "Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток"^{4/}

Масове виявлення печаток і гербів, складання картотек, альбомів дасть змогу підвести дослідників до нових

^{4/} "Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР", 1964, № 5.

узагальнюючих висновків, глибше усвідомити можливості, які ховають у собі геральдика і сфрагістика, краще поставити ці спеціальні /допоміжні/ дисципліни на службу архівній справі і історичній науці в цілому.

ПЕЧАТКИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ СХІДНОЇ
ГАЛИЧИНИ

О.В. Маркевич

Для дослідження революційного руху великий інтерес становлять печатки підпільних прогресивних партій, революційних груп, робітничих, селянських та студентських товариств. Через конспірацію нелегальні революційні партії печатки вживало рідко. Про це свідчать документальні матеріали цих партій, на яких не знаходимо відтисків печаток.^{1/}

У повідомленні йтиметься про дві печатки Комуністичної партії Східної Галичини, які вдалося виявити серед матеріалів польської поліції.

Переглядаючи слідчі матеріали кримінального відділу Львівського окружного суду про учасників першої крайової партійної конференції Комуністичної партії Східної Галичини^{2/} нашу вагу привернув клаптик льняного полотна розміром 197 x 127 мм., на якому, крім тексту, були відтиски двох печаток.^{3/} Як виявилось -це мандат, виданий Центра-

^{1/}У фондах Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові і Львівського облдержархіву зберігається велика кількість листівок, звернень, відозв та інших документів, які видавались Комуністичною партією Західної України, Комуністичною партією Польщі, Комуністичною Спілкою Молоді Західної України. Однак, при перегляді цих матеріалів нам не вдалося натрапити на відбитки печаток.

^{2/}30 жовтня 1921 р. в будинку школи на території собору святого Юра у Львові розпочала роботу перша партійна конференція Комуністичної партії Східної Галичини. Однак, за доносом провокатора, в приміщення, де проходила конференція, вдерлася польська поліція і заарештувала її учасників. Більше року велось слідство, а з 22 листопада 1922 р. по 11 січня 1923 р. проходив судовий процес над учасниками конференції, який увійшов в історію під назвою "святоюрського процесу".

^{3/}Львівський облдержархів, ф. II, оп. 29, спр. 134, арк. 67.

льним Комітетом Комуністичної партії Східної Галичини визначеному діячеві Комуністичної партії Західної України, члену Центрального Комітету Осипу Крилику ^{4/}, партійний псевдонім Васильків ^{5/}.

Мандат, написаний хімічним фіолетовим олівцем, такого змісту: "mandat. Okaziciel tego jest tow. Wasylkow pe/lnomocnik i członek Kom. Centr. K.P.G.W. z prawem decyzyi we wszelkich danego memoria/lu tyczących

kwestyach. - Za Kom. Centr. Сосенко. Шанін". /Мандат. Пред"явник цього є товариш Васильків уповноважений і член Центрального Комітету КПСГ з правом ухвального голосу в усіх питаннях, що стосуються даного меморіалу. За Центральний Комітет Сосенко. Шанін/. Мандат написаний польською мовою, а підписи зроблені українською. Текст розміщений на його правій частині. Мандат засвідчений печаткою овальної форми розміром 36 x 30 мм, яка відтиснута на лівій частині мандату. Відтиск печатки зроблено чорнилом блідо-коричневого кольору. Стан відтиску печатки задовільний, але вона, правдоподібно, вигорає. В середині овалу є напис про приналежність печатки " К. Р. Wschodniej Galicji" /Комуністична Партія Східної Галичини/. У верхній частині печатки стоять дві великі букви "К.Р." /Комуністична Партія/. У нижній частині по овалу дрібними буквами зроблено напис „ Wschodniej Galicji" /Східної Галичини/. В Центральній частині печатки проведено лінію, яка розділяє верхній і нижній напис. Висота

4/В обвинувальному акті на учасників конференції значиться: "... мандат писаний на полотні знайшов поліцей місцевої юманди поліції з резерви Полек Владислав 23 листопада 1923 р. в піджаку, який приніс /до тюрми/ батько /Крилика/ Василь, що проживає у Львові на Знесінню в будинку № 338". Львівський облдержархів, ф.ІІ, оп.29, спр.133;

5/Див.статтю "За правильне висвітлення історії Комуністичної партії Західної України". Журн."Комуніст", 1963,10.

букв на печатці 8,3 і 2 мм. Печатка зроблена не досить вміло. Можна припустити, що її виготовляла людина, яка була недостатньо обізнана з способом виготовлення печаток. В лівому верхньому куті стоять дві цифри 57 і 67. Перша написана червоним, друга - фіолетовим хімічним олівцем. Цифру 57 поставила польська поліція, яка пронумерувала всі вилучені матеріали арештованих учасників святоюрської конференції.^{6/} Цифру 67 поставили архівісти, як порядковий номер аркуша в справі /що суперечить архівним правилами/.

На зворотному боці мандату тим же почерком та хімічним фіолетовим олівцем зроблено напис: "Uwaga. Po myśli uchwały ostatniej krajowej Konferencji posługujemy się różną pieczęcią". /Примітка. Згідно з ухвалою останньої крайової конференції користуємося нижчевідтиснутою печаткою/.

Внизу під текстом примітки стоїть відтиснута печатка овальної форми розміром 46 x 36 мм. Відтиск печатки зроблено червоним чорнилом. Стан його добрий, зображення чітке. Печатка має вигляд двох симетричних овалів - зовнішній і внутрішній. В середині овалу є напис про приналежність печатки "К.П.Сх. Галичини" /Комуністична партія Східної Галичини/. Напис на печатці зроблено трьома мовами: українською, польською і єврейською.^{7/} У верхній частині

6/В протоколі допиту Васильківа мандат значиться як додаток під номером 57. Львівський облдержархів, ф.ІІ, оп. 29, спр.141, арк.61. Proces komunistów we Lwowie. /Sprawa świętojurska/. Sprawozdanie stenograficzne. Warszawa, 1958, стор. 222.

7/В обвинувальному акті на учасників конференції написано: "... Галичини" на польській, українській, єврейській мовах. Тут, напевно, йде мова про згадану печатку, але про це ми не змогли довідатись більш детально, тому, що два попередні листи допиту Васильківа пропали і відсутні в справі. На попередніх листах напевно йшла мова про печатку більш детально. Львівський облдержархів, ф.ІІ, оп. 29, спр.133, арк.119; про мандат і печатку повідомляла газ. "Земля і Воля", № 37, 17 грудня 1922 р. в статті "Комуністичний процес у Львові" про це подає також книга "Proces komunistów we Lwowie". Warszawa, 1958, стор.92.

печатки по овалу друкованим шрифтом в два ряди зроблено напис на трьох мовах : "К.П." /Комуністична партія/. В нижній частині і печатки по овалу друкованим шрифтом в три ряди зроблено напис також на трьох мовах "Сх.Галичини" /Східної Галичини/. Висота букв на печатці 5,4 і 3 мм. Печатка виготовлена, правдоподібно, досвідченим майстром граверної справи. На відміну від першої печатки, вона відзначається чіткістю виконання, правильністю форми.

Виявлений мандат зберігається добре. У верхній його частині видно проколи, як свідчення того, що він був пришитий до бортовки піджака. Залишився навіть кусок нитки рожевого кольору, якою, напевно, його пришивали. На мандаті залишила свої сліди польська поліція, яка піддавала його судовій експертизі. Судовий експерт червоним олівцем зробив на ньому кілька поміток, звіряючи почерки підсудних. У висновку судової експертизи указано: "... це посвідчення комуністичне писане на клаптику полотна хімічним олівцем, правдоподібно, було написане Михайлом Тесляком" 8/. Проте припущення експерта було настільки не обгрунтованим, що про нього навіть не згадували на судовому процесі. Як свідчать архівні матеріали, поліція так і не встановила, хто писав мандат. 9/

Маючи перед собою згаданий вище мандат, засвідчений двома печатками Комуністичної партії Східної Галичини, перед нами повстало завдання з'ясувати таке: чи потрапив в наші руки документ, виготовлений підпільниками, чи маємо ми справу з поліцейською фальшивкою? 10/ Коли був написа-

8/Львівський облдержархів, ф.ІІ, оп.29, спр.І36, арк.І20.

9/Відомий діяч КПЗУ М.М. Тесляк, який живе зараз у Львові, повідомив нас, що він брав участь у написанні багатьох матеріалів для конференції, але хто писав мандат Васильківу йому невідомо.

10/В розмовах з багатьма колишніми членами КПЗУ ми не змогли встановити, чи насправді в наших руках автентичне джерело. Деякі допускали, що це поліцейська фальшивка, інші не заперечували про його автентичність, однак, не знали, чи в керівництва комуністичного відділення були печатки

ний мандат? Для яких цілей його було видано? Хто його писав? Хто з членів ЦК КПСГ підписав мандат, криючись під псевдонімом Сосенко і Шанін? Чому на мандаті стоїть дві печатки, а не одна? Хто зберігав, де переховувалась печатка КПСГ, який вигляд вона мала? Чи були ще використані згадані печатки для засвідчення документів?

Старанне вивчення матеріалів судового слідства над учасниками конференції, місцевої прогресивної преси за 1922-1923 рр., літератури, яка вийшла останнім часом, дало нам можливість з'ясувати цілий ряд питань, пов'язаних з загадковим, цікавим документом.

Нам вдалося натрапити на слід, який дає підстави твердити, що мандат не поліцейська фальшивка, а що він вийшов з "канцелярії" Центрального Комітету КПСГ.^{II/}

У 1918 р., як відомо, виникають підпільні комуністичні організації в ряді міст Галичини - Станіславі /нині Івано-Франківськ/, Дрогобичі, Бродах, Бучачі та ін. На конференції представників різних комуністичних груп Східної Галичини за участю представників ЦК КП/б/У, яка відбулася в 1919 р. у Станіславі, було проголошено створення Комуністичної партії Східної Галичини, обрано її Центральний Комітет.^{12/} Після конференції почався інтенсивний про-

II/В протоколі допиту Василяківа пишеться: "... підсудний зізнає, що мандат, який пред'являє йому слідчий за № 57 належить йому." Львівський облдержархів, ф. II, оп. 29, спр. 141, арк. 61.

12/А.Д.Я р о ш е н к о, Комуністична партія Західної України - організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західно-українських земель, К., 1959, стор. 13; Львівська обласна партійна організація, Львів, 1961, стор. 10.

цес об'єднання комуністичних організацій і груп навколо керівного центра.

Важливе значення мало те, що КП/б/У послала на партійну роботу в Галичину ряд комуністів, які й очолили процес гуртування комуністичних рядів.^{13/}

У жовтні 1920 р. на виклик ЦК КПСГ перейшов чехословацько-польський кордон і прибув до Львова Сеник Сидір Федорович. Тут він читав лекції в гуртку робітників залізниці, провадив організаційну роботу в різних місцевостях Західної України.^{14/}

У грудні 1920 р. в підвалах собору святого Юра відбулося засідання ЦК КПСГ, на якому були присутні Васильків, Старкевич, Ленчицький, Максимович, Сеник і член Центрального Комітету Комуністичної Робітничої Партії Польщі Круліковський. З коротким оглядом політичного і економічного становища Польщі виступив круліковський. Одночасно він запропонував реорганізувати ЦК КПСГ у зв'язку з тим, що Максимович і Старкевич покидають Східну Галичину, як свій терен партійної роботи. На місце Максимовича він запропонував кооптувати в члени ЦК Сеника, а на місце Старкевича ЦК КРПП повинен прислати іншого товариша. Його пропозиція була прийнята одноголосно. Тут же за пропозицією Круліковського партійну печатку вирішили передати на зберігання Сенику, що й було зроблено Максимовичем, в присутності членів ЦК КПСГ. Як згадує тов. Сеник, печатка була без ручки, гумова, плоска, кругла і мала напис: " К. Р. Wschodniej Galicji".

13/Львівська обласна партійна організація, стор.10.

14/Тут і далі використано спогади колишнього члена ЦК КПСГ С.Ф.Сеника, який надіслав їх у квітні і грудні 1964р. на наше прохання.

Отже печатка, якою завірений мандат, належала Центральному Комітету КПСР. 15/

На початку 1921 р. КПСР розкололася. Утворилися два керівні паралельні центри - ЦК КПСР/ розламівців/ і Виконкому КПСР /капсерівці/.

В січні 1921 р. у Львові зібралася конференція розламівців, конференція капсерівців відбулася пізніше. На січневій конференції було обрано Центральний Комітет, до складу якого ввійшли Васильків, Олійник, Юнг, Сенік і, правдоподібно, Попель з Перемишля. Центральному Комітету було доручено написати і вислати Виконавчому Комітету Комуністичного Інтернаціоналу меморіал, який би з"ясував ситуацію в Східній Галичині і Комуністичній партії, що склалася в результаті розколу. Конференція більшістю голосів вирішила послати до Виконкому Комінтерну делегацію в складі Олійника і Юнга. "Пригадую, - пише нам С.Ф.Сенік, - що на січневій конференції Юнг показував делегатам конференції нову печатку на трьох мовах, але не пригадую, чи вона була схвалена і кого зобов"язано було її переховувати". Отже, можна зробити висновок, що і друга печатка КПСР належить ЦК і є автентична.

У травні ЦК КПСР доручив С.Ф. Сеніку перейти р.Збру і вивірити, чи дійсно перенесено через кордон меморіал ЦК КПСР, який було написано після січневої конференції і пере"слано в Комінтерн. Враховуючи можливість провалу при переході кордону, Сенік передав печатку на зберігання Васильківу.

На початку липня з ініціативи Виконкому Комінтерну між представниками КПСР і КРПІ була підписана угода про входження КПСР до складу КРПІ на правах автономної части-

15/С.Ф. Сенік, знайомлячись з мандатом, підтвердив, що відтиск на мандаті зроблено тією печаткою, яку в грудні 1920 р. передав йому на зберігання Максимович.

ни, яка зберігала свій ЦК, скликала свої конференції і з'їзди, але діяла під ідейним і організаційним керівництвом ЦК КРПП ^{16/}. 20 липня ця угода була схвалена Виконкомом Комінтерну і згідно з нею в серпні у Львові відбулась нарада представників центральних органів обох частин КПСГ-Центрального комітету і Виконавчого Комітету, яка в присутності представників ЦК КРПП намітила конкретні заходи щодо реалізації ліпнєвої угоди і створила новий, об'єднаний ЦК. ^{17/}

Покласти кінець розламові повинна була крайова конференція КПСГ, яка відкрилася у Львові 30 жовтня 1921 р. Оскільки її учасники були заарештовані і питання об'єднання не було вирішено, то в грудні 1922 р. Виконком Комінтерну зажадав беззастережного об'єднання двох груп КПСГ і визначив напрямок її діяльності. ^{18/}

При допомозі Комінтерну КП/б/У та КРПП Комуністичній партії Східної Галичини в 1923 р. вдалося покласти край розколові у своїх рядах і стати на шлях перетворення в масову марксистсько-ленінську партію. ^{19/}

В червні 1923 р. у Львові зібралась об'єднана крайова партійна конференція КПСГ. На ній відбулося злиття обох частин партії і обрано об'єднаний Центральний Комітет та делегатів на другий з'їзд КРПП. ^{20/}

Другий з'їзд КРПП /вересень - жовтень 1923 р./ закріпив ліквідацію розколу в КПСГ. Він прийняв рішення про реорганізацію Комуністичної партії Східної Галичини і утворення

16/Львівська обласна партійна організація, Львів, 1961, стор.17.

17/А.Я р о ш е н к о , названа праця, стор.22.

18/Львівська обласна партійна організація, стор.17

19/Там же, стор.20

20/А.Я р о ш е н к о , названа праця, стор.25.

новажив її поширити свою діяльність на Волинь, Холмщину, Полісся і Підляшся, заселені переважно українським населенням. У зв'язку з цим другий з'їзд КРПП перейменував КПСГ в Комуністичну Партію Західної України.^{21/}

Які ж висновки можна зробити з вищесказаного.

Мандат, який ми розглядали, був виготовлений в підпільній "канцелярії" Центрального Комітету Комуністичної партії Східної Галичини після січневої конференції 1921 р., але не пізніше 15 вересня 1921 р. Його, певно, мав взяти з собою Васильків при поїзді в Комінтерн, щоб узгодити питання резолюцій січневої конференції, які були викладені в меморіалі, надрукованому на полотні.

С.Ф. Сенік допускає, що після січневої конференції, коли вже було написано меморіал, Юнг переконав Васильківа в тому, що і йому також треба їхати в Комінтерн. Переконавши Васильківа, Юнг і написав йому мандат, підписавши його своїм партійним псевдонімом Шанін.^{22/} Псевдонімом Сосенко підписав мандат Олійник, який разом з Юнгом на січневій конференції був обраний в склад ЦК КПСГ^{23/}. Хто завірив мандат печатками, Сенік не пригадує. Нам здається, що це зробив Юнг, Олійник і Васильків. У Юнга була нова печатка КПСГ, яку він показував на січневій конференції. На конференції, напевно, було прийнято рішення затвердити нову печатку і використовувати її на своїх документах в зв'язку з розколом КПСГ.^{24/} Малу, стару печатку КПСГ,

21/Львівська обласна партійна організація, стор.21;

А.Я р о ш е н к о, названа праця, стор.25.

22/На свято в рському судовому процесі 28 листопада 1922р. Юнг зізнався, що його партійний псевдонім - Шанін. Див.

Proces komunistów we Lwowie, 1958, стор.110.

23/С.Ф.Сенік у своїх спогадах пише, що Олійник мав партійний псевдонім Сосенко і що він разом з Юнгом підписав мандат Васильківу.

24/Зміст примітки на зворотній частині мандату, завіреної новою печаткою, підтверджує наш здогад.

Uwaga

Go mogli podawać
Dostawę krajową
Konferencyjną
Jony się przyniosła
podług tego. —

правдоподібно, тимчасово взяв^у Сеника Васильків для оформлення мандатів Олійнику і Юнгу, які за рішенням січневої конференції повинні були їхати у Виконком Комінтерну, про що напевно Сеник забув.^{25/} У цей час і було завірено мандат Васильківу в присутності Олійника, Юнга і Васильківа. Олійник і Юнг, напевно, тоді і зашили мандат Васильківу в піджак. Цього Васильків сам зробити не зміг би, бо його права рука була недіючою. Можливо, що Васильків спочатку погодився їхати в Комінтерн, але потім роздумав і не поїхав, а мандат не знищив, і він був зашитим в піджаку аж до 23 листопада 1922 р. поки його не відшукав поліцай.

Чому на мандаті стоїть стара печатка КПСГ, а нова поставлена на його зворотній частині можна пояснити тим, що стара печатка була відома в Комінтерні давно. Цією печаткою, як згадує С.Ф. Сеник, завіряли мандат Максимовичу, який в грудні 1920 р. їздив в партійних справах в Комінтерн. Нею, можливо, було завірено і меморіал, який ЦК КПСГ передав у лютому 1921 р. в Комінтерн. Печатка, на нашу думку, КПСГ використовувалась багато разів виключно для засвідчення документів діячам партії, які виїжджали в партійних справах^{26/}. Її використовували з 1919 р., тобто з часу створення Комуністичної партії Східної Галичини до жовтня 1921 р. Спочатку її зберігав Максимович, пізніше - Сеник і Васильків.

Щодо великої печатки КПСГ, то вона, певно, була використана в дуже обмежених кількостях, а саме: на мандаті Васильківа, який ми розглядали, на мандатах Юнга і Олійника, які в березні 1921 р. виїздили в Комінтерн. Можливо нею був завірений також і меморіал ЦК КПСГ від 15 лютого

25/ "Думаю, - пише Сеник, що з Юнгом і Олійником ніхто в Комінтерні не говорив би, як би вони не пред'явили мандат, завірений печаткою КПСГ". Отже, виходячи з розповіді Сеника, можна вважати, що наше припущення вірне.

26/ Про це свідчить протокол допиту Васильківа, який сказав: "...що цей мандат належить йому і мав служити до виїзду за кордон". Львівський облдержархів, ф. II, оп. 29, спр. 141, арк. 61.

1921 р.

Поява на новій печатці КПСГ, виготовленої після розколу партії, напису на українській, польській і єврейській мовах, свідчить, що ЦК стояв на інтернаціональній позиції, бо ряди партії мали інтернаціональний характер.

Час використання нової печатки можна віднести до січня - жовтня 1921 р.

Після того, як в листопаді 1921 р. мандат Васильківа з печатками КПСГ потрапив в руки поліції і про це стало відомо широкому загалу з прогресивних газет, які подавали стенографічний звіт судового процесу, печатки КПСГ більше не використовувались і втратили своє правдиве значення. Де поділися толоки печаток нам встановити не вдалося. Дальші пошуки в архівах країни допоможуть конкретизувати ці припущення, які ми зробили, аналізуючи джерела.

ПЕЧАТКИ УСТАНОВ ПЕРШИХ РОКІВ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ

А.Г.Б а б е н к о

Вивчення сфрагістичних пам'яток дає багатий матеріал для з'ясування історичних подій. Печатки установ різних періодів мали свої особливості. Вони не тільки засвідчують вірогідність джерел, але й самі є історичними джерелами.

Коротко охарактеризуємо печатки радянських установ Поділля за 1917-1920 рр.^{х/}

Під час підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції свої печатки мали і революційні організації Поділля. Зокрема, слід відзначити печатку Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів. Вона була круглої форми з написом: "Исполнительный комитет Совета рабочих и солдатских депутатов г.Винницы".^{1/} У зв'язку з окупацією території Поділля військами кайзерівської Німеччини у квітні 1918 р. Вінницька Рада робітничих і солдатських депутатів припинила свою діяльність. Відбитків укаваної печатки на документах більше не знаходимо.

У березні 1919 р. Радянська влада на Поділлі була відновлена. На місцях створюються тимчасові органи Радянської влади - військово-революційні комітети. Революціонери мали свої печатки. У Вінницькому облдержархіві на документах, датованих квітнем 1919 р. виявлено відбитки

х/фотокопії відбитків деяких печаток під номерами подані у додатку.

І/ЦДІА У Р С Р у Києві, ф.419, оп.1, спр.7047-а, арк.59

печаток Гайсинського повітового, Брацлавського і Літинського військово-революційних комітетів. Печатки ці були круглими з написами назв ревкомів, без ніяких зображень. 2/

У квітні 1919 р. свою печатку мав Подільський губвиконком. В середині печатки було зображення серпа і молота. Над зображенням - абрєвіатури "УРСР", а навкруги - напис назви виконкому російською та українською мовами. Майже всі слова напису мали скорочення: "Под. губ. викон.коміт. Ради робіт., селян. і черв.депут." 3/

Подільський губвиконком 17 квітня 1919 р. розглянув питання про печатки відділів виконкому і прийняв таку постанову: "Предлагается президиуму заказать для всех отделов печати в срочном порядке, отделы самостоятельно заказывать не должны". 4/ Згідно з цією постановою були виготовлені печатки для відділів губвиконкому. Печатки були круглими з написом назви губвиконкому по кругу і назви відділу - в середині печатки. 5/

У роки громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції радянські установи Поділля кілька разів припиняли свою діяльність у зв'язку з наступом контрреволюції і захопленням території інтервентами та петлюрівськими бандами. До рук ворога іноді потрапляли і печатки радянських установ. У травні 1919 р., наприклад, подільський губернський військовий комісар надіслав всім повітовим військовим комісарам і виконкомам телеграму: "Печать с надписью "Брацлавский уездный военный комиссар" и красной звездой посредине считается недействительной, как захваченную белогвардейцами". 6/

2/Вінницький солдержархів, ф.Р-893, оп.І, спр.І, арк.201, ф.Р-1145, оп.3, спр.4, арк.33; ф.Р-4929, оп.І, спр.3, арк.1.
3/Там же, ф.Р-925, оп.2, спр.І-а, арк.80.
4/Там же, арк.5.
5/Там же, ф.Р-992, оп.4, спр.26, арк.310, 432.
6/Вінницький облдержархів, ф.Р-992, оп.4, спр.2, арк.7.

Після відновлення діяльності установи часто виготовляли нові печатки, які відрізнялись від старих. Встановити причини змін печаток вдається не завжди. Відомо, наприклад, що Подільська губернська рада народного господарства кілька разів змінювала печатку. В квітні 1919 р. вона мала круглу печатку з написами по кругу "Подольский губернский совнархоз" і в центрі "УССР".^{7/} На документах за травень того ж року зустрічаємо печатку іншого зразку. На ній було зображено серп і молот на фоні сонячних променів, оточених з боків колосками, а під ними зроблено напис: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" українською та російською мовами. Навкруги-напис такою двома мовами, назви раднаргоспу.^{8/} У липні 1920 р. раднаргосп мав печатку з написом українською мовою "Подільська губерніальна рада народного господарства", в середині печатки -- зображення серпа і молота з написом над ним "УССР" ^{9/}.

Новоутворені радянські установи іноді користувалися печатками дореволюційних установ, про що їм видавалися спеціальні посвідчення. Наприклад, відділ управління Ямпільського повітового ревкому 27 липня 1920 р. видав таке посвідчення: "Дано настоящее удостоверение Клембовскому волревкому в том, что ему разрешается пользоваться старой печатью бывшего волостного правления впредь до изготовления советской печати, что подписью и приложением печати удостоверяется".^{10/}

А ось посвідчення, видане тим же відділом управління 22 вересня 1920 р., на право замовлення печатки:

7/Т а м же, спр.26, арк.215.

8/Т а м же, арк.8.

9/Т а м же, ф.Р-2625, оп.2, спр.40, арк.250.

10/Т а м же, ф.Р-4932, оп.І, спр.61, арк.63.

"Дано сие заведывающему Бабчинецким волостным земельным отделом т.Севенюку на право заказа в Могиле-ве-Подольском двух печатей с надписью: "Бабчинецкий волосний революційний комітет " " Бабчинецкий волосний революційний комітет. Відділ земельний."^{11/}

Печатки установ засвідчували достовірність документів, що в умовах громадянської війни мало дуже велике значення. Для підтвердження цієї думки наведемо лише два приклади.

Відділ керування Брацлавського повітового військово-революційного комітету 3 листопада 1920 р. видав наказ, в якому говорилося про необхідність обов'язкового засвідчення документів печаткою установ. Наказ вимагав, щоб усі установи, які знаходяться в межах Брацлавського повіту, подали до відділу керування відбитки своїх печаток.^{12/}

У наказі Гайсинського повітового військово-революційного комітету від 25 липня 1920 р. вказувалось, зокрема:

" §4. Печатки повітового революційного комітету, відділу управління при ньому, міської та повітової міліції вважати дійсними тільки ті, які мають в середині серп і молот, з боків два колоси, а під ними напис: " Пролетарии всех стран, соединяйтесь!", а навкруги повну назву відповідної установи.^{13/}

1920 р. багатий сфрагістичними пам'ятками установ Поділля. Зображення і написи на печатках 1920 р. - дуже різноманітні. Найчастіше вживалося зображення серпа і молота - символ робітничо-селянської влади. Це зображен-

^{11/}Т а м ж е, ф.Р-4932, оп.І, спр.61, арк.29.

^{12/}Вінницький облдержархів, ф.Р-1145, оп.2, спр.4, арк.36.

^{13/}Вінницький облдержархів, ф.Р-907, оп.І, спр.8, арк.82.

ня було не тільки на печатках органів влади - ревкомів, виконкомів та їх відділів, а й на печатках інших установ. Наприклад, зображення серпа і молота мала печатка комнезаму с.Мала Бушинка Брацлавського повіту №1/ 14/. Печатка відділу охорони народного здоров'я Летичівського повітового ревкому не мала ніякого зображення, але на ній був напис девізу "Пролетарії всіх країн, єднайтесь!" № 2/ 15/.

Заслуговує докладного опису печатка Подільського губ-військкомату. Печатка кругла, діаметром 6 см., по кругу написи російською та українською мовами: "Подольск/ий/ губер/ський/ воен/ний/ комиссар" і "Військовий комісар Поділля". В середині печатки - зображення серпа і молота в проміннях сонця, що сходить. Над ним напис "Пролетар/ий/ всех стран, соединяйтесь!", а на зображеній частині сонця - напис "УСРР - РСФСР" 16/. Зображення сонця, що сходить, - символ щастя, яке несла трудящим нова епоха в історії людства - епоха соціалізму.

Слід спинитися ще на деяких зображеннях, які мали печатки установ Поділля в 1920 р. На печатках установ Могилів-Подільського повіту, зокрема на печатці Могилів-Подільського повітового ревкому було зображення снопа і скрещених серпа і молота №3/ 17/. На печатках Вінницького міського продкому №4/ 18/ та Літинської повітової робітничо-селянської міліції № 5/ 19/ зображення серпа і молота обрамлені колосками. Сніп і колоски - символи достатку, що створюють-ся працею робітників і селян.

Іноді серп і молот зображувались в центрі п'ятикутної зірки, напечатці Немирівського волосного виконкому 20/. П'ятикутна зірка - символ інтернаціональної єдності трудящих.

-
- 14/Т а м же , ф.Р-1139, оп.1, спр.83, арк.67.
15/Т а м же , ф.Р-2625, оп.2, спр.104, арк.29.
16/Вінницький облдержархів, ф.Р-1555, оп.1, спр.468, арк.87.
17/Т а м же , ф.Р-2625, оп.2, спр.72, арк.84.
18/Т а м же , ф.Р-992, оп.4, спр.26, арк.275.
19/Т а м же , ф.Р-2625, оп.2, спр.21, арк.285.
20/Т а м же , ф.Р-1139, оп.1, спр.83, арк.285.

Були печатки з зображенням першої емблеми Робітничо-Селянської Червоної Армії, затвердженої ще в квітні 1918р.: зображення плуга і молота в центрі п'ятикутної зірки. 21/ Плуг і молот символізували союз робітників і селян. Печатку з таким зображенням мали Крижопільський міський 22/, Гавришівський 23/ та Кіблицький волосні ревкоми /№ 6/ 24/. Зображення плуга і молота було на печатці Женишківського волосного ревкому /№ 7/ 25/.

Деякі печатки мали зображення тільки одного плуга, наприклад, печатка профспілки робітників землі м.Вінниці 26/. Плуг символізував вільну працю трудового селянства, визволеного від соціального гніту.

Вживалися ще й інші різновидності зображень, наприклад, зображення плуга і серпа було на печатці начальника Бершадської міліції. 27/

2 грудня 1920 р. відділ управління Подільського губервкому дозволив виготовити печатку Вінницькій професійно-будівельній школі з зображенням схрещених якоря і сокири. 28/ На печатці фабрично-заводського комітету Вінницької інженерно-обозної майстерні було зображення схрещених молота і відповідного ключа. 29/ Перелік зображень на печатках можна було б продовжити, але символіка багатьох з них досі не досліджена.

Сплинимося ще на печатках з зображенням державного герба УРСР. Опис герба Радянської України є в Конституції Української РСР, затвердженій III Всеукраїнським з'їздом Рад

21/Е.И.К а м е н ц е в а , А.И.Д у п п о л . Как создавался Советский герб. Журн. "Вопросы истории", 1962, № 12, стр. 194-195.

22/Вінницький облдержархів, ф.Р-4931, оп.1, спр.5, арк.91.

23/Т а м ж е , ф.Р-1149, оп.1, спр.2, арк.155.

24/Т а м ж е , ф.Р-893, оп.1, спр.7, арк.72.

25/Т а м ж е , ф.Р-2625, оп.3, спр.10, арк.26.

26/Т а м ж е , ф.Р-925, оп.1, спр.9, арк.6.

27/Т а м ж е , ф.Р-4932, оп.1, спр.8, арк.72.

28/Т а м ж е , ф.Р-2625, оп.2, спр.21, арк.323.

29/Т а м ж е , арк.251.

№ 1

№ 2

№ 3

№ 4

№ 5

№ 6

№ 7

№ 8

№ 9

№ 10

10 березня 1919 р. Гербові печатки на місцях виготовляли згідно з цим описом. Однак, він був дуже лаконічним, через що не було точної уяви про малюнок герба та розміщення на ньому написів. Тому в зображеннях герба, які були на печатках установ Поділля, зустрічаються різні варіанти з довільним розміщенням окремих деталей і написів. Напис "Пролетарії всіх країн, єднайтеся!" згідно з Конституцією ^{УРСР} повинен бути на двох мовах. Однак, як видно із варіантів зображень герба на печатках, виготовлених на місцях, цього правила не дотримувались. Про це свідчать печатки начальника гарнізону м.Тростянець № 8/30/, Літиського повітового військового комісара № 9/31/, Хмельницької районної комісії по боротьбі з утіачами № 10/32/.

На Поділлі, в той час, печатки виготовлялися на фабриці каучукових штампелів у Вінниці, в граверних майстернях Могилів-Подільського, Гайсина, Крижополя та інших міст. Замовляючи печатки, установи давали різьбярам свої зразки. Однак, виготовлені печатки не завжди точно співпадали з поданими зразками. Зображення на печатках були творчістю працівників установ та спеціалістів - граверів. Виготовлялись печатки мідні та гумові.

Для повного висвітлення питання про сфрагістичні пам'ятки розглядуваного нами періоду необхідно провести глибоке дослідження печаток різних установ: ревкомів, виконкомів Рад та їх відділів, комнезамів, професійних спілок та інших громадських організацій. В архівах поки що проводиться збір та систематизація їх. Появились перші публікації з української сфрагістики на сторінках журналів. Однак, зроблено ще дуже мало.

Для науковців, зокрема для архівістів, тут широке поле для дослідів.

30/Вінницький облдержархів, ф.Р-1139, оп.1, спр.83, арк.41.

31/Т а м же, ф.Р-2625, оп.2, спр.21, арк.251.

32/Т а м же, ф.Р-2625, оп.2, спр.21, арк.220.

ПЕЧАТКИ УСТАНОВ ПЕРШИХ РОКІВ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ДОНБАСІ

М.Ф.Я р е м е н к о

Вивченням печаток державних установ і організацій перших років радянської влади на Донбасі дослідники ще не зайнялись. Між тим сфрагістика дає багатий матеріал для дослідження історії установ, аналізу джерел тощо.

З перших днів встановлення радянської влади на Донбасі, як і в усій країні, впроваджується новий суспільний устрій. З'являються нові органи влади на місцях: ревкоми, воєнні виконкоми, повітові, обласні Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, фабрично-заводські комітети, управління промисловістю і т.д. В основу печаток ці новоутворені установи взяли символіку державного герба. Основою герба є серп і молот, що символізують братерський союз робітників і селян, п'ятираменна зірка в обрамленні колосків і гасло "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" які уособлюють інтернаціональну солідарність трудящих усього світу, тобто п'яти материків. Між зовнішнім і внутрішнім колами печаток замість старої емблеми - двоголового орла в центрі з'являється зображення молота і серпа в обрамленні колосся, а на колах написи-назви установ чи організацій і їх підвідомчість. Над серпом і молотом напис - УРСР.

У Донецькому та Луганському облдержархівах є чимало документів, на яких можна побачити відтиски печаток установ Донбасу перших років влади Рад: губвиконкому, воєнвиконкомів, повітових воєнкомів, сільських Рад, відділів народної освіти, комітетів незаможних селян і кооперативних товариств, рудоуправлінь, заводських комітетів, перших сільгоспартілей, елеваторів, зернових виробничо-кооперативних товариств тощо.

Спробуємо коротко охарактеризувати ці печатки і з'ясувати час, причини їх виникнення, описати емблеми і їх зміни, розгадати символіку.

Ровенківське рудоуправління акціонерного товариства по експлуатації копалень "Транспоркопі" в 1920 р. мало печатку, що складалася з двох кіл. У верхній половині внутрішнього кола були зображені два гірничних молотки, складені навхрест, в нижній половині кола - якір і сокира. Посередині кола - напис, що ділить його на рівні частини: "Ровенецьке рудоуправління".^{1/} Емблеми цієї печатки символізували працю в гірничних копальнях.

Такий вигляд мали печатки рудоуправлінь до 1923 р. У 1923 р., коли відбулися зміни в керівництві вугільної промисловості, почали мінятися і печатки рудоуправлінь. Наприклад, Сніжнянське рудоуправління в жовтні 1923 р. мало печатку, яка складалася із трьох кіл. В центрі зображено два гірничних молотки, над ними зверху - напис "ВСНХ" /Вищий Совет народного хозяйства/, а внизу під молотками написано "Донуголь", що означає - об'єднання державної кам'яновугільної промисловості Донбасу.^{2/}

До цієї групи печаток можна віднести і печатки заводів. Заводський комітет державних бензолно-хімічних заводів колишнього акціонерного товариства "Еванс Коппе" в 1923 р. мав круглу печатку, в центрі якої в обрамленні двох колосків знаходився серп і молот, а в першому колі текст: "Заводской комитет бензолных химических заводов Бувш. акц. тов. "Эванс Коппе" /к I/.^{3/}

1/ Луганський облдержархів ф.Р-27, спр.8, арк.2.

2/ Там же, ф.Р-40, спр.8, арк.176.

3/ Там же, ф.Р-250, спр.9, арк.24.

Уповноважений Наркомпрода по рибній промисловості в басейні Азовського моря в 1920 р. мав печатку з такою емблемою: в центрі /третє коло/ - якір з двома острогами навхрест, на місці їх перехрещення зображена риба - символіка морського господарства /№ 2/ 4/.

У 1920 р. районне управління Об'єднаних державних заводів основної хімічної промисловості Донецького басейну мало печатку, емблеми якої відображали дружбу двох великих народів - Росії й України. В центрі/друге коло/знаходився на рампі герб, під ним знизу - гасло "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!", а зверху герба стояв напис "РСФСР - УССР" /№ 3/ 5/.

Виконком Ради робітничих, селянських, червоноармійських і козацьких депутатів Луганського району, Донецької губернії, в травні 1920 р. мав таку печатку: в центрі /друге коло/ - над гаслом "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" знаходилась емблема праці робітників і селян: молот і серп, з обох боків - колоски. Вгорі над емблемою напис: "УССР" /№ 4/ 6/.

Сільські Ради на Донеччині в ці роки мали печатки з двома колами. В центрі знаходився герб УРСР, а в першому колі напис про те, кому належала ця печатка /як приклад див. № 5/ 7/.

Маріупольський повітовий комісаріат Катеринославської губернії в 1920 р. мав печатку, емблеми якої відображали зростання сили і могутності Червоної Армії. В центрі /друге

4/ Донецький облдержархів, ф.Р-1204, спр.110, арк.57.

5/ Там же, ф.Р-250, спр.3, арк.13.

6/ Там же, ф.Р-126, спр.1, арк.14 зв.

7/ Там же, ф.Р-934, спр.6, арк.50,55,58.

№ 1

№ 2

№ 3

№ 4

№ 5

№ 6

№ 7

№ 8

№ 9

коло/ містився герб республіки у вигляді щита, що обрамлявся з обох боків колосками. На щиту зверху знаходився серп і молот /№ 6/ 8/.

З перших років Радянської влади виконувались ленінські вказівки про ліквідацію неписьменності в місті та селі. Це знайшло відображення на печатках органів народної освіти Донбасу. Старобільський повітовий відділ народної освіти в 1920 р. мав печатку, в центрі якої була емблема: розгорнута книга, а над нею - серп і молот.^{9/} На жаль, вона має дуже блідий відбиток, тому її не вдалося сфотографувати.

Своєрідні емблеми мали і печатки КНС та кооперативи. Печатки Валер'янівського і Микільського сільських комітетів незможних селян, Правлівського району на Донеччині,^{10/} в перші роки їх існування/ в центрі /друге коло/ мали зображення знарядь праці - коси і грабель /навхрест на снопі/. До того ж ця емблема зображалась на фоні силуета гусеничного трактора. Мрії про механізацію господарств незможники втілювали і в зображеннях печаток. Тут же - гасло "Пролетарії усіх країн єднайтеся!" /№ 7/.

Пізніше, в 30-х роках, на печатках перших сільсько-господарських артілей знайшли відображення колісні, а потім гусеничні трактори. Печатки з такими емблемами мали сільгоспартіль ім.12-річчя Ковтня, Велико-Анадольського механізованого куща, с.Ольгинки^{II/}, артілі "Червоний Кашлагач" с.Павлівки, на Донеччині /№ 8/.

8/ Донецький облдержархів, ф.Р-1538, спр.І, арк.52.

9/ Там же, ф.Р-1173, спр.7, арк.49.

10/ Там же, ф.Р-936, спр.6, арк.30.

II/ Там же, ф.Р-934, спр.16, арк.67.

Елеватор ст.Оленівка, Катеринославської залізниці Всесоюзного державного акціонерного товариства "Союзхліб" мав печатку форми еліпса, що дуже нагадує збільшене зображення зерна.^{12/} Павлівське селищне зернове виробничо-кооперативне товариство на Донеччині в 30-х роках скріплювало свою документацію печаткою, яка мала в другому колі таке зображення: в нижній половині кола - сніп з серпом, у верхній половині - колісний трактор.^{13/} Ця символіка печаток відбивала рід занять сільських господарств.

Таким чином, печатки державних установ і організацій перших років радянської влади в Донбасі дають певний матеріал для вивчення перехідного періоду в організації промисловості і сільського господарства за ленинським планом.

Символічні знаки печаток державних установ на Донбасі /молотки, серпи, граблі, трактори і ін./ говорять про те, що робітники і селяни є господарями знарядь виробництва, свідчать про те, в чиїх руках знаходиться влада.

Печатки установ перших років радянської влади є цінним матеріалом для дослідження радянського будівництва на Україні. Дослідники, користуючись ним, зможуть вивчати побут, культуру, знаряддя праці робітників та селян, якими вони користувалися.

^{12/} Донецький облдержархів, ф.Р-934, спр.16, арк.60.

^{13/} Т а м ж е, ф.Р-934, спр.16, арк.88.

ПАЛЕОГРАФИЯ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ МЕСТНЫХ
АДМИНИСТРАТИВНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ СЛОБОДСКОЙ УКРАИНЫ
XVIII века

И. Н. И в а н и ц к а я

В этом сообщении рассмотрим некоторые палеографические особенности архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины XVIII в. на основании документальных материалов, хранящихся в филиале ЦГИА СССР в Харькове.

Слободская Украина в своем историческом развитии теснейшим образом была связана с Россией. Важное оборонное значение Слобожанщины как передового форпоста России в борьбе с турецко-татарской агрессией, экономические и торговые связи между ними обуславливали взаимосвязь и на путях развития культуры, в частности - письменности.

Наличие на территории Слобожанщины московских административных учреждений, обширная деловая и административная переписка, которая велась между Москвой и Слобожанщиной, оказывали решающее влияние на развитие письма на Слободской Украине вообще и, в частности, в местных административных учреждениях. Однако, географическое положение Слобожанщины на стыке южных окраин России с Левобережной Украиной и заселение ее, главным образом, выходцами из Левобережной Украины также наложили свой отпечаток на письменность Слобожанщины. Таким образом, письмо XVIII в. скоропись - на Слободской Украине развивалась под влиянием двух типов скорописи: московской /русской/ и киевской /украинской/.

В силу тесных экономических, административных и культурных связей Слобожанщины с Россией, преобладающее

влияние на развитие письма местных учреждений имела скоропись московская. Несмотря на это, скоропись слободских документов нельзя назвать абсолютно тождественной московской, особенно в первой половине XVIII в., когда письмо этих документов носит явные и значительные следы влияния киевской скорописи. Влияние это сказывается как в характере самого письма — более связного, чем в московской скорописи, с буквами меньшего чем в этой последней размера, почти одинаковыми по высоте — так и в начертании отдельных букв.

Наиболее часто встречаются характерные для скорописи Левобережной Украины начертания букв "б", "в" и др. Если в московских текстах буква "б" например, имеет всегда форму, похожую на современное "б", "б", то в документах, составленных на территории Слобожанщины, эта буква очень часто встречается в форме, принятой в киевской скорописи, в виде треугольника с поднятой вверх изогнутой, иногда в виде петли, линией с левого бока "б", буква "в" в московских документах пишется как две параллельные черточки, перечеркнутые сверху и внизу, или в формах, напоминающей опрокинутое современное "ш", а также близкой к современному ее начертанию: "в", "в", "в", а в слободских документах нередко можно встретить киевское написание "в" в виде плавно изогнутой снизу вверх и слева направо линии с направленной в левую сторону петлей сверху "в". Здесь приведены наиболее часто встречающиеся начертания букв "б" и "в".

Очень часто встречаются в документах местных административных учреждений Слобожанщины характерные для киевской скорописи начертания "ж", "з", "и", "ц", "щ", "ять".

В целом, скоропись документов местных административных учреждений Слободской Украины XVIII в. в особенности в начале его, характерна многообразием начертания отдельных букв, обилием выносных над строкой. Очень многие буквы

уже в это время имеют варианты, приближающиеся к современному их виду, но зачастую начертания многих букв даже отдаленно не напоминают знакомые нам формы.

Буквы "а" и "т" имеют несколько вариантов, в общем схожих с современным их видом. Буква "д" также имеет начертания, схожие с современным или же встречается в форме неправильного треугольника, левая сторона которого поднята выше строки и загнута вправо вниз " ". Буква "е" пишется в форме близкой к современной или в виде перевернутого большого "з", у которого нижняя петля больше верхней " ". Буква "з" имеет ряд сложных начертаний в виде перекрещивающихся линий и петель " ", " " и др. Довольно часто встречается вариант, напоминающий современное "ф", написанное без отрыва пера с загнутым вправо крючком внизу " ". Буква "с" чаще всего встречается в виде напоминающем цифру "3" или латинское "с" - " ". Буква "и" кроме начертаний, близких к современному, нередко имеет форму, похожую на современное "и" с поперечной, начинающейся несколько выше середины - " ", или же пишется в виде длинной черты с загнутым влево крючком внизу " ".

Буквы "ж", "з" и "и", кроме вышеперечисленных форм, в документах первой половины XVIII в. Слободжанщины очень часто встречаются в формах, заимствованных из киевской скорописи. Так, буква "з" имеет вид крючка с направленным вправо под строкой хвостиком " "; буква "ж" вытянутого полумесяца выгнутой стороной влево с треугольным или четырехугольным выступом посередине " "; буква "и" - современного "к", повернутого наоборот " ".

Очень характерно для слободских документов, особенно первой половины XVIII в. написание буквы "к" в виде двух параллельных палочек " // ". В частности такое написание применяется всегда в буквосочетании "ск", где "с" очень часто дается также в виде палочки, так что вместе обе буквы имеют вид трех параллельных черточек " /// ". Встречается

ся также "к" в форме, напоминающей латинское "R". Буквы д, м, н, о, п, р, с имеют обычно начертания, приближающиеся к современному. "о", кроме того, иногда напоминает старославянскую букву "омега" — "Ω", пишется в виде двух соединенных боками "о" не законченных вверху "Ω".

Буква "т" чаще всего встречается в форме, близкой к современной строчной, или же в виде поднятой над строкой прямой линии с загнутым вниз хвостиком слева вверху "1". Буква "у" — в форме близкой к латинскому "5" с петлей внизу, "У" или же в различных вариантах, близких к современному начертанию.

Все остальные буквы алфавита в общем имеют начертания, схожие с современными. "ц" и "щ" очень часто встречаются в начертаниях, свойственных киевской скорописи: "ц" — в форме близкой к современной с длинным, иногда в виде петли, хвостиком "Ц", "щ" — также приближается к современному с длинным хвостиком — петлей от средней палочки "Щ".

Исключения представляют буквы "ю" и "я", которые часто встречаются в формах, ничем не напоминающих знакомые нам начертания. Так, буква "ю" очень распространена в виде большого "Е" с закруглением внизу "Є". Буква "я" пишется в форме схожей с "ю", нижняя часть которого как бы переходит в "а" — "Ѧ", или же в типе старославянских букв "юс малый" — "А" и "юс малый йотованный", где "юс" по форме переходит в "а" — "Ѧа". Написание типа "юс малый" в материалах Слободской Украины встречается очень редко. Буквы "ѡита" и "ятъ" имеют форму, близкую к их написанию перед упразднением. Буква "ятъ" также довольно часто встречается в форме, свойственной киевской скорописи, отдаленно напоминающей цифру "8", у которой нижняя петля находится справа от основного столбика, а верхняя — слева и своим концом пересекает его "Ѧ". В течение всего века сохраняется одна из старославянских букв, а именно "кси"-

"ж", употребляющаяся в личных именах /Алексей, Максим/ и иногда, как исключение, в слове "Экстракт".

Одной из характернейших черт скорописи XVII в. вообще, и Слободской в частности, является обилие выносных букв, особенно в первой его половине. Наиболее часто встречается в виде выносных буквы в, д, ж, з, и, л, м, н, р, с, т, у, х. Выносные буквы иногда имеют начертания, мало чем отличающиеся от строчных, но очень часто вынесенная над строкой буква совершенно теряет свою первоначальную форму. Так, буква "в" писалась в некоторых случаях как и строчная, иногда опрокинута навзничь "∞", а в других случаях она имела форму опрокинутого полукружия, подчеркнутого внизу "∩". Буква "д" - в форме близкой к строчной или в виде треугольника вершиной влево вниз с соединенными полукружиями сторонами "D". Буква "ж" имела вид двух соединенных вершинами петлеобразных треугольников, перечеркнутых длинной чертой "∞" или же сходна со строчной; буква "з" выносилась в виде волнистой линии с загнутыми книзу концами "∩". Буква "и" выносилась обычно в виде небольшой запятой, буква "л" выносилась и в форме сходной со строчной и в виде выпуклой кривой "∩". Точно такую же форму кривой имела иногда и буква "н", поэтому при чтении документа часто приходится догадываться о значении выносного знака по тексту слова. "н" кроме того выносилась в различных вариантах, близких к строчному ее написанию, а иногда в виде волнистой линии с крючком на правом конце "∩".

Буква "м" выносилась в виде волнистой линии с крючком на левом конце "∩"; буква "р" - в форме напоминающей строчную, но в лежачем положении "∩". Несколько вариантов имела буква "т", очень часто выносившаяся над строкой. Чаще всего она писалась в виде дуги концами вниз или вертикальной черты с хвостиком слева вверху "∩", "1". Часто встречается в виде выносной буква "у", имевшая форму

либо схожую со строчной, либо — изогнутой занятой, схожую с выносным "и". Буква "х" выносилась очень часто, а на конце слова почти всегда, в виде лежащей на боку вытянутой восьмерки с незамкнутой левой петлей "∞".

Выносные буквы нередко писались слитно с предыдущими строчными, в особенности "в", "р", "т" в сочетании с "а" и "о", например "Ѣ" — "ор", "Ѥ" — "св" и др. а также в конце слова в сочетании с разными буквами. Сравнительно редко встречаются буквосочетания с выносной буквой "т".

В целом, письмо документов, составленных в местных административных учреждениях Слободской Украины в первой половине XVIII в. как указывалось выше, носит явные признаки значительного влияния левобережной /киевской/ скорописи и значительно отличается от письма современных им документов, вышедших из московских учреждений.

Дальнейшее развитие торговли, экономических и культурных связей Слободжанщины с другими районами России и за границей требовало наличия все большего числа грамотных, владеющих письмом людей. Распространение грамотности неизбежно требовало упрощения письма, облегчения его освоения. Поэтому в течение всего XVIII в. развитие письма идет по пути его упрощения.

Исторические изменения, происходившие на территории Слободской Украины в течение XVIII в. находят свое отражение и в развитии письма. Политика царского правительства, направленная на ликвидацию слободско-украинской автономии, приводила к все более явному исчезнованию различий и в письме документов местных слободских учреждений и центральных учреждений России.

Во второй половине XVIII в. характер письма документальных материалов местных учреждений Слободжанщины значи-

тельно изменяется. Сокращается многообразие начертания отдельных букв, преобладают формы, приближающиеся к современным. Иногда сохраняется еще начертание буквы "в" в виде четырехугольника, сокращается количество написаний буквы "ж", и она приближается к современным формам: "Ж", начертание буквы "к" в виде двух параллельных палочек встречается еще нередко, но очень часто правая палочка уже прогибается по направлению к левой "К". Буква "о" иногда еще напоминает "омегу", но концы соединенных "о" вверху уже смыкаются "Ω". Буква "у" принимает очертания, близкие к современному или же напоминающие современное "ч" - "Ч".

Буква "ю" встречается почти исключительно в современном своем виде. Буква "я" тоже значительно реже встречается в форме, схожей с "ю", а архаические, типа старославянских, начертания ее исчезают совершенно. Появляется специальный знак для обозначения звука "й". Если в начале XVIII в. он передавался на письме просто буквой "и", то в конце века он уже отмечается маленькой дужкой справа над буквой "и".

В документах местных учреждений Слобожанщины конца XVIII в. совершенно исчезают характерные для киевской скорописи начертания букв.

Значительно реже применяются выносные буквы и сокращается их количество. В основном в форме выносных сохраняются буквы д, ж, з, л, м, р, с, т, х. Многие буквы в форме выносных вообще не встречаются. К концу XVIII в. выносные буквы почти исчезают. Дольше всего выносные буквы сохраняются в конце слова. Особенно это относится к букве "х", которая и в последние годы XVIII в. часто употребляется в форме выносной. Однако она иногда утрачивает принятое в начале века начертание в виде лекачей восьмерки и выносится как обыкновенное строчное "х", причем не об-

разует буквосочетания с предыдущей строчной буквой.

Изменяется и внешний вид письма. Четче разделяются слова, буквы уменьшаются и уравниваются в размерах. В целом письмо документов местных учреждений Слобожанщины конца XVIII века приобретает характер, приближающийся к современным формам и становится тождественным письму центральных учреждений России.

Такова краткая палеографическая, вернее графическая, характеристика документальных материалов местных административных учреждений Слободской Украины XVIII века.

ВОДЯНІ ЗНАКИ ДОКУМЕНТІВ - ДЖЕРЕЛО ДЛЯ
ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПАПЕРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХУШ - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

О.Я. М а ц ю к

Дослідження історії паперової промисловості України проводилося до недавня без копіткого вивчення самого паперу і водяних знаків на ньому. Однак досвід показує, що детально простежити розвиток української паперової промисловості можна тільки тоді, коли докладно вивчити не лише документальні матеріали, а й сорти паперу, водяні знаки і торгівлю ним в середині країни та з закордоном.

З кінця ХУШ ст. збереглося дуже мало документів, які засвідчують існування папірен^{тому}, кількість їх доводиться встановлювати здебільшого на основі виявлених водяних знаків на папері. Хоч у філігранях не завжди подаються точні дати існування папірні, проте в них часто вказується її місцезнаходження та власник.

На Україні, з метою маркування, виробники ставили на папері свої водяні знаки у зв'язку з вимогою права. Маркування паперу підлягало законам тих держав, в складі яких знаходилися відповідні території України I/.

З допомогою наявних водяних знаків, можна, якщо відсутні інші документи, відтворити історію окремих українських папірень. При цьому велике значення має також генеалогія, яка разом з філігранологією і архівними документами

I/ Про маркування читай: О.М. а ц ю к, Водяні знаки деяких українських папірень ХVІ - початку ХХ ст. - "Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР", № 1, 1964, стор.13-26.

допомагає розшифрувати водяні знаки.

Яскравим прикладом того, наскільки важливе і потрібне поєднання філігранологічних, генеалогічних, геральдичних та джерелознавчих досліджень при вивченні історії папірень може бути відтворення історії бережанської папірні, яка знаходилася на хуторі Нова Гребля. За свідченням польського дослідника Ю.Сокульського, який вивчав історію бережанської папірні по документальних матеріалах, вона була заснована в першому десятиріччі XIX ст.^{2/} Дані Ю.Сокульського підтверджуються водяними знаками, які нам вдалося виявити. Більше того, вони дають точнішу дату заснування папірні.

Найдавніші водяні знаки цієї папірні вдалося виявити на документах, датованих 1805 р. /філ.91/. До 1814 р. філіграні мають, крім напису "Бережани", три латинські літери I. X. L. /філ.91-95, 97, 100, 103/, або літери X. I. /філ. 98/. Деякі історичні джерела свідчать, що маєтки Бережанського князя належали родині польських магнатів Любомирських. З генеалогії їх роду довідуємося, що власник маєтків коронний маршал Станіслав Любомирський помер у 1783 р., залишивши маєтки своїй дружині Ізабеллі.^{3/} Маючи ці дані, неважко здогадатися, що літери I. X. L. означають Izabella Kieźna Lubomirsk^a. У 1816 р. Любомирська померла, залишивши добра своїм чотирьом дочкам. Одна з них - Олександра, успад-

Justyn Sokulski, Resztki archiwum hr. Potockich w Raju

2/ i wiadomości o papierni w Nowej Grobli.-"Silva Rerum", VI, Zeszyt I/6, Kraków, 1931, стор. 29-37.

3/ A. Boniecki, A. Reiski, "Herbarz Polski", cz. I, Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich, t. XV, Warszawa, 1912, стор. 67-68.

кувавши Бережанський клоч, пізніше вийшла заміж за графа Станіслава Потоцького,^{4/} якому і дісталися ці маетки разом з папірнею. Отже після смерті княгині Ізабелли водяний знак І. Х. Л. одночасно з короною, з складовою частиною їхнього гербу Дружина /Сьренява без хреста/, зникає. Замість нього в 1818 і 1819 рр. з'являється водяний знак з літерами S H P , що означає Stanisław hrabia Potocki.

Граф Потоцький використовував для маркування паперу комбінований герб, в якому знаходимо складові частини гербів: Любомирських - Дружина /Сьренява без хреста/, Потоцьких - Пілява, і один елемент гербу Шалава^{5/} /філ.104, 105/. У 1820 р. з'являються знаки з літерами SP або S H P без гербів. /філ. 96,106,107/.

На документі 1822 р. знаходимо герб німецького або австрійського походження /філ.101/. Очевидно папірня була здана якомусь орендарю, який і позначав її продукцію своїм гербом. За період з 1822 р. по 1856 р. водяних знаків папірні не виявлено. Вона в цей час виготовляла курильний папір для Винниківської, Монастирської і Ягольницької тютюнових фабрик і здавалася в оренду.^{6/} Останній виявлений знак папірні /філ.102/, з елементами попереднього гербу, відноситься до 1856 р.

Можна припустити, що десь в кінці 50-их на початку 60-их років XIX ст. бережанська папірня перестала існувати.

4/ Там же, стор.68

5/ Порівняй: К. Łódź -Czarniecki, Herbarz polski podług Niesieckiego.T.I. Ghiezno,1875-1881, стор. 1-123;J.N.Bo-prowicz,Herbarz polski Kaspara Niesieckiego,S.J.,t.VIII?

6/ Zgadana праця. Lipsk, 1841.

За свідченням очевидців у 1880 р. її вже не було. Так, за допомогою водяних знаків, генеалогії і геральдики вдалося відтворити історію папірні. Таких прикладів можна навести багато.

У період, про який йдеться у повідомленні, з'явилась велика кількість нових філіграней, тому є потреба охарактеризувати в загальних рисах стан української паперової промисловості цього часу.

В кінці ХУІІ ст. паперові промисли на Україні розвиваються бурхливо. Будується велика кількість нових папірень, ремонтуються і приводяться в дію ті, що з різних причин не виробляли паперу десятки років. Переобладнується на папірні багато звичайних мукомольних млинів. Уже на початку ХІХ ст. на Україні існувало понад 50 папірень /протягом ХУІ-ХУІІІ ст. у різний час діяло 20 папірень/.

Чим же було викликане різке збільшення виробництва паперу та відкриття кількох десятків нових папірень навколо Львова й інших великих міст України?

Найбільший приріст папірень відбувся у Галичині. Після загарбання її в 1772 р. Австрією, Львів став столицею однієї із австрійських провінцій - Галичини і Володимирії, де знаходилося губернаторство /пізніше намісництво/. Численні новоутворені галицькі провінціальні, міські і округні уряди потребували багато паперу для ведення справ, друкування різних розпоряджень, патентів, законів, універсалів, оголошень тощо. Чимало паперу потрібно було для створення перших фассій і кадастрів. Різносортність паперу, на якому склалися переліки панщинних повинностей кріпаків у всіх селах Галичини свідчать про те, з якими труднощами доводилось діставати його державним службовцям і урядам, не

говорячи вже про громади та окремих осіб. Багато паперу споживали також нові друкарні. Все це доповнювалося дуже високими цінами на папір.

Папір, який привозився з Західної Європи і Росії, був надто дорогим і не забезпечував повністю потреби Галичини. Шукаючи виходу з такого становища, австрійський уряд оголосив першого листопада 1774 р. універсал ^{7/}, яким дозволив закордонним дисидентам ^{8/}, купцям, рукодільникам і ремісникам вільно осідати на території Галичини. Вони звільнялись протягом шести років від поголовного податку та всяких інших данин. Всі осілі протестанти і дисиденти у Львові, Ярославі, Замості та Заліщиках наділялися ще більшими правами і привілеями. В наступні роки було видано ще ряд розпоряджень, які заохочували колоністів засновувати різні промисли, надавали їм великі пільги.

Під охороною цих універсалів, з метою збарачення, в Галичину наїхало з країн Західної Європи багато друкарів і папірників, які й прибрали до своїх рук цю галузь виробництва. Так, після загарбання Галичини Австрією широковідомою стала родина Піллерів, яка володіла багатьма галицькими друкарнями і папірнями аж до 1939 р. Папірні скупчувалися в основному навколо Львова і окрешних міст Галичини.

невичерпаним джерелом встановлення кількості папірень у 1787-1789 р., 1820 р. та вивчення їх історії є книги по-міру "Йосифінської" ^{9/} і "Францісканської" ^{10/} метрик.

^{7/}Continuatio Edictorum et Mandatorum Universalium in Regnis Galiciae et Lodomeriae a die 28 mensis Junii anno 1773 emanatorum, Leopold, 1774, стор. 128. / Далі - Edikta et Mandata... /
^{8/}Дисидент - не католик, іновірець.

^{9/}Центральний державний історичний архів УРСР у Львові / Далі - ЦДА УРСР у Львові/, ф.19, оп.І-Х, XII-XIX.

^{10/}Т а м же, ф.20, оп.І, II, IV-XIX.

Однак переглянути таку величезну масу документальних матеріалів неможливо, а тому дані в них про існування невідомих папірень, можна виявити тільки випадково, наприклад, при дослідженні метрик окремих сіл. В метриках, крім відомостей про існуючі папірні, є згадки, які дають підстави думати, що у цих населених пунктах також були папірні. Це, зокрема прізвища Папірник, назви нив, полів, річок, ставків, млинів тощо, словом папірня.

Інакше склалося становище на території України, що входила в склад Російської держави. З першої половини ХУІІІ ст. тут спостерігається деяке зменшення виробництва паперу: з ІО-ти папірень, які діяли в різний час протягом ХУІІІ ст., до І800 р. залишилися тільки три. В Чернігівській губернії, яка займала тоді провідне місце по виробництву паперу, з відомих нам 7-ми папірень залишилася тільки одна. Це пояснюється насамперед тим, що на початку ХУІІІ ст. почалося обмеження видання книг українською мовою. Так, наприклад, згідно з цензурним указом Петра І від І720 р. над книгами, що виходили на Україні, встановлюється нагляд: "Дабы никакой розни и особого наречия во оных не было" ІІ/. Через суворий цензурний нагляд книги українською мовою часто друкували в Москві, Петербурзі та за кордоном.

У першій половині ХІХ ст. внаслідок піднесення антикріпосницького руху, цензурні утиски дещо послабилися. В цей час було засновано ряд нових папірень. Пізніше так званий Валувевський циркуляр І863 р. знову значно обмежив видання книг українською мовою і в зв'язку з цим зменшилось потреба в папері. Проте цей циркуляр не міг спричинити таке зменшення виробництва паперу на Україні в такій мірі як указ Петра І.

ІІ/Сборникъ постановленій и распоряженій по цензуре съ 1720 по 1862 г., СПб., 1862.

Паперу, який вироблявся на Україні, не вистачало для друкування навіть дозволеної цензурою літератури, тому його доводилось завозити з Росії та з-за кордону. Так, наприклад, Києво-Печерська Лавра у 1784 р. купувала папір у ка-лузьких купців, а в 1789 р. - у відомого російського фаб-риканта Гончарова. Хоч Лавра і мала свої невеликі паперо-ві підприємства, все ж виробленого ними паперу не вистача-ло для її друкарських потреб /навіть і тоді, коли вона купувала весь папір, що вироблявся на Чернігівщині/.

Крім друкарень великим споживачем паперу в Східній Україні були державні установи /генеральна військова кан-целярія, суди та ін./, яких постачали папером у централі-зованому порядку.^{12/}

У Росії в кінці ХУІІІ ст. паперове виробництво досяг-ло таких розмірів, що його товарна продукція зайняла про-відне місце не тільки на Лівобережній, а й Правобережній Україні, підвладній Польщі. Поряд з російським у великій кількості тут вживався польський та західноєвропейський папір.

Австрійська цензура значно обмежувала книгодрукуван-ня також і в Галичині,^{13/} але це мало впливало на виробни-цтво паперу. Воно збільшується разом із зростанням потреб канцелярій та друкарень. Величезну кількість паперу спожи-вали різні релігійні установи, які нерідко мали свої влас-ні або орендовані папірні. Так, заснована на початку ХУІІІ ст. папірня в с.Зашків біля Львова, яка під час пізнішого поділу ґрунтів великої громади с.Зашків опинилась в межах новоствореної громади Завадів,^{14/} протягом двох сторіч належала монастирю ордену Домініканів. У 1773 р. ця папір-

12/ О.О.Нестеренко, Розвиток промисловості на Україні, час-тина I, К., 1959, стор.177

13/ O. Balcer, *Historja ustroju Austrii w zarysie*, Lwów, 1908, стор. 354.

14/ A. Jędrzejowska, *Przyczynek do dziejów papiernictwa lwowskiego.* - "Kwartalnik historyczny", *Rocznik XXXVII*, Lwów, 1923, стор. 133.

ню також орендував монастир.^{15/}

Києво-Печерська Лавра довго володіла кількома, різними за розміром, папірнями. Найбільшою з них була Радомишльська, за якою наглядав безпосередньо архімандрит Єлисей Плетенцький та його наступник Захарій Колистянський.

Характерно, що деякі папірні в кінці XVIII- на початку XIX ст. відкривалися там, де 100-200 років тому були паперові млини. Так, згадана Радомишльська папірня на Київщині, яка існувала в 1624 - 1648 рр. відновилася вдруге в першій половині XIX ст. Папірня в Бруховичах, біля Львова, перестала існувати на початку 1609 р. У 1614 р. вона була переобладнана на звичайний мукомельний млин. Близько 1783 р. папірня поновлює виробництво і діє протягом XIX ст. Те ж спостерігаємо і в м.Бузьку. Папірня проіснувала тут з 1578 по 1714 р. Знову була відновлена біля 1783 р. у період бурхливого розвитку паперових рукодільних промислів на Україні.^{16/}

Незважаючи на те, що в кінці XVIII - першій половині XIX ст. на Україні вироблялося порівняно багато паперу, все ж він становив тільки незначний процент у загальній кількості споживаного. Тому в архівосховищах республіки знаходимо найрізноманітніший папір з сусідніх східних і західних країн. Дослідження цих сортів паперу має велике значення для вивчення історії торгівлі, зокрема торгівлі паперовими виробами.

Щодо купівлі закордонного паперу Україну можна поділити на дві частини. В західній частині її переважав папір з тих країн, які були тоді в складі Австрійської імперії. Сюди надходило багато паперу з Моравії /ф.л.7,9,19, 15/ЦДА УРСР у Львові, ф.146, оп.16, спр.711 /орендний формуляр/.

^{16/}Історію цих папірень з XVI ст. читай: О.Мацях, До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків. "Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР", № 5, 1962, стор.10-21.

38-40, 42, 53/, Нижньої Австрії /філ.14, 16-18, 21, 55-78/, Сирії, Богемії /філ.8, 11-13, 15, 27, 44, 79, 90/, Угорщини /філ.1-3, 10, 35-37, 45-47, 49, 50, 54/, Силезії філ.20/ і Південного Тиролю /філ.24, 25, 28, 29, 51, 52/, а також Польщі, Голандії /філ.6, 30/ та Італії /філ.32, 33/; рідше надходив англійський /філ.31, 34/, французький, німецький, російський /філ.4, 5, 26, 41, 43/ та прибалтійський папір.

Що ж до Волині і Поділля, то тут, поряд із згаданим папером, вживали переважно російський. В Галичину російський папір частіше розповсюджувався на межі з Волинню і використовувався в церковних установах.

У східних областях України користувались здебільшого папером ярославських /філ.4, 41/, мединських /філ.5, 43/, петербурзьких та інших російських паперових мануфактур. У великій кількості вживався також польський, німецький, французький, менше - австрійський /філ.22, 23, 48/ папір.

У цьому повідомленні немає змоги охарактеризувати і подати всі водяні знаки навіть на тому папері, який найчастіше вживався в цей період на Україні, тому спинимося тільки на окремих філігранях.

Особливої уваги заслуговують водяні знаки на папері /філ.55-69/, який вироблявся згідно з новим штемпельним патентом, починаючи з 1803 року.^{17/} Право на виробництво штемпельного паперу одержала лише одна папірня, яка знаходилася в Раннесдорфі /Нижня Австрія/. Згідно з патентом, на папері треба було ставити потрібний водяний знак. Власники папірень, як свідчать філіграні, суворо дотримувалися правил патенту. Кожна філігрань дійсно мала три

17/ Edikta et Mandata.... 1802, стор.108-142.

знаки : вартість штемпельної оплати, відповідне зображення і 1803 р. /рік вступу в силу патенту/. Штемпельний папір поділявся на 14 класів. кожний клас паперу відповідав певній оплаті /залежно від документу, самої справи і особи, яка його подавала/. Розмір штемпельної оплати коливався від 3 крейцарів /фл. 62,65/ до 100 гульденів /фл.56/. Щоб уявити собі реальну вартість цих оплат, достатньо навести такий приклад - за 100 гульденів на початку XIX ст. можна було купити в Галичині вола вагою біля 270 кг.^{18/} А оплачувати треба було всі документи, які подавалися в державні установи. Штемпельний папір був в обігу протягом I половини XIX ст.

Нам вдалося виявити всі водяні знаки, які відповідали певним класам штемпельної оплати, що дуже важливо, бо з допомогою цих філіграней можна легко визначити важливість справи з точки зору австрійських властей, матеріальне становище особи, яка подавала певну скаргу, заяву чи порушувала якусь іншу справу.

Решта 107 водяних знаків, фотокопії яких показані на таблицях, дають нам деяке уявлення про тогочасну торгівлю папером, перелік, хоч не повний, закордонних папірень, які доставляли на Україну свою продукцію. Тільки детальне вивчення водяних знаків на документах, що зберігаються в архівосховищах України, може дати повніше уявлення про тогочасну торгівлю папером з закордоном. Ці водяні знаки при їх опублікуванні стануть одним з важливих посібників при встановленні дат недатованих архівних документів.

Для того, щоб конкретніше змалювати стан паперової промисловості на Україні і прослідкувати за її розвитком, необхідно навести перелік усіх відомих нам на сьогодні

^{18/} St. Hozzowski, Ceny we Lwowie w latach 1701-1914, Lwów, 1934, стор. 118.

папірень, що існували в кінці ХУІІ - першій половині ХІХ ст. /Див. таблицю ХХ/. Звичайно, це далеко неповний перелік тогочасних українських папірень. У даній таблиці наведені тільки ті папірні, про місцезнаходження та час існування яких немає сумніву. Таблиця складена, головним чином, на основі виявлених водяних знаків, датованих архівних документів і друків, переважно на ганчірковому папері. Не бралися до уваги папірні, засновані в 40-50-их роках ХІХ ст., які почали виробляти папір з дерева, картон, целюлозу та інші вирази.

З 92 папірень, включених до таблиці, на Галичину припадає 42, тобто майже половина всіх українських папірень. Далі йдуть: Волинь - 17, Чернігівщина - 15, Поділля - 6, Київська губернія - 3, Буковина, Харківська, Слобідсько-Українська та Херсонська губернії - по дві папірні, Закарпатська Україна - одна. Всі ці папірні були переважно дрібними промислами, обладнані примітивним устаткуванням.

У цьому повідомленні немає змоги подати всі поклики на архівні документи, а тому обмежимося посиланням на власну колекцію водяних знаків і деякі друковані видання, використані при складанні таблиці.^{19/}

Водяні знаки мають величезне значення не тільки для дослідження історії паперової промисловості, але й для інших допоміжних дисциплін історії - палеографії, геральдики, генеалогії, сфрагістики тощо. Так, серед поданих водяних знаків зустрічаємо один невідомий /фiл. 98/. Літери X. I. очевидно, означають *Xięża Izabella*. Тому можна думати, що це власний герб княгині Ізабелли Любомірської.

Відомо, що серед архівних документів часто зустрічаються фальсифікати. Писарі не завжди надавали значення фi-

^{19/}О.О.Нестеренко. Згаданя праця. С.А.Клепиков, Фидиграни и штемпелі на бумаге русского и иностранного производства ХУІІ-ХХ в. М., 1959; Z.V. Uchastkina, History hand paper mills and their Watermarks, Hilversum-Holland, 1962; Georg Eineder, The Ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian..., Vienna, 1960.

ліграням і, фабрикуючи спадкові чи інші документи, датуючи їх минулими роками, писали на папері значно пізнішого виробництва, який був тоді в обігу. Тому з допомогою водяних знаків можна викрити підробку.

Філіграні, як правило, відіграють вирішальну роль у справі визначення дат недатованих документів. Адже єдиними джерелами для датування таких документів є палеографія, водяні знаки, сам папір. І, нарешті, майстерність виконання філіграней, з її тридиціями в окремих місцевостях, свідчить про тогочасний мистецький рівень майстрів. Відомо, наприклад, що Бруховицька папірня замовляла свій знак - герб м. Львова, в одному з львівських цехів, де він був виконаний на високому художньому рівні.

На палеографічне значення водяних знаків вказували у свій час такі відомі дослідники як І.М.Каманін,^{20/} І.І. Срезневський, Н.П.Лихачов^{21/} та ін.

Історики-архівісти повинні спільними зусиллями зібрати і видати колекції українських та іноземних водяних знаків на папері документів, які зберігаються в архівосховищах республіки, збагатити цю ділянку спеціальних дисциплін історії і тим самим закласти основи для написання історії паперової промисловості України від найдавніших часів до наших днів. Тільки поєднання досліджень над архівними документами з даними філігранології та інших спеціальних дисциплін історії допоможе здійснити це завдання.

20/ І.М.Каманін, Палеографічний збірник, К., 1899.

21/ Н.П.Лихачев, Палеографическое значение бумажных водяных знаков, СПб., 1899.

IGLO REGES. I

IGLO

IMS

IGLO

ЯМВСЯ

1790

1790

A Г GR

5

VANDER LEY

MATHIAS WERNER

Мада II

7 (права)

GROS

VLIERSDORF

7 (лева)

HRONOV

HRONOV

12

JP

MOHELNA

9

HERMANSTAT

EW

1814

1814

ZWETLAV

11

10

SENFENBERG

13

LEIBEN

14

15

16

N 4

17

LEIBEN

18

KL. MORAU

LANGENDORF J. WEIS

19

20

RANERSDORF

21

ROKETNITZ

22

C & I HONIG

GE

25

J WHATMAN
TURKEY MILL

1834

21

JWHATMAN

1849

25

МОФЕБІ 814

26

ZAMRSK F. ENTLICHER

27

JWHATMAN JWHATMAN JWHATMAN
1850

29

28

Модел. IV

31

30

P. M
FABRIANO

32

P M
FABRIANO

33

G J F LONDON

34

36

2 GÖRGENY
1802

35

GÖRGENY

GÖRGENY 1812

37

Мод. V

Мод. VI

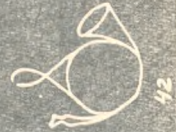

JANOWITZ

SIEBER.

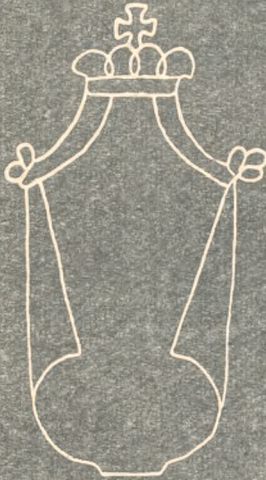

SIEBER

JANOWITZ.

38

USTRON

USTRON

40

39

Я М Ф Д Я

1814

41

I 8 I 4

1705. VII

M Φ A T

43

ZEBEN

44

POP RAD

45

POP RAD

46

S C P O P R A D

47

COMMUNE WIEN

48

Z B O R O

49

Z B O R O

51

Z B O R O

50

VANDER LEY

51

53

HOLLAND

52

Stett

10 Gulden. 100 Gulden. 20 Gulden. 20 Gulden.

180⁵⁵3.

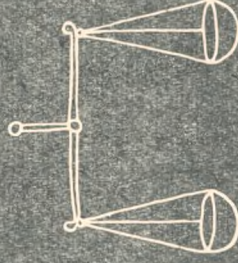
180⁵⁶3.

180⁵⁷3.

45 Kr:

30 Kr:

80 Gulden

180⁵⁸3.

180⁵⁹3.

180⁶⁰3.

6 Kr:

1803.

4 Gulden

1803.

3 Kr:

1803.

3 Kr.

1803.

2 Gulden.

1803.

40 Gulden.

1803.

Ma. 5. 11

1 Gulden

1803.

RIEHLBERG

7 Gulden

1803.

RIEHLBERG

15 Kr.

1803

IPPEVL

72

RECHBERG

177a.5n. XII

RECHBERG

73

IPP

EVL

J.P.P.E.V.L.
RECHBERG

71

IPP

74

RECHBERG

RECHBERG

75

J.P.P.E.V.L.

76

RECHBERG

78

Мод. XIII

SWIDNITZ

79

SWIDNITZ

F. RITSCHEL

Schweidnitz

80

SWIDNITZ

83

SWIDNITZ

81

82

Met. XIV

SWIDNITZ
IA RITSCHEL⁴⁴

Ritschel

Swidnitz⁴⁵

SWIDNITZ⁴⁶

IR

SWIDNITZ⁴⁷

SWIDNITZ

I RITSCHHEL

88

I RITZHL

SWIDNITZ

89

I RITSCHHEL

SWIDNITZ

90

I XL BRZEZANY I XL BR

I XL BRZEZANY I XL B

I XL BRZEZANY

BR

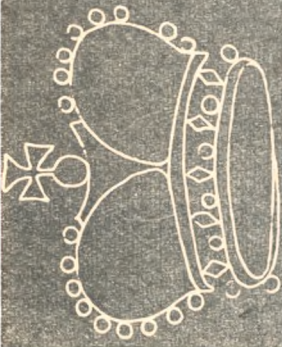
I XL

1811

SPI 820

BRZEZANY

L. XL

18 1

I. XL

18 14

BRZEZANY

18 19

BRZEZANY

100

102

BRZEZANY

103

Масн. XVII

101 (изб.)

BRZEZANY

101 (изб.)

B

R

S

E

Z

A

X

Y

Z

A

M

Мас. XVIII

104

B

R

S

E

Z

A

X

Y

Z

A

M

105

SHPB
RZ
E
Z
A
M

107

106

S
P
A

8

8

8

8

8

8

Пояснення до водяних знаків X/

Таблиця XIX

№	Документи, на яких виявлено водяні знаки					Дата документа	Населений пункт, в якому ходилася папірня	Територія або країна за поділом кінця ХУШ - першої половини ХІХ ст.
п/п	№	№	№	№	№			
Філіграні	Фонду	Опису	Збережені	Картки на або документа	Картки на або документа			
1	2	3	4	5	6	7	8	

I таблиця

1.	I29	2	9	79,80	1792	Ігльо	Угорщина
2	I29	2	9	I26	1794	"	"
3	I46	18	2298	I-6	1789	"	"
4	I8I	I	372		1792	Ярославль	Російська держава
5	I8I	I	372		1792	Мединськ	"
6	I46	86	I300	258	1775		Голандія

II таблиця

7	I29	2	9	171,172	1796	Уллерсдорф	Моравія
8	20I	4-6	555	49	1826	Гронов	Богемія
9	20I	I	49I	I-2	1803	Могельно	Моравія
10	20I	I	776	9I9	1816	Германштат	Угорщина
11	20I	I	625	II	1811	Світляу	Богемія
12	20I	I	488	2269	1825	Гронов	"

0,42
 x/Усі водяні знаки подані в натуральній величині. У всіх таблицях пунктирна вертикальна лінія - лінія згину аркуша. Віддалі між правою і лівою стороною філіграні, між згинами, зменшена до мінімуму з ціллю економії площі. Водяні знаки зняті з документів ЦДА УСРР у Львові.

Продовження

== I : 2 : 3 : 4 : 5 : 6 : 7 : 8 : ==

III таблиця

13	129	2	33	142, 143	1832-34	Зенфтенберг	Богемія
14	146	4	2637	79	1834	Ляйбен	Нижня Австрія
15	146	4	2628	69-70	1841	Зенфтенберг	Богемія
16	146	4	2627	26	1835	Ляйбен	Нижня Австрія
17	146	4	2627	22	1834	-"	-"
18	146	4	726	85	1831	-"	-"
19	146	13	458	3665	1801	Лянгендорф	Моравія
20	146	5	908	10, 15	1838	Морау	Сілезія
21	146	13	564	5836	1821	Райнерсдорф	Нижня Австрія
22	146	4	2517	72	1831	Рокетніц	Австрія

IV таблиця

23	146	4	2628	66-67	1840		Австрія
24	146	4	2628	59-62	1835	Скурелле	Південний Тироль
25	146	4	2951	116	1853	-"	-"
26	201	5	220	28	1816	Московський округ	Російська держава
27	146	4	2627	32-33	1835	Замрск	Богемія
28	146	4	2948	7	1853	Скурелле	Південний Тироль
29	З власної колекції ганчіркового паперу				1834	-"	-"

V таблиця

30	427	1	284	21	1822		Голландія
31	427	2	1	33	1842		Англія
32	475	1	66	56	1895	Фабріано	Італія

Продовження

1	2	3	4	5	6	7	8
33	146	4	2550	3-4	1870	Фабріано	Італія
34	427	2	54	287	1827	Лондон	Англія
35	146	85	2305	18723	1804	Горгени	Угорщина
36	146	85	2305	7800	1804	"	"
37	175	1	78	Лист вченого	1816	"	"

VI таблиця

38	146	4	2526	40-43	1834	Альтендорф	Моравія
39	146	19	4560	2-4	1820	Устронь	"
40	146	64-6	5530	2-3	1834	"	"
41	201	5	219	3946	1815	Ярославль	Російська держава
42	146	5	424	14-15	1835	Альтендорф	Моравія

VII таблиця

43	201	5	220		1816-17	Мединськ	Російська держава
44	64	1	433	6373	1811	Зебен	Богемія
45	427	1	279	321	1833	Попрад	Угорщина
46	146	85	2300	2653	1783	"	"
47	146	85	614	18600	1800	"	"
48	146	4	2392	120-121	1872	Відень	Австрія

VIII таблиця

49	146	13	1286	38123	1845	Зборо	Угорщина
50	146	13	1778	35940	1819	"	"
51	146	4	2526	28-29	1834	Скурелле	Південний Тироль
52	146	4	2628	2	1834	"	"

Продовження

=====
 : I : 2 : 3 : 4 : 5 : 6 : 7 : 8 :
 =====

53	I29	2	33	59	I832-34	альтштат	Моравія
54	З власної колекції ганчіркового паперу			початок XIX ст.	Зборо		Угорщина

IX таблиця

55	49I	I	I69	42	I8I2	Раннерсдорф	Нижня Австрія
56	I46	86	II84	I76	I8II	—"	—"
57	64	I	437	I697I	I804	—"	—"
58	20I	4-6	580	975	I809	—"	—"
59	475	I	904	32477	I803	—"	—"
60	20I	I	704	796	I8I5	—"	—"

X таблиця

61	I46	86	2767	8750	I805	Раннерсдорф	Нижня Австрія
62	20I	I	6I7	483	I8II	—"	—"
63	I46	4	2I8I	3	I809	—"	—"
64	475	I	906	2I63I	I8I3	—"	—"
65	427	2	55	399	I844	—"	—"
66	64	I	477	303904	I809	—"	—"

XI таблиця

67	20I	I	490	36	I8II	Раннерсдорф	Нижня Австрія
68	64	I	435	5096	I803	—"	—"
69	I46	86	2767	8650	I805	—"	—"
70	I46	85	I552	4045	I775	Рейберг/Кремс/	—"
71	I46	85	I554	I356	I776	—"	—"
72	I46	85	678	45635	I8I8	—"	—"

Продовження

 : I : 2 : 3 : 4 : 5 : 6 : 7 : 8 :

XII таблиця

73	427	I	I52	7-15	I812	Рейберг/Кренс/	Нижня Австрія
74	I46	85	I552	5082	I775	"	"
75	I46	85	I552	251	I774	"	"
76	I46	85	I552	5103	I775	"	"
77	I46	85	I554	2347	I776	"	"

XIII таблиця

78	427	I	I52	I6-17	I814	"	"
79	I29	2	9	95	I792	Свідніц	Богемія
80	20I	I	435	I88	I813	"	"
81	I81	I	372		I774	"	"
82	20I	I	697	279	I811	"	"
83	20I	I	668	I747	I814	"	"

XIV таблиця

84	20I	I	430	90/37	I802	Свідніц	Богемія
85	20I	I	I017	60	I826	"	"
86	З власної колекції ганчіркового паперу				I797	"	"
87	20I	I	270	638	I792	"	"

XV таблиця

88	I46	85	660	3928	I806	"	"
89	20I	I	259	I20	I792	"	"
90	20I	II	25I	I,2	I793	"	"

Продовження

1	2	3	4	5	6	7	8
---	---	---	---	---	---	---	---

XVI таблиця

97	427	I	99	3-4	1805	х.Нова Гребля	х/ Галичина
92	146	4	2154	8-12	1810	"	"
93	427	3	18	85	1806	"	"
94	146	4	2154	8-12	1810	"	"
95	146	4	2153	21-26	1810	"	"
96	201	I	1076	1-2-	1821	"	"
97	201	I	713	95	1813	"	"
98	201	I	646	2772	1810	"	"

XVII таблиця

99	201	I	1041	3482	1821	х.Нова Гребля	Галичина
100	146	13	740	428	1814	"	"
101	475	I	654	1-12	1822	"	"
102	201	I	1319	176	1856	"	"
103	201	I	849	1532	1817	"	"

XVIII таблиця

104	146	88	644	9122 3/3	1820	х.Нова Гребля	Галичина
105	201	I	441	23,25	1820	"	"
106	201	I	664	1092	1821	"	"
107	201	I	879	105	1820	"	"

х/ Палірія відома під назвою - Березанська.

Перелік українських папірень кінця ХУІІ - першої половини ХІХ ст.

Таблиця ХХ

№№	Населений пункт, в якому знаходиться папірня	Адміністративно-територіальна приналежність	Дані про час існування папірень
1	2	3	4
1	м.Балта	Подільська губ., Балтинський пов.	1832
2	м-ко Березці	Волинська губ., Кременецький пов.	1797-1845
3	с.Білиця	Чернігівська губ.	1705-1780
4	х.Білоусівський	"-" - Золотоніський пов.	1846
5	с.Бістунці	Волинська губ., Новоград-Волинський пов.	1788-1809
6	с.Борки Домнік	Галичина, Львівський окр.	1773
7	с.Бруховичі	Галичина, Львівський окр.	1783-х
8	м.Буськ	"-" - Золочівський окр.	1783-1789
9	м.Бучач	"-" - Залщицький окр.	1807-1831
10	на ріці Вертеш	Чернігівська губ., Шибиринівський пов.	1742-1781
11	с.Витвиця	Галичина, Стрийський окр.	1809-1824
12	сл.Вища Сироватка	Харківська губ., Сумський пов.	1846
13	с.Гамерня	Галичина, Замостівський окр.	1798-1864
14	с.Гериня	"-" - Стрийський окр.	1806-1809
15	с.Глухів	Чернігівська губ., Глухівський пов.	1836-1879
16	с.Горностайпіль	Київська губ., Радомишльський пов.	1825-1828
17	с.Городня	Чернігівська губ., Городнянський пов.	1754-1782
18	с.Горохолина	Галичина, Станіславський окр.	1841
19	с.Гутисько	"-" - Жовківський окр.	1806-1809

х/ Тут і далі - існувала протягом першої половини ХІХ ст.

Продовження

1	2	3	4
20	с.Добрі Дедичі	Волинська губ., Володимир-Волинський пов.	1786-1797
21	с.Добролюдівка	Слобідсько-Українська губ., Охтирський пов.	1823
22	с.Доброславовці	"-"	1823
23	с.Лукотки	Чернігівська губ.	1752-1781
24	с.Журавці	Галичина, Жовківський окр.	1798
25	с.Завадів	"-"	Львівський окр. 1798-1825
26	с.Карабчієв	Подільське воев., Кам'янецький пов.	1756
27	х.Карачевський	Чернігівська губ.,	1846
28	с.Кобиліволоки	Галичина, Тернопільський окр.	1785-1787
29	с.Ковшилівка	Київська губ., Радомишльський пов.	1836-1852
30	с.Козлин	Волинська губ., Ровенський пов.	1845-1852
31	с.Кривогули	Галичина, Станіславський окр.	1804-1811
32	с.Кролевець	Чернігівська губ., Кролевецький пов.	1842-1852
33	с.Кутнір	Галичина, Золочівський окр.	1788-1838
34	с.Ланівці	"-"	Заліщицький окр. 1792-1820
35	с.Лелехівка	"-"	Львівський окр. 1772-1829
36	с.Летичів	Подільська губ., Летичівський пов.	1797-1823
37	м-ко Ловков	Волинська губ., Житомирський пов.	1845
38	с.Людмилапіль	"-"	Ровенський пов. 1820-1832
39	с.Ляховичі	Галичина, Стрийський окр.	1806-1833
40	м.Магерів	"-"	Жовківський окр. 1815-1834
41	с.Мартинівка	Подільська губ., Мітинський пов.	1797-1814
42	с-ще Миронієль	Волинська губ., Новоград-Волинський пов.	1832-1852
43	с-ще Миропіль	"-"	1832-х

хх/Панірна відома під назвою - Бродівська.

Продовження

1	2	3	4
44 с-це Міалє	Волинська губ.,	Заславський пов.	1845
45 с.Мінківці	Подільська губ.,	Ушицький пов.	1812-1823
46 с.Монастирок	Галичина,	Золочувський окр.	1830-1842
47 с.Моранці	"-	Перемишльський окр.	1773-1837
48 м.Мригопод	"-	Сяніцький окр.	1831
49 м.Мукачів	Закарпатська Україна		1802-1822
50 м.Наварія	Галичина,	Львівський окр.	1787-1809
51 х.Нова Гребля	Галичина,	Бершанський окр.	1805-х
52 с.Новостав	Волинська губ.,	Луцький пов.	Протягом XVIII ст.-1842
53 м.Одеса	Херсонська губ.,	Одеський пов.	1840-ві
54 м.Одеса	"-	"-	1846
55 м.Озеряни	Галичина,	Заліщицький окр.	Кінець XVIII ст.
56 м-ко Олександрія	Волинська губ.,	Ровенський пов.	1845
57 с.Орликівка	Чернігівська губ.		1846
58 с.Пакуль	"-	Остерський пов.	1731-1782
59 с.Пацків	Галичина,	Стрийський окр.	1817
60 с.Передвір'я	"-	Перемишльський окр.	1806-1809
61 с.Пивнична	"-	Ново-Санцький окр.	1806-1809
62 с.Пнікут	Руське воев.,	Перемишльська земля	1768
63 с.Поніка	Волинська губ.		1787-1852
64 м-ко Почеп	Чернігівська губ.,	Мглинський пов.	1822-1858
65 с.Проскурівка	Подільська губ.,	Ушицький пов.	1845
66 м.Рава	Галичина,	Зовківський окр.	1790
67 м.Радівці	Буковина,	Чернівецький окр.	Кінець XVIII ст.

xx/Панірна відома під назвою -Бродівська.

Продовження

1	2	3	4
68 с.Рата	Галичина,	Жовківський окр.	1792
69 с.Ромнів	"	Станіславський окр.	1818-1821
70 с.Розпуте	"	Сяніцький окр.	1773
71 с.Руда Магерівська	"	Жовківський окр.	1798
72 с.Руда Рожанецька	"	"	1836-1838
73 с.Рудня/Пакуль/	Чернігівська губ.,	Остерський пов.	1781-1786
74 с.Рудня Дриглова	Волинська губ.,	Житомирський пов.	1845
75 с.Рудча	Чернігівська губ.,		1846
76 м.Славуга	Волинська губ.,	Заславський пов.	1818-1852
77 м.Славуга	"	"	1808-1842
78 с.Слобідка	Галичина,	Станіславський окр.	1798
79 с.Слобода Ретиня	Чернігівська губ.		1846
80 с.Студенець	Галичина,	Ряшівський окр.	1815
81 м.Судова Вишня	"	Перемишльський окр.	1785-1820
82 м-ю Тальне	Київська губ.,	Уманський пов.	1843
83 с-ще Троша	Волинська губ.,	Житомирський пов.	1832-1852
84 с-ще Троша	"	"	1845-1848
85 с.Фійна	Галичина,	Жовківський окр.	Кінець ХУІІІ ст.
86 кол.Фройден-таль	Буковина,	Чернівецький окр.	1831-1840
87 с.Черляни	Галичина,	Львівський окр.	1839-х
88 Маєток поміщика Щидловського	Харківська губ.,	Старобільський пов.	1846
89 с.Шкло	Галичина,	Перемишльський окр.	1798-х
90 с.Яблівка	"	Станіславський окр.	1826
91 м.Яворів	"	Перемишльський окр.	1774-1777
92 в.Яриловичі	Чернігівська губ.,	Городнянський пов.	1742-1786

ВКЛАД ГУБЕРНСЬКИХ АРХІВНИХ КОМІСІЙ В
ІСТОРІОГРАФІЮ УКРАЇНИ

В.Г.С а р б е й

Діяльність губернських учених архівних комісій, творчий доробок і досвід яких має певне значення й тепер, становить яскраву сторінку в історії вітчизняної історичної науки. В Росії вони вперше виникли після урядового закону 1884 р., що з'явився у відповідь на клопотання Російської Академії наук, яка висловила своє занепокоєння з приводу стану документальних матеріалів у губернських архівах різних відомств. Губернські архіви не могли вмістити всі документи, тому вони поповнювались ними вибірково, решта матеріалів знищувалась. Відбір, як правило, провадили люди без спеціальної підготовки, тому часто гинули і цінні документи.

Для припинення огульного знищення архівних документів Академія наук визнала за доцільне утворити губернські учені архівні комісії і губернські історичні архіви при них.^{1/} Збирання і приведення в порядок важливих з історичного погляду документів, які відкладалися в поточному дімоводстві, було покладено на губернські учені архівні комісії.

Царський уряд зразу ж потурбувався про те, щоб контроль за діяльністю архівних комісій прибрати до своїх рук, що й обумовив у своєму законі - хоч по науковій лінії комісії і мають підлягати Археологічному інституту в Петербурзі, як центральній науковій установі в галузі архівної

^{1/} Філіал Центрального державного історичного архіву УРСР /Харків/, ф.746, "Харківське історико-філологічне товариство", спр.801, арк.1-9.

справи, проте "неодмінним попечителем" кожно́ї з них буде губернатор як "хазяїн і начальник губернії"^{2/} Правда, гарантувавши собі контроль через губернаторів, царизм тим і обмежив своє піклування про новоутворені установи. Виділення будь-яких державних коштів для губернських архівних комісій і спеціальних приміщень для губернських історичних архівів не було передбачено. Вони розгорнули свою діяльність завдяки ентузіазмові співробітників, здебільшого справжніх любителів історії. Архівні комісії царизм "у вигляді досліду" дозволив відкрити спочатку тільки в чотирьох губерніях: Тверській, Тамбовській, Рязанській і Орловській. Жодна з українських губерній не потрапила у цей список. Лише у 1896 р. на Україні була відкрита перша губернська архівна комісія - Чернігівська. Чернігівська, а також утворені в 1903 р. Полтавська і Катеринославська комісії виявилися найбільш життєздатними. Кожна з цих комісій налагодила видання друкованого періодичного органу. З 1898 р. формально існувала ще й Херсонська губернська архівна комісія, але, очевидно, через відсутність висококваліфікованих кадрів вона так і не змогла розгорнути творчу діяльність і в 1910 р. була закрита.

Центральний Архів давніх актів у Києві не забезпечував збереженість архівних матеріалів другої половини XIX ст. - початку XX ст. Тому група місцевих істориків, зокрема В.С.Іконніков, І.М.Каманін, М.Ф.Володимирський-Буданов, М.В.Довнар-Запольський, О.І.Левицький, В.В.Хвойко, В.І.Щербина стурбована станом збирання і зберігання архівних документів у губернії, в 1911 р. почала клопотатися про заснування місцевої ученої архівної комісії.^{3/}

^{2/} Філіал Центрального державного історичного архіву УРСР /Харків/, ф.746, "Харківське історико-філологічне товариство", спр.801, арк.1-9.

^{3/} Центральный державный исторический архив СРСР у Ленінграді /делі - ЦДАЛ С Р С Р/, ф.746, оп.1, спр.130, арк.3-7.

Лише на початку 1914 р. вони добилися згоди міністерства внутрішніх справ на відкриття такої комісії в Києві. Однак царизм скося дивився на неї. Під приводом того, що про її діяльність немає відомостей, вона не була навіть запрошена на I Всеросійський з'їзд представників губернських архівних комісій, який відбувся у Петрограді в травні 1914 р.^{4/}

Після з'їзду царизм вирішив повністю прибрати до своїх рук архівну справу в країні. Міністерству внутрішніх справ було висловлено бажання царя - "відкрити губернські архівні комісії по можливості в усіх губерніях, де їх до цього часу немає".^{5/} У квітні 1915 р. було видане розпорядження відкрити учені архівні комісії ще в цілому ряді губерній, у тому числі на Україні - Волинській, Подільській, Харківській та Херсонській.^{6/} Правда, якихось практичних результатів новоутворені губернські архівні комісії за короткий час свого існування /до того ж в умовах війни/ не могли дати й не дали. Раніше утворені комісії продовжували свою діяльність аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це при обговоренні в Комітеті міністрів проекту закону про утворення архівних комісій було висловлено побажання про широке залучення до їх складу "осіб духовного звання, які найбільш відзначаються освітою і любов'ю до старовини, а також деяких монастирів"^{7/}. Отже, на духовенство царизм покладав великі надії щодо політичного спрямування діяльності губернських архівних комісій. Проте на практиці вийшло інше: губернатори не скрізь глибоко вникали в діяльність архівних комісій, тому в ряді міст останні стали напівсамодіяльними організаціями, центрами гуртування місце-

^{4/} Ц Д І А Л С Р С Р, ф.746, сп.І, спр.130, арк.21.

^{5/} Там же, спр.148, арк.6.

^{6/} Там же, спр.200, арк.1-2.

^{7/} И.Л.М а я к о в с к и й . Очерки по истории архивного дела в СССР /Опыт систематического руководства/. Ч.І.История архивного дела в СССР до Октябрьской социалистической революции, М.,1941, стор.281.

вих прогресивних суспільно-політичних сил. Найрадикальніші з них навіть намагалися використати комісії для пропаганди передових демократичних ідей. Не випадково ж серед активних діячів губернських архівних комісій зустрічаємо імена - видатного російського письменника-демократа В.Г.Короленка /Нижегородська/, славного українського письменника, революціонера-демократа М.М.Коцюбинського та відомого діяча більшовицької партії М.І.Подвойського /Чернігівська/, історика В.І.Пічети /Катеринославська/, який пізніше відіграв значну роль у становленні і розвитку радянської історичної науки, та інших. Такі люди робили позитивний, демократичний вплив на діяльність комісій, зазнаючи за це переслідувань з боку царських властей, особливо в перші десятиліття ХХ ст., коли царизм, намагаючись стримати масовий революційний рух, докладав усі сили для недопущення і приборкання усякої "крамоли". Уже напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції до третьої Державної Думи було внесено законопроект, який збільшував права права губернаторів над місцевими архівними комісіями. Губернатори одержували право затвердження всіх посад у губернських архівних комісіях,^{8/} що, як їдко зауважував один з сучасників, "звичайно, забезпечує обрання осіб "благонадійних", але як відомо, благонадійність і наука нічого спільного не мають"^{9/}.

Втручання губернаторів у справи архівних комісій інколи набирало прямо таки брутального характеру. Коли Нижегородська архівна комісія з нагоди свого 25-річчя, яке минуло в 1912 р., обрала почесним членом В.Г.Короленка, місцевий губернатор зажадав відмінити це обрання.^{10/} Чернігівський

^{8/} Сборник материалов, относящихся к архивной части в России, том I, Петроград, 1916, стор.585.

^{9/} Ч.В е т р и н с к и й . Архивные комиссии /По поводу юбилея Нижегородской архивной комиссии/ - "Голос минувшего", 1913, № 2, стор.290.

^{10/} Ч.В е т р и н с к и й . Названа праця, стор.289.

губернатор Хвостов чинив усілякі перешкоди діяльності архівної комісії, особливо під час короткочасного перебування /1902-1904 рр./ в ній М.М.Коцюбинського. Губернатор був занепокоєний тим, що пошавлення в роботі комісії почалося з обранням до її складу ряду "неблагонадійних" осіб - М.М.Коцюбинського, В.У.Коцюбинської, М.І.Подвойського та інших. Хвостов запропонував переглянути список новообраних членів і поставив вимогу обов'язкового погодження з губернатором будь-якої кандидатури на обрання до комісії, не проводити прилюдних засідань архівної комісії, а реферати, передбачені для виголошення на цих засіданнях, давати попередньо на перегляд губернаторові. Такі драконівські заходи місцевих царських властей викликали обурення у найбільш демократично настроєних членів комісії. В знак протесту Коцюбинський і ще деякі особи відмовились бути членами Чернігівської губернської ученої архівної комісії і перестали брати дальшу участь в її роботі. II/

Призначені губернатором вищі губернські і повітові чиновники, представники духовенства членами Чернігівської губернської архівної комісії в момент її відкриття у 1896 р. виявили повну творчу імпотентність. Комісія змушена була констатувати, що через відсутність інтересу у членів її засідання відбувалися рідко і майже ніхто з них не подав якої-небудь історичної праці^{12/}. Загальна демократизація складу губернських архівних комісій на початку ХХ ст., зокрема Чернігівської, справила позитивний вплив на їх роль як науково-дослідницьких установ.

У перші роки ХХ ст. у зв'язку з піднесенням загально-російського вгавельного руху до складу Чернігівської комісії почали вливатися вчителі середніх шкіл, бібліотекарі,

^{11/} П.Б і л и к. М.М.Коцюбинський як член Чернігівської ученої архівної комісії /1902-1904 рр./ - "Архівна справа", 1929, кн.ІІ, стор.69-71.

^{12/} "Труды Черниговской губернской архивной комиссии", Вып. V, Чернігів, 1903, стор.4.

співробітники земських установ тощо. Крім того, членами комісії були такі відомі українські буржуазно-ліберальні вчені, як О.М.Лазаревський, Д.І.Багалій, М.Сумцов та ін. У 1902 р. відбулося стільки засідань комісії скільки їх було за всі попередні п'ять років.^{13/}

Змінився і характер творчого доробку Чернігівської губернської комісії. Якщо в перших випусках "Трудов..." комісії значне місце займали розвідки на зразок - "Про владику Пилипа Новгородського", "Юр"ївська божиця", "Про єпископа Родіона Жураковського" тощо, то тепер тематика їх здебільшого визначалася програмою збирання матеріалів з археології, історії та етнографії, одним з складачів якої був М.М.Коцюбинський. Програма мала демократичне спрямування. "Складачі програми у вступі майже горьківськими словами /сказаними в 1934 році на I з'їзді радянських письменників/ висловили думку, що "без знання народу, його поняття і побуту по кожній окремій місцевості важко бути для цього народу" корисним діячем"^{14/} Керуючись нею, члени Чернігівської архівної комісії поповнюють історичний архів новими документами, археологічний музей експонатами, складають історичну бібліографію Чернігівщини, розробляють ряд цікавих досліджень. М.М.Коцюбинський, як член редакційної комісії, готує до друку її видання.

Своє наукове і суспільно-політичне кредо щодо вивчення української історіографії Чернігівська губернська архівна комісія висловила у привітанні, привезеному М.М.Ко-

^{13/} П.Б і л и к. Названа праця, стор.70.

^{14/} М.К и б а л ь ч и ч. М.М.Коцюбинський в архівній комісії. -"Радянське літературознавство", Наукові записки, кн.5-6, Вид-во АН УРСР, К.,1940, стор.201.

дубинським у Полтаву в 1903 р. з нагоди відкриття ^{тут} пам'ятника І.П.Котляревському. У ньому, зокрема, писалося: "Присвятивши свою діяльність вивченню місцевої старовини і народних переказів, Чернігівська губернська вчена архівна комісія прийшла до висновку про необхідність вивчення пам'яток української художньої творчості в їх історичному зв'язку і наступності" ^{15/}

Членами комісії в історичному аспекті вивчалися творча спадщина і біографії І.Котляревського, Т.Шевченка, Г.Успенського. Про них було прочитано ряд рефератів. Особливу цінність мають реферати, написані на нездомих раніше архівних документах і мемуарних матеріалах, присвячені Глібу Успенському.

Прогресивний характер діяльності Чернігівської губернської архівної комісії виявився також при відборі документів на постійне зберігання. Серед відібраних документів були такі, які розповідали про жорстокі насильства і неадекватну експлуатацію поміщиків, про рекрутчину, мали антиклерикальні спрямування. ^{16/} Зміст багатьох з них публікувався на сторінках "Трудов..." /всього видано II томів/. Тут же опубліковано ряд цінних бібліографічних краєзнавчих праць, зокрема покажчики до "Черниговских губернских ведомостей" /1838-1906/, "Черниговских епархиальных ведомостей" /1861-1905/, "Земского сборника Черниговской губернии /1869-1905/.

Оскільки до складу комісії входили й відверті консерватори-реакціонери, то і їх "продукція" знайшла відбиток на сторінках "Трудов...". Проте цінність "Трудов..." визначається не цими офіційно-казеними матеріалами, а численними опублікованими документами з історії Чернігівщини ХУІ-ХІХ ст.,

^{15/} М.К и б а л ь ч и ч. Названа праця, стор.207.

^{16/} Труды Черниговской губернской архивной комиссии, Выпуск У, стор.1-102.

з історії козацько-старшинського місцевого управління періоду "гетьманщини", з історії проведення реформи 1861 р. на Чернігівщині та ін. Чернігівська комісія почала друкувати актові книги місцевих органів управління ХУП-ХУШ ст. Лівобережної України. Так, у 1914 р. була видана "Актова книга Стародубського міського уряду 1693 року" /підготовлена до друку відомим українським буржуазно-ліберальним істориком-архівістом В.Л.Модзалевським/, який був активним діячем Чернігівської губернської архівної комісії і займав з 1911 р. посаду правителя справ комісії, тобто її наукового керівника.^{17/} За його редакцією вийшли в світ три останні томи "Трудов..." комісії. В "Трудах..." Модзалевський опублікував кілька своїх розвідок з минулого України ХУП-ХУШ ст. У 1914 р. він завершив у Чернігові розпочате в Полтаві видання "Актових книг Полтавського міського уряду 1693 року". Праці Модзалевського, присвячені в основному висвітленню життя і побуту української козацької старшини другої половини ХУП-ХУШ ст., цінні багатством фактичного матеріалу, але несуть на собі відбиток буржуазно-ліберальної обмеженості світогляду їх автора. В них перебільшено демократизм політичного устрою козацтва, а соціальна суть ворожих народові дій старшини іноді підмінюється психологічним трактуванням.

Вказані видання, а також непогано налагоджена робота по збиранню та опрацюванню архівних матеріалів висунули Чернігівську архівну комісію на одне з перших місць серед тодішніх наукових історичних товариств та установ. За час свого існування комісії вдалося зібрати великий за обсягом історичний архів. Сюди надходили різноманітні документальні матеріали, які щорічно відбиралися в архівах установ, і до-

^{17/} Наукове життя в Чернігові /в 1914-1924 рр./ - Журн."Україна", 1925, кн.3, стор.181.

кументи від приватних осіб. Хоч в комплектуванні архіву комісія не мала певної системи і він поповнювався в значній мірі випадковими матеріалами, однак в цілому вона сконцентрувала цінне зібрання архівних документів.

Полтавська губернська архівна комісія через відсутність приміщення не змогла створити свого історичного архіву. Губернські власті виділили для неї тільки одну невелику кімнату, та й то не у повне розпорядження. Отже, звозити архівні документи комісія просто не мала куди, але вона наполегливо вимагала від офіціальних установ забезпечення їх збереження. За наполяганням комісії, наприклад, був врятований від знищення архів Полтавського губернського правління.

Завдяки справжньому ентузіазму місцевих краєзнавців прогресивного напрямку, особливо І.Ф.Павловського, на Україні ця комісія виявилась найпліднішою щодо друкованої продукції. Передусім, вона видала 15 томів своїх "Трудов..." /перший том вийшов у 1905 р./, де друкувалися статті і документальні публікації з історії України /найбільше Полтавщини/ XVIII-XIX ст.

Більшість томів "Трудов..." відредагована найактивнішими членами комісії І.Ф.Павловським /1851-1922 рр./ та Л.В.Падалкою /1859-1922 рр./. Вони ж є авторами ряду історичних досліджень, надрукованих у Полтаві окремими виданнями.

І.Ф.Павловський підготував і видав два випуски біографічного словника, присвяченого ученим, письменникам, державним і громадським діячам, які вийшли з Полтавщини. Кілька розвідок він присвятив історії Полтави та історії Полтавської битви 1709 р. Через "Труди" Павловський уперше звів у науковий обіг ряд матеріалів з історії культури та суспільно-політичної думки на Україні, пов'язаних з І.Котляревським, В.Капністом, Т.Шевченком, декабристами та ін. Біограф І.Ф.Павловського дає таку оцінку його творчої спадщини:

"... не все написано І.Ф.Павловським варте позитивної оцінки. Це - буржуазний історик, і своїми поглядами, оцінками подій, явищ та діячів далекий від справді наукового розуміння історичного процесу. Але фактичний матеріал, сумлінно зібраний І.Ф.Павловським, може бути критично використаний нашими істориками і краєзнавцями. Треба мати також на увазі, що багато архівних матеріалів, зокрема з історії Полтавщини, загинуло під час тимчасової німецько-фашистської окупації України, що підвищує значення спадщини І.Ф.Павловського"^{17а/}. Ця оцінка повністю відноситься і до тієї частини зробленого Павловським /мабуть, найбільшої за обсягом/, яка безпосередньо пов'язана з його діяльністю в Полтавській губернській архівній комісії.

Значним щодо місцевого краєзнавства є творчий доробок українського історика і статистика буржуазно-ліберального напрямку Л.В.Падалки.^{18/}

Надаючи великого значення історико-допоміжним покажчикам і довідникам, члени Полтавської архівної комісії надрукували перший путівник по архівосховищах губернії /И.Ф.Павловский. Описание архивов Полтавской губернии, Полтава, 1915/ та покажчик до журналу "Киевская старина".

Почесними членами Полтавської архівної комісії було обрано ряд провідних українських істориків того часу Д.І.Багалія, В.С.Іконнікова, О.Я.Єфименко, О.І.Левицького, Д.І.Яворницького.

Катеринославська губернська архівна комісія видала науковий альманах "Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии" /з 1904 р. по 1915 р. всього вийшло 10 томів/. Тут вміщувалися як історичні розвідки, так і документальні

^{17-а/} П.П.Ротач. І.Ф.Павловський - історик Полтавщини. - "Український історичний журнал", 1961, № 6, стор.123.

^{18/} П.Ротач. Нові матеріали з історії Полтавщини. - "Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР", 1963, № 6/62/, стор.34.

публікації, здебільшого на історико-краєзнавчі теми /з історії Новоросії, Катеринослава і Катеринославщини/. Багато уваги приділялось дослідженню історії запорізького козацтва. Історією козацтва займалися переважно Д.І.Яворницький і Я.П.Новицький /останній був також автором цінного дослідження з історії міста Олександрівська - тепер Запоріжжя, видрукованого в 1905 р. у третьому томі "Летописи"... У цій же комісії розпочинав свій творчий шлях відомий радянський історик В.І.Пічета.

Творчий доробок губернських архівних комісій приваблював увагу як їх сучасників, так і дослідників пізніших часів аж до наших днів. У зв'язку з цим давались також і загальні оцінки їх діяльності. Мабуть, найперше авторитетне слово про губернські архівні комісії сказав визначний буржуазно-ліберальний історик В.С.Іконніков в спеціально присвяченій їм статті.^{19/}

На XI Всеросійському археологічному з'їзді у Києві /1899 р./ з доповіддю, присвяченою діяльності губернських архівних комісій, виступив відомий буржуазно-ліберальний історик М.В.Довнар-Запольський: Він, зокрема, вказав на наукові успіхи в діяльності комісій, цілком справедливо поставивши їх в залежність від "ініціативи та енергійної роботи окремих осіб і гуртків, які складають ядро комісій", а також на значні культурно-освітні заслуги як науково-літературних осередків у провінції, які "будять розумове життя місцевого суспільства, витягують з його середовища наукові і літературні сили".^{20/}

^{19/} В. И к о н н и к о в. Губернские ученые архивные комиссии /1864-1890/. - "Университетские известия", К. 1891, № 12, стор. 134.

^{20/} М. В. Д о в н а р - З а п о л ь с ь к и й. Обзор деятельности ученых губернских архивных комиссий 1896-1898 гг. - "Труды XI Археологического съезда в Киеве", 1899, т. II, М., 1902, стор. 99.

Позитивно оцінювала і активно підтримувала діяльність губернських архівних комісій ліберальна преса. Наприклад, одночасно з виступом В.С.Іконнікова про губернські архівні комісії підсумки їх шестирічної діяльності зробив журнал "Исторический вестник". Він відзначив заслуги комісій у створенні місцевих історичних архівів, у налагодженні випуску періодичних видань, а також вказав на важке матеріальне становище, відсутність приміщень та інше, що заважало розгортанню діяльності комісій. Успіхи ж в діяльності комісій журнал пов'язував з наявністю місцевих ентузіастів - "людей, які присвятили себе вивченню минулого свого краю". У зв'язку з цим він поставив питання про відкриття архівних комісій ще в ряді міст - "багатих історичними спогадами", в тому числі в Чернігові, Катеринославі, Житомирі, Кам'янці на Поділлі. "Исторический вестник" доречно навів висловлювання одного з головних ініціаторів заснування губернських архівних комісій прогресивного буржуазно-ліберального археографа М.В.Калачова, який так визначав перспективи їх діяльності: "Щодо дальшого розширення цієї справи, то вона має бути залежною не стільки від наявних або тих, що можуть надійти на цю справу, грошових коштів, скільки від того, в якій мірі думка про збереження дорогих цінних пам'яток нашої старовини зустріне співчуття серед осіб, які належать до освіченої частини населення даної місцевості, і викличе в них прагнення до вивчення історії їх батьківщини" 21/.

У 1901 р. "Исторический вестник" підвів підсумки п'ятнадцятирічної роботи губернських архівних комісій. Знову було високо оцінено їх заслуги в створенні місцевих історичних архівів і у введенні в науковий обіг цінних для

21/ А.И.Л. Наши губернские архивные комиссии.- "Исторический вестник", 1891, т.43, стор.608.

історичної науки документальних матеріалів, відзначено, що архівні комісії виконують роль наукових історичних товариств^{22/}. Разом з тим в пресі лунали голоси протесту проти настирливого втручання царської адміністрації в діяльність архівних комісій, проти гальмуючої опіки губернаторів та спроб цілковитого підпорядкування губернських архівних комісій інтересам царизму.^{23/}

Царське самодержавство, стараючись, з одного боку, повністю прибрати до своїх рук губернські архівні комісії /в 1914 р. було навіть скликано в Петербурзі з'їзд представників губернських архівних комісій, який, правда, не вніс істотного поліпшення становища комісій щодо грошових коштів, приміщень для архівів тощо^{24/}, з другого боку, старалося всіляко принизити їх значення як самодіяльних наукових товариств.

З різкою, явно несправедливою критикою губернських архівних комісій виступив керуючий Московським архівом міністерства юстиції Д.Я.Самоквасов. Він взагалі відмовився говорити про будь-що позитивне в діяльності губернських архівних комісій і загалом вважав їх навіть шкідливими організаціями щодо забезпечення збереження архівних багатств.^{25/} Самоквасов просто не хотів помітити самовідданої і плідної діяльності в губернських архівних комісіях багатьох ентузіастів і справжніх знавців місцевої історії. Навіть матеріальні труднощі і обмеженість прав губернських архівних ко-

22/ В.Е.Р у д а к о в. Археология и история в трудах губернских ученых архивных комиссий. - "Исторический вестник", 1901, т.86, стор.1095-1116.

23/ Ч.В е т р и н с к и й. Архивные комиссии. - "Голос минувшего", 1913, № 1, стор.287-291.

24/ Див. "Труды первого съезда представителей губернских ученых архивных комиссий и соответствующих им установлений 6-8 мая 1914 года", СПб., 1914, 107 стор.

25/ Д.Я.С а м о к в а с о в. Архивное дело в России, кн.1, Современное русское архивное нестроение.1852-1902, М., 1902.

місії Самоквасов використав для того, щоб підкріпити свою вимогу про ліквідацію комісій. Однак, в результаті рішучого протесту широкою громадськістю і неспроможності царизму здійснити централізацію архівної справи в Росії проект Самоквасова був відхилений.

На жаль, нігілістичну критику Самоквасова губернських архівних комісій, в певній мірі успадкували радянські історики. Вульгарносоціологічний підхід до оцінки подій і явищ історичного минулого, поширений в часи культу особи Сталіна, призвів до того, що губернські архівні комісії стали розглядати лише як "осередки та ідеологічні підпори царату". Автори підручника "Архівознавство" бачили у складі комісій тільки поміщицько-дворянський загаль, не помічаючи зовсім прогресивних елементів, і саме з цього зробили такий огульний висновок: "склад комісій відбився і на їхній організаційній роботі та "науковій" продукції, яка мала виразно клерикальний, а то й просто чорносотенний характер".^{26/}

Радянський дослідник С.Назін поставив у вину комісіям знищення великої кількості документів, цінних для історичної науки, а про їх друковані праці безапеляційно заявив, що вони були призначені для "оспівування добродійностей царів і дворянства", що на першому місці там ставилися церква, дворянство, самодержавство, і що взагалі губернські архівні комісії "видавали матеріали, головним чином, з канонізації святих, генеалогії дворянства, з історії поміщицького землеволодіння".^{27/}

26/Архівознавство. Елементарний підручник. Частина I. "Радянська школа", Харків, 1932, стор.19-24.

27/С.Н а з и н . Из истории архивного дела в дореволюционной России /I съезд губернских ученых архивных комиссий/. - "Архивное дело", 1936, № 2/39/, стор.26, 31, 35-37.

З явно несправедливою оцінкою творчого доробку комісії, із зосередження уваги тільки на тій частині цього доробку, яка справді неприйнятна для радянської історіографії, погодитись ми не можемо.

Це зауваження в повній мірі стосується й висвітлення діяльності губернських архівних комісій в узагальнювчій праці А.В.Чернова "История и организация архивного дела в СССР", /М., 1940/. Він цілком поклався на зневажливу і наклепницько-знущальну характеристику комісії Самоквасовим, навіть процитувавши її в своїй праці: "Волею домі архівна справа в губернії доручена 150-200 "ученим" в особі чиновників, справників, неписьменних попів, відставних кози-барабанщиків і недорослів" /стор.78/. Всю діяльність губернських архівних комісій Чернов оцінює тільки негативно, безпідставно перекладаючи на них навіть хиби інших, найреакційніших установ царської Росії. Так, він звинувачує губернські архівні комісії в тому, що нібито вони знищили документи про революційний рух робітників і селян, про експлуатацію трудящих мас дворянами і капіталістами, про насильства царських чиновників тощо, в той час, як комісії самі не мали доступу до такого роду матеріалів, які цупко тримали в своїх руках жандармські і поліцейські управління і знищували їх на власний розсуд. За що тільки не дорікав архівні комісії Чернов. Хоч здебільшого всі ці обвинувачення є безпідставними натяжками, їх автор претензійно заявив, що це є думка радянського архівознавства. Лише мимохідь, всупереч усьому характеру своєї розповіді про архівні комісії, Чернов зауважує, що дещо з їх праць може бути використане радянською наукою.

Слід відзначити однак, що з самого початку розвитку радянської історіографії в ній появилася й інша, справді наукова тенденція щодо оцінки діяльності й доробку губернських архівних комісій: відзначаючи їх недоліки й хиби, віддати належне їх заслугам.

В курсі лекцій з історії архівної справи в Росії, прочитаному в 1918 р. у Петрограді для слухачів архівних курсів відомий радянський історик-архівіст І.Л.Маяковський підкреслив такі заслуги губернських архівних комісій: врятування від загибелі та знищення великої кількості архівних справ, розбір їх та приведення в порядок; сторення на місцях історичних архівів, в яких було зібрано багато цінного, особливо з місцевої історії; влаштування в ряді міст музеїв; створення бібліотек; збирання і збереження ряду пам'яток старовини; дослідницька діяльність; організація курсів і лекцій з археології та архівної справи.; влаштування обласних з'їздів; створення, незважаючи на несприятливі умови, кадрів архівних працівників, самовіддано вірних архівній справі.^{28/}

Значно пізніше І.Л.Маяковський в "Очерках по истории архивного дела в СССР" /М., 1941/ знову торкнувся оцінки губернських архівних комісій. Він відзначив на конкретних прикладах обмеженість критики Самоквасова архівних комісій /ця критика не зачіпала соціально-політичних причин непорядкованості архівної справи в царській Росії/, прямо вказав, що Самоквасов у своїй критиці архівних комісій, у проєкті збереження архівних матеріалів шляхом централізації архівної справи виходив з інтересів дворянства і промислової буржуазії. Разом з тим Маяковський зазначав, що тільки незначну частину великих архівних багатств удалося врятувати губернським архівним комісіям, і зрештою вони виявили свою неспроможність щодо збереження архівних матеріалів від знищення. Маяковський дав об'єктивну, партійну оцінку і друко-

^{28/} И.Л.М а я к о в с к и й. Исторический очерк архивного дела в России. Лекции, читанные слушателям архивных курсов при Петроградском Археологическом Институте в 1918 году. /Б.м. і р./, стор.169.

ваним виданням губернських архівних комісій, вказавши, що наукова значимість цих видань знижувалась багатьма матеріалами, присвяченими світським і духовним сановникам, генеалогії місцевого дворянства тощо, і разом з тим недвозначно заявив: "Не можна заперечувати, що деякі місцеві архівні та археологічні матеріали, які публікувалися губернськими архівними комісіями, мали наукову історичну та археологічну цінність, ряд цінних відомостей і з історії архівної справи був опублікований в "Трудах..." комісій" ^{29/}

З концепції І.Л.Маяковського в основному виходила й Н.В.Бржостовська у своїй статті "Деятельность губернских архивных комиссий по созданию исторических архивов". Вона чітко вказала на недоліки в роботі комісій по створенню історичних архівів, які, на її думку, були лише колекціями випадково підібраних документів, і відзначила позитивні результати у цій справі завдяки участі в деяких комісіях людей, які були справжніми знавцями місцевої історії: створення при окремих комісіях дуже великих колекцій цінних документів; концентрація документів приватних і монастирських архівів; введення у науковий обіг значного числа джерел місцевого походження шляхом видання документальних збірників, використання документів в історичних дослідженнях. Проте Бржостовська, характеризуючи губернські архівні комісії, перебільшила реакційні сторони їх діяльності. ^{30/}

В нарисі історії російської дореволюційної археографії П.Г.Софінова автор лише згадав про діяльність губер-

^{29/} І.Л.М а я к о в с к и й. Очерки истории архивного дела в СССР /опыт систематического руководства/. Ч.І. История архивного дела в СССР до Октябрьской социалистической революции. М., 1941, стор.287.

^{30/} Н.В.Б р ж о с т о в с ь к а. Деятельность губернских архивных комиссий по созданию исторических архивов. - "Труды Московского историко-архивного института", т.П, М., 1954,

ських архівних комісій, вказавши на великі недоліки в археографічних методах публікації комісіями архівних документів^{31/}. Зауважувати так Софінов мав усі підстави, оскільки археографічна сторона документальних видань губернських архівних комісій справді не завжди була на належному рівні.

У невеличкому науковому повідомленні "Архівні комісії на Україні" А.Й.Грінберг правильно вказав лише на прагнення царизму зробити губернські архівні комісії знаряддям своєї політики. Про друковану ж продукцію їх він висловився надто обережно: "Певну цінність мали публікації комісій в їх "Трудах...", проте в них рідко публікувались документи про становище трудящих мас, про їх боротьбу за своє визволення"^{32/}. Вперше на повний голос про цінність "Трудов..." губернських архівних комісій сказала О.І.Шведова, відомий радянський історик-бібліограф. Вона не замовчує того, що в "Трудах..." "солідне місце" займають матеріали з історії церкви, дворянства тощо, які здебільшого не мають наукової цінності для радянської історіографії, хоча сучасний дослідник, критично підійшовши до цього матеріалу, може зробити немало інтересних висновків і спостережень. Головну ж цінність "Трудов..." комісій Шведова правильно вбачає у великій кількості опублікованого в них документального матеріалу, часто першорядного значення, який відсутній в центральних архівах та в складених комісіями описах архівів. Цілком об'єктивно підійшла Шведова й до загальної оцінки діяльності комісій, зазначивши, що їх недоліки в основному були обумовлені тими соціально-політичними умовами, в які

31/ П.Г.С о ф и н о в. Из истории русской дореволюционной археографии. Краткий очерк. М., 1957, стор.138.

32/ А.Й.Г р і н б е р г. Архівні комісії на Україні. - "Науковий щорічник за 1956 рік. Історико-філософський факультет Київського Державного Університету ім.Т.Г.Шевченка", К., 1957, стор.115-116.

вони були поставлені царизмом.^{33/} Саме так і слід підходити до оцінки, як діяльності, так і творчого доробку архівних комісій.

Безперечно, для всебічної й глибокої, справді наукової, об'єктивної, партійної оцінки діяльності губернських архівних комісій, у тому числі й тих, які діяли на Україні, потрібна дальша копінтка робота над фондами документальних матеріалів Центрального державного історичного архіву УРСР, відповідних обласних державних архівів України, Архіву Академії наук СРСР у Ленінграді, Ленінградського обласного державного історичного архіву, де зберігається фонд Петербурзького археологічного інституту, який видав по науковій лінії губернськими архівними комісіями. Проте вже зараз ясно, що нігілістично ставитись до досить значного друкованого доробку губернських архівних комісій немає ніяких підстав. Критично використовуючи його в цілому, слід взяти з нього все корисне в наш час.

^{33/} О.И.Шведова. Указатель "Трудов" губернских ученых архивных комиссий и отдельных из изданий. "Археографический ежегодник за 1957 год". За ред. акад. М.М.Тихомирова, М., 1958, стор.378-379.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО І КІБЕРНЕТИКА

М.Ю.Б р а й ч е в с ь к и й

Тему "джерелознавство і кібернетика" треба визнати одним з найперспективніших напрямів історичної науки, який у майбутньому повинен привести до серйозної ломки наших уявлень щодо методів історичного дослідження. Без перебільшення можна твердити, що зараз наука в цілому переживає один з найбільш критичних, поворотних етапів в своїй історії, вихід з якого обов'язково буде зв'язаний з переходом наукової творчості на новий, якісно відмінний етап.

Поява "думаючих" машин, здатних в тій або іншій мірі автоматизувати процес розумової роботи і, отже, замінити людину принаймні в деяких галузях наукової діяльності, безперечно, матиме серйозні наслідки. Йдеться про незнання доти піднесення продуктивності розумової праці, зворотньою стороною якого повинна бути величезна економія сил і часу, що їх науковець витрачає в процесі дослідження. Виникнення кібернетики є відповіддю на практичні потреби науки, на актуальну проблему, що вже зараз стає об'єктом турбот і глибокого занепокоєння. Навальний потік нової інформації, який з року в рік невмолимо посилюється, веде до того, що мозок людини чим далі, тим менше здатний засвоїти нові знання; робота по виявленню необхідних матеріалів з усього комплексу інформації, яка стає набутком сучасної науки, а тим більше - аналітична робота по осмисленню та переробці цієї інформації відбирає у дослідника все більше і більше часу, а на дослідження у власному розумінні цього слова залишається все менше і менше можливостей. Підраховано, що в наші дні на підготовчу роботу /розшук необхідних даних в літературі та інших джерелах інформації/ йде до 80-90% робо-

чого часу, призначеного на розроблення наукової теми, і вказаний процент має тенденцію до зростання.

Досі вихід з становища мислився лише в напрямі спеціалізації. Але, очевидно, цей шлях має природну межу, перехід якої робить неможливим постановку загальних /тобто, найбільш важливих/ проблем, що для свого розв'язання вимагають залучення широкого кола фактів.

Вихід з цієї скрутною ситуації треба шукати в автоматизації розумової праці, у дорученні машинам певної частини наукового дослідження і передусім - найбільш трудомісткої його частини: тієї підготовчої роботи, що зв'язана з виявленням і переробкою основних джерел інформації. Це - актуальне завдання всіх наук /не лише точних, що здавна застосовують математичні методи для потреб дослідження, а й таких, які досі вважалися відокремленими від математики непрохідних муром/. У наші дні розхитуються, здавалося б, нерухомі підвалини класифікації наук. Дисципліни, які досі визнавалися надто віддаленими одна від одної, почали зближуватися, тоді як інші, що традиційно вважалися за суміжні, навпаки, розходяться; така класично гуманітарна наука, як мовознавство, виявилася не менш точною, ніж фізика і т.д., і т.п.

В загальному плані можна вважати, що основною тенденцією сучасного розвитку наук є взаємопроникнення методів, вироблених одними дисциплінами, вглиб інших, і загальне прагнення до максимальної формалізації та абстрагування досліджуваного матеріалу. Математизація /в широкому розумінні цього слова/ повинна розглядатися, як головне завдання, зв'язане з застосуванням нових методів, що складають поняття кібернетики. Остання тенденція має чисто практичну сторону, оскільки використання автоматів для потреб дослідження передбачає математичну основу подання та переробки наукової інформації. Ця теза стосується всіх наук, в тому чис-

лі і історичної, - якщо історія хоче не відставати від сучасного рівня розумового прогресу.

Було б абсолютно невірно думати, що розв'язання цього завдання може бути реалізоване чисто зовнішнім шляхом, без тієї чи іншої перебудови методу дослідження в кожній конкретній галузі науки. Це - справа не тільки кібернетики, яка, мовляв, повинна піднести кожній науці нові методи у готовому вигляді, але й всіх тих дисциплін, для яких ця проблема є актуальною.

Не всі науки виявилися підготовленими для цього в рівній мірі. З'ясувалося, що ступінь підготовленості аж ніяк не знаходиться в прямій відповідності до місця тієї чи іншої дисципліни в традиційній систематиці, до міри її віддаленості від так званих точних наук. Зокрема, майже не підготовленою виявилася біологія, яку ще не так давно дехто ставив за приклад історії, як науку "точну". Натомість добре підготовленими виявилися деякі дисципліни гуманітарного циклу - лінгвістика, окремі розділи економіки.

Звідси, однак, не слідує, що в принциповому плані застосування кібернетики може розраховувати на різний успіх у сфері різних наукових дисциплін. За нашим переконанням - це питання стадії в розвитку кожної науки /стадії максимальної абстагізації/ і рано чи пізно цього етапу досягнуть всі науки.

Це, безумовно, стосується й історичної науки, і насамперед джерелознавства, як її невід'ємної частини, - якщо всяке історичне дослідження своїм безпосереднім об'єктом має джерело. Справа моделювання історичних процесів - проблема надто складна і становить собою, треба думати, більш віддалену перспективу. Що ж стосується процесу обробки джерел, то саме він і є тією сферою, де методи кібернетики повинні знайти своє застосування на сучасному рівні розробки. Це - завдання сьгоднішнього дня.

На цьому потрібно спинитися трохи докладніше.

Історична наука /в широкому розумінні слова, тобто не лише історія суспільства, але й історія життя взагалі, історія неживої природи і т.д./ має одну дуже суттєву відмінність від усіх інших наук: дослідник, що працює в галузі історії, позбавлений можливості безпосередньо спостерігати предмет своєї зацікавленості. В цьому відношенні становище історика докорінно відрізняється від становища, скажімо, фізика чи зоолога, лінгвіста або астронома. Фізик вивчає процеси, які і зараз діють у природі і можуть бути штучно викликані в лабораторних умовах; зоолог має до своїх послуг ті організми, які він досліджує; мовознавець - мови, які він студіює /або у вигляді живого мовлення, або у вигляді писаних текстів/ і т.д., і т.п. Спільним у кожному випадку є те, що предмет дослідження реально існує і може сприйматися дослідником чи то безпосередньо за допомогою органів відчуття, даних йому природою, чи то за допомогою інструментів. Натомість історик вивчає те, що в даний момент уже не існує, хоча й існувало колись - історичні процеси, які протікали в минулому.

У зв'язку з цим саме поняття "реальності" для історика має зовсім особливий зміст. Реальним вважається не те, що існує в дійсності, а те, що реально дане в джерелах. Скажімо, Київську Русь ми називаємо історичною реальністю, бо вона існувала колись і залишила по собі цілком певні сліди у вигляді джерел, але в наші дні уже не належить до категорії дійсності.

Таким чином, історик у процесі дослідження має справу з двома системами явищ. Перша з них - історичний процес, який є предметом дослідження /ця система реально не існує, але саме її ми повинні пізнати./ Друга - історичні джерела; те, що дане нам реально і виступає перед нами нібито з "єдиною ланкою між предметом дослідження і дослідником. Ці дві системи зв'язані одна з одною так, що перша знаходить

своє безпосереднє відбиття в другій і тим самим обумовлює її здатність бути засобом, знаряддям пізнання.

Звідси випливає важливий висновок, який, очевидно, повинен розглядатися як фундаментальний. Безумовно, головним принципом, що в кожному разі висувається перед дослідником історичних джерел, є вимога розглядати ці джерела як систему. Але суть справи полягає в тому, як розуміти зміст і характер тієї системи, яку ми хочемо побудувати. З сказаного вище випливає, що всякий джерельний матеріал виступає перед нами в якості системи знакової.

Справді, коли ми витрачаємо чимало сил і часу на з'ясування чисто джерелознавчих питань, то робимо це не заради їх самих. Якщо, скажімо, археолог* вивчає характер черняхівської кераміки, то очевидно не тому, що так важливо знати, в яких горщиках наші предки в ІУ ст. варили їжу - в лискованих чи хроповатих, з прямим вінцем чи відігнутих назовні. Самі по собі ці факти не мають наукового значення і не були б варті тих зусиль, які витрачаються на їх з'ясування. Але вони важливі з іншого боку: вони допомагають з'ясуванню більш важливих, суттєвіших історичних закономірностей, заради яких варто витратити і час, і зусилля.

Іншими словами, кожний елемент другої системи, кожний джерелознавчий факт виступає перед нами у вигляді знака певного явища, що має зовсім іншу природу, але так чи інакше знайшло в ньому своє відображення.

* В дальшому ми будемо ілюструвати наші подання переважно прикладами, взятими з галузі археології, яка оперує пам'ятками матеріальної культури, але неважко зрозуміти, що все це матиме безпосереднє значення і стосовно всіх інших категорій джерел.

Завдання дослідника ускладнюється і розчленовується: нам треба не тільки пізнати факт, але й з'ясувати його значення; не тільки знайти в джерелах потрібні відомості, але й правильно їх інтерпретувати; одним словом - не лише одержати знак у своє розпорядження, але й розшифрувати його зміст.

Зв'язок між знаком /джерелознавчий факт/ і його значенням /історичне явище/ може бути різним. Іноді він має безпосередній семантичний характер. Наприклад, знахідка наральника на конкретному поселенні практично завжди є вказівкою на хліборобський характер останнього. Тут розшифрування знака не становить труднощів і не вимагає спеціальної методики. В інших випадках, однак, справа виявляється значно складнішою: важко здобути будь-які безпосередні історичні висновки, скажімо, з характеру дискування черняхівського посуду. Але це не знецінює самого факту: зовсім беззмістовних фактів не буває, бо все, що людина робить чи робила в минулому, завжди є розумним і цілеспрямованим, хоча ця розумність і цілеспрямованість не завжди доступна нашому розумінню. В такому випадку розгляд факту ізольовано не дасть наслідків; але справа міняється докорінним чином, коли розглядати його в системі інших фактів, так чи інакше з ним зв'язаних.

До деякої міри можемо уподібнити джерельний матеріал, що розглядається як система, мові - найбільш яскравому зразку знакової системи. По суті для нас це і є мова, якою історія говорить з нами, і яку лише треба навчитися розуміти.^ж Процес важкий, але принципово можливий. Становище історика тут приблизно нагадує становище лінгвіста, що вперше приступає до пам'яток мови, досі йому невідомої.

^ж Тут необхідно застереження, аби уникнути можливих непорозумінь: говорячи про "мову" маємо на увазі не ту природню мову, якою писано писемні джерела і яка в нашому випадку виступає лише в ролі метамови.

Співвідношення між наральником, знайденим на території поселення А і хліборобським характером цього поселення, з точки зору наших пізнавальних завдань, не відрізняється, скажімо, від співвідношення між словом "стіл" і самим столом, тобто річчю, яку це слово позначає. Зустрівши це слово десь в тексті /в документі або в живому мовленні/, ми засвоємо, що йдеться про реальний стіл, не відчуваючи потреби бачити або помацати саму річ: даного сигналу виявляється цілком досить для одержання необхідної інформації. Так само в знахідці наральника маємо сигнал, цілком достатній для одержання інформації щодо наявності орного хліборобства, хоча й не можемо сприймати сам процес оранки безпосередньо. Більше того, по суті нам не обов'язково сприймати й самий наральник як такий: цілком досить усного, письмового або друкованого повідомлення про знахідку, яке з точки зору сигнальної заміщає саму знахідку.

Всяка мова виявляється красномовною, коли ми її знаємо. Але чи багато інформації повідомить нам документ, написаний невідомою, ще не розшифрованою мовою, або й навіть зрозумілою мовою, але з застосуванням невідомої системи письма? Чи багато чого могли здобути учені з єгипетських папірусів до того, як геніальний Шампольйон розшифрував ієрогліфічну писемність, або з месопотамських клинописних табличок до праць Гротефенда і Раулінсона?

Те саме слід сказати і щодо історичних джерел, якщо розглядати їх як знакову систему. Коли ця система розшифрована /і джерела стають дуже красномовними в тій мірі, в якій вона розшифрована/. Необхідною умовою при цьому є наявність достатнього "тексту", тобто, говорячи просто, достатньої кількості елементів /джерелознавчих фактів/, з'єднаних внутрішніми семантичними зв'язками.

У відшуканні таких "текстів" і з'ясуванні цих внутрішніх зв'язків і полягає головна проблема методу джерело-

знавчого дослідження.

Розгляд і аналіз знакових систем /принаймні на сучасному ступені розвитку науки/ здійснюється на трьох рівнях. Необхідність їх визначається самою природою всякої знакової системи, що передбачає наявність трьох обов'язкових елементів: а/ самого знака /наприклад слово "стіл"/, тобто, того, чим позначається; б/ об'єкта /реальний стіл/, тобто, того, що позначається, і в/ суб'єкта /людина, яка є носієм мови/, тобто, того, хто позначає. Відношення, які існують між знаком і передіченими трьома елементами, і визначають три рівні дослідження.

Перший рівень - синтактика, або, може, краще - граматики /фонетика, морфологія, синтаксис/. На цьому рівні знак виступає перед нами як такий, із своєю особливою, притаманною йому структурою і особливостями, що дозволяють відрізнити його від всіх інших знаків даної системи. Отже, на цьому рівні знак розглядається в його відношеннях до інших знаків.

Другий рівень - семантичний, розглядає знак з точки зору його змісту і значення. Тут знак виступає перед нами у відношенні до того явища, яке він заміщає. В плані джерелознавства тут виступає безпосередньо проблема співвідношення двох систем, про які була мова вище /історичний процес і джерела, в яких він знайшов своє відображення/.

Третій рівень - прагматичний. Тут знак розглядається у відношенні до суб'єкта, діяльності якого він зобов'язаний своїм існуванням, тобто, до того суспільства, яке створило і користувалося даною знаковою системою.

З точки зору гносеологічної значення знака набагато ширше від його семантики. Завдяки слову "стіл", наприклад, ми одержуємо інформацію не лише про те, що йдеться про певну річ /реальний стіл/, але й про те, що інформатор користується українською мовою.

Перелічені три рівні розгляду необхідні і при дослідженні історичних джерел. Практично воно так і йде, хоча й стихійно, несвідомо; в цьому відношенні історик подібний до Мольєрівського Журдена, який все своє життя розмовляв прозов, не здогадуючись про це. Однак, несвідоме ставлення, відсутність логічного обґрунтування, природно, знижує ефективність думки і може стати причиною прикрих логічних непорозумінь /висновки, що не випливають з матеріалу, на які джерело дослідника не уповноважує/.

В певному відношенні всякий джерелознавчий факт має свою граматичну структуру. Так, наприклад, при звертанні до археологічних джерел, конкретну річ /кам'яну сокиру, наральник, посудину, прикрасу тощо/ можемо розглядати як слово, тобто, як структурний елемент, що має самостійне життя. Однаки, що визначають річ і роблять її такою, можуть розглядатися як фонемі, а їх сполучення, що з точки зору сигнальної є продуктивними, тобто мають самостійне семантичне значення, - як морфологічні структурні елементи слова /префікси, суфікси і т.п./. Елементарний приклад. Якщо, скажімо, будемо розглядати сокиру, як слово, то така деталь його, як клевець на обусі, поза сумнівом, виявиться морфологічно продуктивною, її наявність має особливий зміст і змінює значення слова, бо вказує на бойове призначення сокири /отже тут маємо справу із знаком не деревообробної, а військової справи/.

Граматичний рівень розгляду джерелознавчого матеріалу передбачає вивчення типології. Коли йдеться про пам'ятки матеріальної культури, то речі і інші археологічні явища /скажімо, обряд поховань/ розглядаються лише з точки зору їх формальної характеристики - форми, матеріалу, технологічних особливостей, розміру, конструкції, орнаменту, кольору і т.д. Кожне конкретне джерелознавче явище вивчається ізольовано, з точки зору самого себе /опис і ха-

рактеристика індивідуальної притаманної йому структури/, а головне - у зв'язку з іншими однорядовими явищами з метою зв'язування ознак спільності і відмінностей /встановлення формально-типологічних рядів або груп/. Зазначимо, що саме цей рівень передбачає і методи формалізації досліджуваного матеріалу /вироблення "знаків знаків", тобто знакових метасистем/, а тим самим - і способів подання джерелознавчого матеріалу в формі, придатній до машинної обробки.

На даному рівні для нас ще не існує ознак суттєвих і несуттєвих, і кожна з них може бути прийнята до уваги при розбиванні матеріалу на структурно-типологічні множини.

Однак, джерелознавчий матеріал виступає перед нами не в ізольованому вигляді, а у вигляді комплексів, даних нам об'єктивно, в яких окремі джерелознавчі явища виявляються принципово зв'язаними поза нашим втручанням, завдяки дії певних закономірностей, а пріорі нам невідомих, але таких, що підлягають зв'язуванню на більш високих рівнях розгляду. Елементарний приклад з галузі археології - погребальний комплекс, де певний тип погребальної споруди, обряд поховання, конкретний набір речей виявляються зв'язаними в порядку, природа якого має об'єктивний, незалежний від дослідника характер. Тут маємо справу з археологічним реченням, елементи якого зв'язані певними синтаксичними закономірностями.

Таким чином, одним з найперших завдань, що стоять перед дослідником в галузі джерелознавства, є створення "джерелознавчої граматики", тобто структурно-типологічна розробка матеріалу, що розглядається як система.

Семантичний рівень дослідження передбачає розгляд джерельного матеріалу з точки зору змісту кожного конкрет-

ного елементу. Само собою зрозуміло, кожне явище, що виступає в якості історичного джерела, має цілком певний внутрішній зміст, бо є наслідком цілеспрямованої діяльності людини: фундаментальним припущенням вважаємо тезу, що людина беззмістовних дій не робить. Отже принципово можлива побудова цілком точної системи семантичних зв'язків, в якій кожному джерелознавчому явищу буде приписаний певний реальний зміст. І якщо, скажімо, наральник завжди і всюди є орним знаряддям, то знахідка його буде всюди служити знаком орного хліборобства.

В дійсності, однак, справа, стоїть значно складніше. По-перше необхідно рахуватися з можливістю полісемантики джерелознавчого факту. Одна і та ж категорія явищ може виступати в кількох паралельних іпостасях. Скажімо, сокира в її первісному значенні є знаряддям обробки дерева. Однак в деяких випадках /в різних контекстах/ ця сокира може виступати як зброя. Далі, та ж сама сокира може відігравати і роль символу – наприклад, як знак влади, або особи, що є носієм цієї влади /як це було, скажімо, в егейському світі за доби енеоліту/ і т.д. Різні значення схожих чи навіть ідентичних явищ можуть бути внутрішньо зв'язаними, впливати одне з одного, як в наведеному прикладі третє значення впливає з другого; але можуть бути і незалежними, паралельними. Це – проблема етимології в джерелознавстві.

Зрештою явище полісемантики, про яке йдеться, подібне до аналогічного явища в будь-якій природній знаковій системі – в мові, де дуже часто одне й те саме слово має кілька значень, іноді теж зв'язаних функціонально /пор.базальний приклад з зміною значення слова "перо" у зв'язку з появою металевих пер/; у такому випадку дізнатися про реальне значення цього слова в кожному конкретному випадку можна лише за допомогою контексту.

По-друге, треба рахуватися і з тією обставиною, що історик, як правило, має справу з джерелом в опосередкованому вигляді. Говорячи про джерело у вузькому розумінні слова, ми маємо на увазі щось /річ, документ, літературний твір і т.д./, що завдячує своєму існуванню певній діяльності людини, тобто - певний наслідок людської діяльності. Але треба мати на увазі, що це "щось" за рідкісними винятками, створювалося зовсім не для того, аби повідомити майбутні покоління про закономірності історичного розвитку, а для цілком практичних потреб. Речі створювалися, щоб користуватися ними в побуті чи виробництві, документи - аби засвідчити той чи інший акт і т.д., і т.п. Якщо ж навіть маємо справу з об'єктом, який має справді історично-інформаційний характер /хроніка, літопис, мемуари тощо/, то дуже часто метою його було саме збити історика з вірного шляху, показати історичну дійсність в суб'єктивно спотвореному вигляді.

Отже загальною закономірністю є те, що кожне конкретне джерело, перше ніж стати таким і осісти десь на полицях архіву чи музею, мало свою власну історію, і остання теж повинна була так чи інакше відбитися в ньому.

Так, археолог завжди має справу не з річчю самою по собі, а з знахідною речі, що дажеко не є одним і тим самим. Завдяки цьому до того первинного змісту, який властивий цій речі через цілеспрямованість її виникнення, додається деякий новий зміст, зв'язаний з тими умовами, завдяки яким вона потрапила в землю. Елементарний приклад: римська монета, коли її розглядати як таку, є важливим джерелом для вивчення монетної справи /а далі - історії народного господарства/ стародавнього Риму. Але знахідка такої монети в Середній Наддніпрянщині, як знак, набуває нової, додаткової семантики: вона стає уже джерелом з історії не лише Римської держави, але й місцевих, наддніпрянських племен.

Розмежувати ці дві сторони не завжди буває просто. Але актуальність такої постановки питання стає очевидною при переході дослідження на третій рівень, який називаємо прагматичним.

Прагматичний рівень дослідження джерелознавчих фактів передбачає їх розгляд у зв'язку з тією діяльністю суспільства /і конкретної людини/, наслідком якої вони виступають. Ця діяльність має принаймні три сторони і, отже, обумовляє, нібито, три підрівня розгляду.

1. Виробництво речі, тобто діяльність, якій джерело запов'язане своїм виникненням. Так, в наведених вище прикладах залізний наральник, знайдений на поселенні, коли його розглядати на семантичному рівні, виступає як знак орного хліборобства. Проте цим джерелознавче значення його не вичерпується; тут можлива і потрібна дальша інтерпретація, - наприклад, висновок про наявність чорної металургії із всім зв'язаним з нею комплексом питань.

2. Використання джерела в процесі його функціонування, тобто та діяльність, якій це джерело запов'язане своїм існуванням. З наведених прикладів: римська монета, знайдена у Наддніпрянщині, при умові розгляду її на семантичному рівні, могла б показати ступінь економічного розвитку черняхівських племен /наявність у них грошової торгівлі/, але разом з тим вона набуває і значно ширшого значення, бо виступає разом з тим і як знак наявності певних зв'язків стародавнього населення Наддніпрянщини з стародавнім Римом.

3. Побіжні зв'язки, тобто діяльність суспільства, до якої наше джерело прямого відношення не має, але зв'язане з нею опосередковано, як елемент однієї системи. Так, наприклад, деякі предмети визнаються археологами за важливий критерій датування, тобто як показник /знак/ певної епохи. Звичайно, можливість такої ролі аж ніяк не обумовле-

на прагматично: ані той, хто виготовляв річ, ані той, хто нею користувався, не мав на увазі хронологічну локалізацію своєї діяльності, і якщо ця локалізація виявляється фактом, - то в кожному разі поза його волею і розумінням. Власне кажучи, тут ми вже виходимо за межі прагматичного рівня у вузькому значенні цього терміну; можливо практика структурно-типологічних досліджень в галузі джерелознавства в дальшому викличе необхідність і виділення ще одного, четвертого, рівня розгляду, поки що семіотикою не сформульованого, в якому знак буде розглядатися в плані відношення його до четвертого елементу, яким виступає сам дослідник.

Висловлені міркування загального плану, на нашу думку, визначають першу приступку до складної і надто глибокої проблеми про принципи формалізації джерелознавчого матеріалу і процесу його дослідження, аби зробити можливим застосування електронно-обчислювальних пристроїв /і взагалі методів кібернетики/ в царині історичної науки. Маємо на увазі завдання не лише кількісних обчислень, які можуть бути без особливих труднощів уже зараз передані автоматом, а аналіз якісних відношень, який завжди становить головний зміст наукових досліджень. Це завдання є значно складнішим, але разом з тим - більш цікавим, і в кожному разі - більш перспективним.

Тут стикаємось з цілим комплексом проблем, частково технічних в більшій мірі - теоретичних, які досі просто не стояли перед нашою наукою. Серед них - і принципи структурно-типологічного членування матеріалу, і проблема діалектики таких понять, як "джерело", "джерелознавчий факт", "ознака", "комплекс ознак" і т.д. /навіть просте визначення цих понять виявляється справою дуже складною/, і проблема про методи формалізованого подання джерельного матеріалу, і розробка семантичних рядів і т.д., і т.п. Не спи-

няємося на цьому докладно, оскільки кожне з цих питань може і повинно стати темою спеціальної розробки, а поки що чекає своєї справжньої постановки.

Дозволимо собі зупинитися лише коротко на деяких практичних прикладах застосування викладених вище принципів при постановці конкретних завдань з використанням методів машинної обробки матеріалу.

В 1963 р. нами була поставлена і реалізована задача автоматизації бібліографічного пошуку в галузі археології України. Наслідки цієї реалізації опубліковані.²⁷

Треба відзначити, що це завдання з точки зору процесу історичного дослідження має допоміжний характер: сенс його може полягати лише в полегшенні справи орієнтації в літературних джерелах /видача автоматом довідок щодо літератури з того чи іншого питання/. Однак, при розв'язанні поставленого завдання довелося провести певну структурно-типологічну розробку археологічного, географічного та хронологічного матеріалу, наслідки якої можуть бути використані і для постановки інших завдань.

Справа полягала не тільки в тому, що треба було виробити код для подання інформації, серед якої провадився пошук, у вигляді, придатному для застосування електронно-обчислювальних машин. Більш серйозною проблемою було те, що розроблена система пошуку передбачала більш-менш ґрунтовний логічний аналіз перероблюваної інформації - як запитів, що ставилися перед автоматом, так і масиву бібліографії. Зрештою дуже легко подати короткий зміст документа /книги, статті тощо/ у вигляді умовної цифрової формули. Так, наприклад, стаття Т.С.Пассек "Розкопки трипільського поселення коло с.Володимировки в 1946 р." /Археологічні пам'ятки УРСР, т.П, К., 1948/ представлений в нашій системі

²⁷ М.Ю.Брайчевский, Машинный библиографический поиск в области археологии Украины, К., 1963.

кодом: 011410006156, що включає такі відомості:

"Звіт про розкопки /4/ селища, тобто довготривалого поселення без штучних укріплень /006/, доби енеоліту /10/, розташованого в побузькій частині Кіровоградської області /156/ і приналежного до трипільської культури /011/".

Само собою зрозуміло, немає нічого простішого, як за допомогою автомата вибрати з усієї сукупності подібних кодів ті, які мають в собі важливе для нас поняття. Скажімо, якщо нас цікавить література, присвячена добі енеоліту /за нашим кодом - 10/, то вибрати всі ті коди документів, в яких присутній цей конкретний код, дуже легко. Проте це ще не розв'язання проблеми. Нас може, наприклад, цікавити література, присвячена добі палеометалу /міди-бронзи/, певним етапом якої є енеоліт, але це поняття має вже зовсім інший код /02/. Те ж саме можна сказати і стосовно інших сторін характеристики документа /територія, характер пам'ятки і т.д./.

Говорячи в загальному плані, для справжнього розв'язання проблеми необхідно було, щоб автомат більш-менш орієнтувався в археологічному, географічному та хронологічному матеріалі; щоб він знав, зокрема, що енеоліт - це етап епохи палеометалу, що, скажімо, Кіровоградська область охоплює частково басейн Південного Буга, що селище - це один з конкретних типів поселень і т.д., і т.п.

Для того, щоб забезпечити це реально, до пам'яті машини треба було ввести, крім основного масиву інформації, серед якого провадився пошук /відповідним чином закодовані анотації документів/, словник - детально розроблену систему внутрішніх семантичних зв'язків між поняттями, які брали участь у реалізації завдання. З чисто практичних міркувань найбільш доцільним виявився метод визначення через розкриття складу, на якому не спиняємося докладно /досить

повний опис цього методу поданий в спеціальних публікаціях/. Відзначимо лише, що експерименти дали цілком позитивні наслідки: автомат /машина Урал-І/ порівняно добре і глибоко розбирався в семантиці понять, якими довелося оперувати, не допускаючи при цьому помилок, здебільшого властивих людині.

Другий приклад беремо з зовсім іншої галузі - з досвіду обробки архівних документів, набутого нашими московськими і естонськими колегами.

В останні роки в Талліні Ю.Ю.Кахком і в Москві І.Д.Ковальченком, незалежно один від одного, були поставлені споріднені експерименти по автоматизації обробки подворних /в Естонії - помизних/ описів селянських господарств першої половини ХІХ ст. Опис конкретного господарства можемо розглядати як комплекс джерелознавчих фактів з певною структурою. Так Ю.Ю.Кахк включав в цей комплекс такі елементи: 1. Кількість оранки /в га/. 2. Кількість і якість оранки /її вартість - в грошах/. 3. Кількість працездатних чоловіків. 4. Кількість непрацездатних чоловіків. 5. Кількість чоловіків разом. 6. Кількість працездатних жінок. 7. Кількість непрацездатних жінок. 8. Кількість жінок разом. 9. Кількість наймитів, зайнятих в даному господарстві. 10. Кількість наймичок. 11. Кількість коней. 12. Кількість волів. 13. Кількість повних упряжок. 14. Кількість корів. 15. Розміри панщини з тяглом. 16. Розміри панщини пішою. 17. Розміри панщини в цілому. 18. Розміри оброку /в грошовому еквіваленті/^{3/}.

Аналогічні відомості враховував І.Д.Ковальченко.^{4/}

^{3/} Ю.К а х к, Применение электронных вычислительных машин в исследованиях историков Эстонской ССР.- Журн."История СССР", № 1, 1964, стр.26.

^{4/} И.Д.К о в а л ь ч е н к о, О применении математических методов при анализе историко-статистических данных. Журн."История СССР", № 1, 1964.

Кожна з перелічених рубрик повинна розглядатися як джерелознавчий факт, що має свою семантику, тобто відбиває ті або інші історичні закономірності. Так, кількість працездатних робітників показує забезпеченість господарства робочою силою; розміри панщини чи оброку - масштаби експлуатації; кількість оранки, тягла, худоби - економічний стан господарства тощо. Аналіз масового матеріалу, здійснений автоматами із застосуванням методів математичної статистики /обчислення коефіцієнтів кореляції та регресії/, дозволив виявити деякі інтересні закономірності.

На перший погляд той рівень структурно-типологічної розробки, який застосовувався при постановві названих задач, може здаватися надто елементарним /не слід забувати, що робляться лише перші кроки/. Однак вже й тут доводиться стикатися з деякими несподіванками, які вказують на недостатність сучасної системи понять і семантичних зв'язків. Обмежимося лише одним характерним прикладом.

Серед конкретних питань, які ставилися в процесі реалізації описуваного завдання /І.Д.Ковальченко/, було питання, в якій мірі стан селянського господарства в умовах кріпосництва залежить від ступеня експлуатації /малося на увазі перевірити апріорний постулат про те, що надмірність феодалної експлуатації повинна руйнувати селянське господарство/. За показник /знак/ першого /стан господарства/ було взято кількість худоби; за показник другого /ступінь експлуатації/ - кількість панщинної оранки /в десятинах/, або розмір оброка /в карбованцях, або кількість тягла. Наслідки виявились несподіваними: коефіцієнт кореляції, принаймні в деяких випадках, був досить високим /наприклад, за даними Покровського маєтку мн.Гагаріних в Нижегородській губ. - 0,75^{5/}, але із знаком + /тобто, виходило б, чим сильніша експлуатація, тим краще стан селянського господарства/.

^{5/}И.Д.Ковальченко, вказана праця, стор.17.

Справа в тому, що при постановці питання була допущена принципова помилка у визначенні семантичних зв'язків: ступінь експлуатації визначається не абсолютним розміром повинностей, а відношенням відчужуваної експлуататором частини продукції до всієї маси продукту, виробленого в даному господарстві. В Покровському маєтку ступінь експлуатації був більш-менш однаковим для всіх господарств, але масштаб цих господарств був різним і тому розмір відчужуваного поміщиком продукту /або праці/ знаходився від цього в прямій залежності. Отже закономірність мала протилежно спрямований характер: не масштаби селянського господарства були функцією масштабів експлуатації, а навпаки. Відзначимо, що такі ж наслідки одержав і Ю.Ю.Кажк на підставі аналізу документів, що стосуються Естонії.

Наведений приклад застерігає нас від надмірного оптимізму щодо існуючої системи понять. На шляху вироблення і застосування нових методів обробки джерельного матеріалу дослідника чекатимуть досить прикрі несподіванки, і з багатьма звичними уявленнями, очевидно, доведеться розстатися. З цього, звичайно, аж ніяк не повинна випливати тенденція до скепсису; навпаки, тільки прагненням до застосування максимально точних методів дослідження, пов'язаних з математизацією історичної науки, можна буде позбутися тих, зрештою досить частих, логічних помилок і недоречностей, які раз-у-раз трапляються в нашій дослідницькій практиці, і причиною яких завжди буває не джерело, а дослідник.

З М І С Т :

Стор.

Ф.П.Ш е в ч е н к о - Місце та роль архіво- знавства серед інших спеціальних історич- них дисциплін	5
М.М.Т к а ч е н к о - Стан та завдання україн- ського радянського джерелознавства	23
А.В.С а н ц е в и ч - Виступи передовиків ви- робництва як джерело історичних досліджень	35
З.Ф.С у м а р е в а - Партизанська преса як істо- ричне джерело	50
І.В.Г а р н а г а - До питання про створення сі- льських літописів	63
Л.А.П р о ц е н к о - Актові книги НДІА УСРРум. Київ як джерело до вивчення історії міст і сіл України	79
Е.З.Ш е х т м а н - Церковно-приходські летопи- си ХІХ ст. - початок ХХ ст. - важний джерело для вивчення місцевої історії	94
Б.І.С и д о р - Документальні матеріали Черніве- цького облдержархіву з історичної географії	110
В.В.К р у т и к о в - Істочники по історії ра- бочого класу Донбасу в 60-90 роках ХІХст.	122
Я.Д.І с а е в и ч - Документальні матеріали са- моврядування міст України як історичне дже- рело	135
Р.С.К у л а ч к і в с ь к и й - Характеристика зе- мельних кадастрів Галичини і можливість їх використання в наш час	149
М.Р.М и ц ь - Дипломатичні особливості актових документів Волинського облвиконкому	159
В.В.Г р а б о в е ц ь к и й - До питання про генеалогію учасників народних рухів у Га- личині ХУ-ХУІІІ ст.	163
Ш.С.Л ю д к о в с к и й - О підготовке публі- кацій по історії радянського суспільства . .	178

Я.П.К і с ь - Значення допоміжних /спеціальних/ історичних дисциплін у підготовці наукових працівників	193
А.А.К о н д р а т ю к - Роль сфрагістики і геральдики в роботі архівістів	202
О.В.М а р к е в и ч - Печатки Комуністичної партії Східної Галичини	208
А.Г.Б а б е н к о - Печатки установ перших років Радянської влади на Поділлі	219
М.Ф.Я р е м е н к о - Печатки установ перших років Радянської влади в Донбасі	226
И.Н.И в а н и ц к а я - Палеографія архивних документів місних адміністративних установ Слободської України XVIII століття	231
О.Я.М а ц ю к - Водяні знаки документів - джерело для вивчення історії паперової промисловості України кінця XVIII - першої половини XIX ст.	239
В.Г.С а р б е й - Вклад губернських архівних комісій в історіографію України	261
М.Ю.Б р а й ч е в с ь к и й - Джерелознавство і кібернетика	280

Ціна 50 коп.

Друкарня ЦРМ АУ при РМ УРСР. 5/4—1965 р. Зам. № 32—300

Київ, Володимирська, 22-а